

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

Т В О Р И

Том II

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1929

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

ÉMIL ZOLA

ЧЕРЕВО ПАРИЖУ

LE VENTRE DE PARIS

1873

Р О М А Н

Переклала О. ЄЗЕРНИЦЬКА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1929

Обкладинка худ. Є. Глускіна

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського
Друку“ „Картковому репертуарі“
та інших покажчиках Української
Нижньої Палати.

Випустило
ВИДАВНИЦТВО „КУЛЬТУРА“
ДЕРЖТРЕСТУ „КИЇВ - ДРУК“
на замовлення
ДЕРЖАВНОГО ВИДАВНИЦТВА УКРАЇНИ

Укрголовліт № 1381 (407).
Держтрест „Київ - Друк“,
1-ша фото - літо - друкарня.
Зам. № 2818—5.000.

I.

У великій тиші та безлюдді алеї вози торговців підіймалися до Парижу. Ритмічний гуркіт їхніх коліс луною відбивався від фасадів будинків, що спали обабіч за темною смугою берестів. На Нейльському мості біда капусти й друга з горохом приєдналися до восьми возів ріпи, що спускалися від Нантеру; коні самі йшли, попускавши голови, своєю лінивою, стриманою ходою, ще повільніше через те, що дорога йшла вгору. Городники, замотавши віжки на руку, спали, простягшись плазом поверх городини, вкриті своїми сірими смугнастими свитами. Газовий лихтар, виринаючи з темряви, освітлював гвіздки на черевикові, синій рукав блюзи, край кашкета, що виступали на тлі пишного розквіту червоних пучків моркви, білої ріпи, темної зелені гороху та капусти. І вздовж дорогою, сусідніми вулицями, спереду й позаду, далеке гуркотіння возів сповіщало про такі самі валки, всенький той довіз, що тягся в сутінку, серед глибокого сну двох годин ранку, заколисуючи темне місто шумом прибуття.

Бальтазар, коняка мадам Франсуа, худобина надто гладка, вів перед валки. Він ішов, напівдрімаючи, помітуючи вухами, аж доки, на височині Льонгшанської вулиці, здригнувшись з переляку, не став як уритий. Решта коней стукнулися головами в задки підвід, і валка зупинилася з ляском заліза та під крики хурщиків, що попрокидались і кляли. Мадам Франсуа, спершися на поперечку воза, серед городини, дивилася ліворуч і нічого не бачила в блідім світлі маленького квадратного лихтарика, який тільки й освітлював, що блискучі Бальтазарові боки.

— Гей, тітко, рушаймо! — гукнув котрийсь із хурщиків, звівшись на коліна на своїй ріпі.—Це, мабуть, хтось там напивсь, як свиня.

Вона схилилася, помітивши праворуч, майже під ногами в коня, якусь чорну масу, що заступила дорогу.

— Та ж не можна людей давити, — промовила, скочивши на землю. Перед нею лежав уростяж чоловік, розкинувши руки, зарившись обличчям у порошок на дорозі.

Він здавався надзвичайно довгий, худий, неначе суха гілка; чудо, що Бальтазар не перебив його надвоє, вдавивши підковою. Мадам Франсуа подумала, що він мертвий; вона присіла перед ним на карачки, взяла його руку й відчула, що тепла.

— Гей, чоловіче,—промовила вона стиха.

Але хурщики знетерпеливились. Той, що стояв на колінах на своїй городині, почав знову хрипким голосом:

— Та поганяйте ж, тітко! Він там п'яний, як ніч... Скиньте з'їв, та й спокій голові!

Тим часом чоловік розплющив очі. Він розгублено дивився на мадам Франсуа і лежав нерухомий. Вона подумала собі, що він і справді п'яний.

— Не можна тут лежати, вас тут роздушать,—казала йому.—Ви куди йшли?

— Не знаю,—відповів той ледве чутно і додав з зусиллям, схвильовано:

— Я йшов до Парижу, та якось упав... Нічого не пам'ятаю.

Вона до нього краще придивилася; він був жалюгідний у своїх чорних штанях, чорному сурдуті, такий обдертий, аж видно було ті висхлі кості. З-під грубого чорного кашкета, боязко насуненого на самі брови, світились карі очі, на диво лагідні на цім загрубілім виснаженім обличчі. Мадам Франсуа спало на думку, що він надто кволий, щоб упитись.

— Та куди саме хотіли ви потрапити в Парижі? — питала знову.

Він не відразу відповів; йому ніяково було від того допиту. Здавалося, він міркував, потому, заникуючися:

— Та туди, як до ринку.

Він насилу підвівся і, мабуть, хотів іти далі. Торговка побачила, що він похитнувся, спираючись на полудрабок воза.

— Що, зморилися?

— Так, дуже зморений,—промурмотів той.

Тоді вона різко, немов незадоволено, штовхаючи його, промовила:

— Ну, мерщій, лізьте на мого воза! Ото через вас тільки час гаємо... До ринку їду, то там вас і вивалю разом з городиною.

А що він відмовлявся, то вона майже піднесла його своїми дужими руками, кинула на моркву з ріпою, зовсім таки розсердившись і гукаючи:

— Та годі вже того, дайте нам чистий спокій. Ох, ви ж мені вже остогидли... Та ж, кажу, що до ринку їду. Спіть, я збуджу.

Вона й собі вилізла, сперлася спиною на полудрабок, сидячи боком і тримаючи віжки Бальтазара, що рушив кроком, уже знову дрімаючи та помахуючи вухами. Інші вози рушили за ними, і вся валка в темряві поволі посувалася далі, знову гуркочучи колісьми попри сплячі фасади будинків. Хурщики знову поснули під свитами на своїй городині. Той, що балакав з торговкою, укладався, буркочучи:

— Ото ще—всіх п'яниць по дорозі збирати!... І яка їй охота...

Вози котились, коні самі простували, поспускавши голови. Чоловік, що його мадам Франсуа підняла, лежав на животі; довгі ноги йому губилися десь у купах ріпи, наваленої в задок воза; лицем він ткнувся в моркву, що стриміла пишними пучками. І, розкинувши руки, знесилений, обхопивши високу гору городини, щоб не злетіти, як трусоне возом, він поглядав перед себе, на дві безконечні низки газових лихтарів, які наближалися й зливалися там, у височині, між силою інших ясних крапок. На обрії стояла велика біла хмара випарів, обгортаючи сонний Париж ясною млою відлисків усіх його вогнів.

— Я з Нантеру, на прізвище мадам Франсуа, — за хвилину почала городниця.—Відколи мені помер мій

бідолаха чоловік, мушу щодня сама їздити на ринок. Така біда... А ви звідки?

— Мені ім'я Фльоран, я здалеку...—відповів невідомий, хвилюючись.—Прошу пробачити, я такий зморений, аж не можу говорити.

Він не хотів балакати. То й вона замовкла, спустивши трохи віжки на спину Бальтазарові, що йшов своєю дорогою з виразом тварини, яка знає тут кожен камінчик. Фльоран, втупивши очі у велике сяйво над Парижем, думав про свою історію, з якою крився: Втікши з Каєни, куди його були закинули грудневі події, проблукавши два роки по голяндській Гвіяні, божевільно жадаючи повернутись та боячись імператорської поліції, ось він нарешті має перед собою це миле велике місто, за яким він так сумував, до якого так прагнув. Він тут сховається, він житиме тут своїм колишнім тихим життям. Поліція за це не довідається. Адже гадають, що він там помер. І він собі пригадав свій приїзд до Гавра, де він побачив у себе в хусточці тільки п'ятнадцять франків. До Руана він іще міг наймати підводу. А від Руана, як йому залишилося тільки тридцять су, пішов пішки. Проте, у Верноні він уже на останні два су купував собі хліба. А далі—не пам'ятає. Здається, багато годин проспав десь у ярку, потому неначе показував жандарові ті документи, що здобув собі. Все це крутилося в нього в голові. Фльоран ішов з Вернону не ївши, повний то люти, то раптового одчаю, що спонукав його жувати листя живоплотів, уздовж яких він ішов. Він простував усе далі, терплячи від страху та від корчів у шлунку, стягнувши живіт; в очах йому тьмарилось, а тим часом ноги йшли самі собою, наче їх вабив образ того Парижу, що десь далеко, дуже далеко за обрієм, кликав, чекав. Коли він дістався до Курбвуа, була глупа ніч. Париж, мов шмат зоряного неба, що впав на чорну землю, видався йому суворий, наче гнівався на його вороття. Тоді він знесилився, ледве-ледве зійшов з гори, ноги йому підгинались. Переходячи Нейльським мостом, Фльоран сперся на парапет, схилившись над Сеною, що котила свої чорні, мов чорнило, хвилі між невиразними масами берегів; червоний лихтар на воді переслідував

його, наче червоне око. Тепер, щоб дістатись до висот Парижу, йому треба було весь час іти вгору. Алея, що вела до міста, здавалася безконечна. Сотні льє, що він перейшов, були дурницею, але цей останній шмат дороги доводив його до одчаю; ніколи він не злізе на цю височінь, уквітчану вогнями. Плеската алея витягалася й витягалася, зі смугами своїх високих дерев та низьких будівель, з довгими, сірими пішоходами, на які падали тіні від гілля, з темними проміжками поперечних вулиць, з усією своєю тишею та темрявою. Газові лихтарі стояли рівною низкою; тільки вони своїм коротким, жовтливим полум'ям надавали життя цій мертвій пустині. Фльоран не посувався більше ані трошки вперед, алея витягалася все далі й далі, віддаляючи від нього Париж десь у темряву ночі. Йому ввижалося, немов стовпи лихтарів, блимаючи своїм єдиним оком, бігли праворуч і ліворуч, забираючи з собою дорогу. Фльоранові в голові запаморочилося від того кружляння, і він як стій звалився на землю.

А тепер він котився поволі на цім ліжку зелені, і воно йому здавалося м'яке, неначе перина. Подорожній трохи підвів голову, хотівши бачити млисте сяйво, що зносилося над темними дахами, які він угадував на обрії. Він наближався до міста, його несло, залишалася тільки віддаватися повільному потрушуванню воза; і це наближення без утоми було б йому приємне, коли б не голод. А голод прокинувся, нестерпний, жорстокий. Члени йому заніміли, він відчував самий шлунок, що корчився й так болів, мов його роздирали розпеченими кліщами. Від свіжого паху городини, в яку він зарився, від пряного аромату моркви Фльоранові робилося млюсно. Він що мав сили притискався грудьми до свого глибокого ліжка з їжі, щоб стиснути шлунок, щоб угамувати його. А позаду дев'ятеро таких самих возів з городами капусти, гороху, з купами артишоків, салати; селери, прасу, здавалося, повільно накочувались на Фльорана, бажаючи поховати його, що гинув з голоду, під купою харчів.

Нарешті зупинились, почувся гамір грубих голосів. Це було коло міської застави, і доглядачі почали огля-

дати вози. Потім Фльоран в'їхав до Парижу, зомлілий, зціпивши зуби й лежачи на пучках моркви.

— Гей, слухайте но, ви там, угорі!—голосно гукнула мадам Франсуа.

А що він не ворухнувся, то вона злізла на воза і штовхала його. Тоді Фльоран очутився й сів. Він спав і не чув більше голоду, а тепер зовсім очманів. Городниця силувала його злізти, приказуючи:

— Ви ж допоможете мені розвантажитись, га?

Він узявся допомагати. Якийсь гладкий панок з ціпком і в фетровому капелюсі, з бляхою на лівій вилозі пальта, сердився й стукав ціпком по пішоходу:

— Ану, мерщій, ану, мерщій, повертайтеся! Посуньте воза. Скільки метрів маєте? Чотири, еге?

Він дав квитка мадам Франсуа, що витягала гроші з полотняної торбинки. І подався далі сердитися й стукати своїм ціпком. Тим часом мадам Франсуа, взявши Бальтазара за вуздечку, повернула ним так, що задні колеса воза вперлися в пішохід. Тоді, знявши з задка дошку, відзначивши наперед жмутами соломи свої чотири метри на пішоході, вона попросила Фльорана передавати їй городину, по одному пучкові. Вона методично викладала свій товар на кам'яні плити, дбаючи, щоб виходило гарно, щоб купи городини були оточені смужкою листя. На диво швидко виклала вона цілу піраміду, що в темряві скидалась на барвистий, ґратчастий килим. Коли Фльоран передав їй великий оберемок петрушки, яку знайшов на дні воза, вона загадала йому ще одну послугу:

— Будь ласка, допильнуйте мого товару, доки я відведу воза... Це два кроки відціля, вулиця Монторґейль, на заїзді «Золотий Циркуль».

Фльоран сказав їй, щоб ішла спокійно. Від руху йому не ставало легше. Відколи він прокинувся, голод знову давався чути. Він сів, спершися спиною на купу капусти, коло товару мадам Франсуа, сказавши собі, що так воно краще, що він не ворухнеться й чекатиме. Голова йому була важка, мов казан, і він не дуже то тямив, де він. На початку вересня ранком буває дуже темно. Ручні лихтарики навколо нього посувались поволі, зупиняю-

чися в темряві. Фльоран сидів на розі широкої вулиці й не пізнавав її. Вона губилася в нічній пітьмі, десь дуже далеко. Він ясно бачив тільки той товар, що пильнував. Далі непевно малювались інші навалені купи. Посередині широкі контури возів перегороджували вулицю. І від краю до краю чути було голосний подих цілої валки запряжених коней, що їх у темряві можна було тільки вгадувати. Перегукування, стукіт дерева й брязкіт кинутого на землю залізного ланцюга, глухе гупотіння городини, яку висипали з лантуха, останній гуркіт воза, що стукнувся колісьми об пішохід, напоювали ще сонне повітря приглушеним гамором якогось голосного могутнього збудження, що його наближення вже чути було в цім стурбованім, непевнім присмерку. Фльоран, повернувши голову, помітив по другий бік капустяної купи чоловіка, що хропів, загорнувшись з ногами в свиту й поклавши голову на кошики з сливами. Трохи ближче він побачив хлопчика років з десять, що з янгольським усміхом спав поміж двома горами цикорії. А на пішоході жваво пересувалися самі тільки лихтарики, гойдаючись у невидимих руках людей, що перестрибували через тих, хто спав на купках городини, очікуючи, доки сонце зійде. Але що дивувало його, так це величезні павільйони по обидва боки вулиці; їхні дахи, нагромаджені один на одного, неначе зростали, витягалися, губилися десь у золотавій імлі вогнів. Знесилений Фльорановій уяві видавалося, що це якісь велетенські паляци, легкі й прозорі, мов кришталь, стоять певним ладом, освітлені безмежними, безперервними низками ясних вікон. Поміж тонкими ребрами пілястрів ці вузькі жовті поперечки були мов щаблі ясних драбин, що доходили до першої смуги темних дахів, а над ними зносились горішні дахи, де манячили мережчаті снасті якихось величезних прозорих заль. У жовтавім сяйві газу там проступали непевні форми якихось речей, сірі, перемішані в безладді, невиразні й нерухомі. Він відвернувся, дратуючись, що не тямить, де він опинився, стурбований цією манною, велетенською й тендітною.

Глянувши догори, він побачив освітлений циферблят Сен-Есташа й цілу сиву громаду цієї церкви. Це його

дуже здивувало. Значить, він був під церквою Сен-Есташа.

Тим часом мадам Франсуа повернулась. Вона голосно сперечалася з чоловіком, що мав мішок на плечах. Той давав їй по су за пучок моркви.

— Та що це ви говорите, Лякайлю!.. Ви ж перепродаете її парижанам по чотири, по п'ять су, хіба ні? От, як собі хочете, по два су.

А як він пішов:

— Вони гадають, що воно мені само росте, їй-право. Хай пошукає моркви по су, цей п'янюга Лякайль!.. Ось побачите, він ще вернеться.

Це вже говорилося до Фльорана. Вона сіла коло нього.

— Як ви давно не бували в Парижі, то, мабуть, Нового Ринку й не знаєте? Може, яких років із п'ять, як його збудовано. Отут, дивіться, біля нас, павільйон на овочину й на квіти. Там, далі, продають рибу, м'ясо, а позаду—велику городину, масло, сир... Аж шість павільйонів по цей бік, а ще там, навпроти, чотири: різниці, тельбухами торгують, птицю продають. Місця досить, тільки взимку холодно дуже. Кажуть, іще два павільйони мають будувати, як розвалять будинки навколо Хлібного ринку. Ви це чували?

— Ні,—відповів Фльоран.—Я був за кордоном... А яка це вулиця, велика, проти нас?

— Це нова, вулиця Пон-Неф, від Сени починається і тут доходить до вулиць Монмартр та Монторгейль... Як розвидниться, то ви зараз пізнаєте.

Вона встала, побачивши, що над її ріпою нахилилась якась жінка, і приязно промовила:

— То це ви, тітко Шантмес?

Фльоран дивився на вулицю Монторгейль. Саме тут міська варта його вхопила в ніч на 4-е грудня. О другій годині дня він переходив Монмартрським бульваром, посуваючись поволі в юрбі, посміхаючись до всіх тих салдатів, що їх влада Єлісейського поля виставила на показ, щоб надати собі більше ваги. Коли раптом ці салдати, стріляючи просто на людей, очистили за яку чверть години весь пішохід. Зчинився великий тиск,

його кинуло на землю, і він упав на розі вулиці Вів'єн; він знепритомнів, юрба, збожеволіла від пострілів, топтала його тіло. Як уже все втихомирилось, він хотів підвестись. На ньому лежала молода жінка в рожевім капелюсі; її шаль ізсунулася, відкриваючи легеньку хустинку в дрібні складочки. На грудях хустинка була пробита двома кулями. І коли він, щоб визволити свої ноги, легенько підняв молодицю, два струмочки крові потекли йому по руках. Тоді він скочив і кинувся тікати, збожеволівши від жаху, із скривавленими руками. До самого вечора блукав він, очманілий, бачучи ввесь час молодицю, що лежала на його ногах з блідим, як віск, обличчям, з широко розплющеними блакитними очима. Її вуста скривилися від страждання, вона немов дивувала, що так нагло мусить умерти. В тридцять років він не наслідювався ще дивитися жінкам просто в вічі, і це обличчя на ціле життя зосталося в його спомині та серці. Неначе це була близька йому жінка, яку він утратив. Ввечері, не стямившись, ще схвильований жахливими подіями того дня, він опинився у винному склепику на вулиці Монторґейль, де люди пили й балакали про барикади. Він приєднався до них, допомагав вибирати каміння з бруку і, втомившись марно блукати по вулицях, сів на барикаді, кажучи собі, що, як надійдуть салдати, він битиметься. Фльоран не мав при собі навіть ножа; а голова йому так і лишилась нічим не прикрита. Годині об одинадцятій він заснув; йому снилися дві дірочки, пробиті в хусточці з дрібними зморшками, вони поглядали на нього, мов очі, червоні від кривавих сліз. Коли він прокинувся, його тримали чотири сержанти міської варти й били його кулаками. Оборонці барикади повтікали. Та сержанти були розлютовані й мало не рознесли його на шматки, як побачили його скривавлені руки. Це була кров тієї молодиці.

Поринувши Фльоран у своїх спогадах, звів очі на циферблят Сен-Есташа, не помічаючи стрілок. Була майже четверта година. Ринок іще спав. Мадам Франсуа балакала, стоячи з тіткою Шантмес, що торгувалася за пучок ріпи. І Фльоранові пригадалося, що його мало не розстріляли тут, під муром Сен-Есташа. Рій жанда-

рів допіру порубав голови п'ятьом нещасним, полоненим на барикаді вулиці Гренета. П'ятеро трупів валялось на пішоході, там, де він тепер, здається, помічав червону редиску. Він урятувався від рушниць тим, що міська варта була озброєна самими шпагами. Його відвели до найближчого поліційного участку, залишивши начальника такий рядок, надряпаний оливцем на шматочку паперу: «Взято із скривавленими руками. Дуже небезпечний». До самого ранку тягали його з участку до участку. Той шмат паперу переходив разом із ним.. Йому набили на руки кайдани й пильнували, немов буйного божевільного. В участку на вулицях Ленжері п'яним салдатам спало на думку розстріляти його; вони вже для цього великий лихтар засвітили, коли несподівано дістали наказа приставити полонених у депо поліційної префектури. За день він був у казематі Бісетрського форту. І відтоді він терпів голод. Він голодував у казематі, і голод більше не залишав його. Їх була сотня заарештованих, на дні цього льоху; їм, наче спійманим звірам, кидали малесенькі порції хліба. Коли Фльоран став перед судовим слідчим, його обвинувачено в належності до таємної змови. І коли він присягався, що це брехня, суддя витяг з обгортки шматок паперу: «Взято із скривавленими руками. Дуже небезпечний». Цього було досить. Його засуджено на заслання. За шість тижнів, у січні, тюремник збудив уночі Фльорана, і його, разом з більш як чотиристами іншими арештантами, було замкнено на подвір'ї. За годину цю першу партію було виряджено на понтони та в заслання, з кайданами на руках, між двома лавами жандарів з набитими рушницями.

Вони перейшли Австерліцьким мостом, пішли бульварами й дісталися до Гаврського вокзалу. Була масниця, щаслива карнавальна ніч; вікна бульварних ресторанів світились; на височині вулиці Вів'ен, на тім самім місці, де Фльоранові ще ввижалася невідома, забита, чий образ він носив у собі, він помітив у великій колясі замаскованих дам з голими плечима, що цвірінькали сміючись. Вони сердилися, що не можуть проїхати далі «через отих каторжних, що їм і краю не видно». Від

Парижу до Гавра арештанти не мали ані кришки хліба, ані склянки води: забули перед виїздом пайку видати. Вони поїли тільки за тридцять шість годин, коли їх напхали, як оселедців, до трюму фрегата «Канада».

Ні, голод більше не залишав його. Він перебрав свої спогади, і не міг пригадати і години ситости. Фльоран увесь висох, живіт йому запався, шкура присохла до костей. А тепер він знову бачив той Париж, гладкий, пишній, де їжа аж через край переливала в нічному сутінку; він туди в'їздив на ліжку з городини, він, мовляв, потопав у харчах, чув навколо себе цілі гори наїдків. Це його хвилювало. Значить, щаслива карнавальна ніч точилась аж сім років. Він знову бачив перед собою сяйні вікна бульварів, жінок із сміхом на вустах, бачив того ласуна—велике місто, що його він залишив далекої січневої ночі, і йому здавалося, що все зросло, розквітло серед цих громад Нового Ринку, чий величний подих, іще важкий від неперетравленої вчорашньої їжі, давався чути.

Тітка Шантмес таки наважилася купити дванадцять пучків ріпи. Вона тримала їх у фартуху на своїм животі, і це ще поширювало її гладкий стан. Вона стояла, балакаючи своїм повільним звичаєм. Коли вона пішла, мадам Франсуа підсіла знову до Фльорана, кажучи:

— Отій бідній тітці Шантмес щонайменше шістдесят два роки. Я ще дівчинкою була, коли вона вже купувала ріпу в мого батька. І нікогісінько родичів! Була прийняла до себе якусь безпритульну, не знати звідкіля, але та їй погано віддячила... Й ото живе собі, торгує по трохи, заробляє своїх щоденних сорок су... Я б не могла так жити в оцім чортовім Парижі, день при дні, все на пішоході. І хоч би тобі один родич який тут був!

Фльоран не відповідав.

— А ви ж маєте рідню в Парижі?—запитала вона.

Він удав, наче не чує. Його недовірливість повернулась. Голова йому була повна історій про агентів, що чигали на людину за кожним рогом вулиці, жінок, що продавали таємницю, вивідавши її в бідних утікачів. Мадам Франсуа сиділа поруч з ним; вона здавалася йому такою порядною, таке спокійне було її широке

обличчя під фуляровою чорною з жовтим хусткою. Мабуть, їй було років із тридцять п'ять; трохи повна, вона була ще гарна, свіжа, бо жила ввесь час на свіжій повітрі; в ній була мужня сила, яку пом'ягшували карі очі, лагідні та щирі. Щоправда, вона була дуже цікава, але їй цікавість її мала бути добра.

Вона не образилася, що Фльоран промовчав, і казала далі:

— Я тут, у Парижі, небожа маю. Невдалий хлопець із нього, поневіряється десь у людях. А втім, щастя, як маєш десь притулок. Ваші родичі, мабуть, дуже здивуються, як вас побачать?

Невпинно балакаючи, вона ввесь час поглядала на свого знайду, певне розчулившись, що він такий худий. Вона помітила, що він з «панів», дарма, що ледве вкритий тим чорним лахміттям, і не наслідувалась дати йому трохи грошей. Нарешті стиха промурмотіла:

— А як тимчасово у вас якась недостача...

Та це його обійшло, і він гордовито відмовився. Він казав, що нічого йому не треба, і він має до кого піти. Вона, здавалося, зраділа, і кілька разів повторила, мов хотіла сама себе заспокоїти:

— Ага, то й добре, вам треба тільки ранку дочекатись.

Великий дзвін над Фльорановою головою, на розі павільйону з овочиною, задзвонив. Звуки, повільні й мірні, здавалось, далі й далі гонили з майдану мляву дрімоту. Вози ввесь час над'їздили. Крики хурщиків, ляскіт батогів, гуркіт бруку під залізними шинами коліс та кінськими підковами чимраз посилювалися. Вози вже не могли посуватись інакше, тільки раз-у-раз зупиняючись, витягнувшись довгою низкою, якої не можна було зглянути оком; початок її губився десь у сивім присмерку світанку; чути було тільки невиразний гамір. Уздовж усієї вулиці Понт-Неф вивантажували вози; їх попідсували до самих пішоходів, коні стояли тісно в ряд, нерухомо, мов на ярмарку. Фльоран зацікавився великим возом чудової капусти, що його насилу підкочували під пішохід; той віз був навантажений вище від сусіднього газового лихтаря. Полум'я яскраво освіт-

лювало гору лапатою листя, виверненого, наче бриж-насті стьожки зеленого оксамиту. Шістнадцятилітня селяночка, в каптані та блакитному полотняному чепчику, вилізла на віз, занурившись по самі плечі в капусту; вона брала голівки по одній і кидала комусь, хто стояв десь долі. Дівча часом, послизнувшись, зовсім щезало, завалене капустою; потім знову рожевий носик з'являвся з темної зелені, вона реготалась, і голівки капусти знову починали перелітати між Фльораном і лихтарем. Він мимохіть рахував їх. Коли віз спорожнів, йому стало нудно.

Тепер купи городини на пішомуді тяглись аж до шоси. Купці лишали між ними вузькі проходи, щоб не заваджати рухові. Ввесь пішохід, заповнений од краю до краю, простягся широкою зеленою смугою. В непевнім мінливім світлі ручних лихтарів ще тільки раптово виступали пишні пучки м'ясистих артишоків, або ніжно-зеленої салати, рожеві коралі моркви, або знов жовтава, як слонова кістка, ріпа. І ця пишнота фарб немов спалахувала під рухливим світлом лихтариків, що мигтіли вздовж пішоходу.

Вулиця залюднилась; юрба розбурхувалася, сновигала між городиною, зупиняючись, балакаючи, гукаючи одне до одного. Низький голос здалеку кричав: «Гей! Цикорія!» Гратчасті ворота павільйону з великою городиною допіру відчинились. Перекупки з цього павільйону, в білих чепцях, з великими хустками, зав'язаними поверх чорних юпок, у підп'ятих спідницях, щоб подолу не закаляти, накупляли товару на день, складали свої покупки у великі кошики носіїв, поставлені на землю. Ці кошики щодалі, то швидше шмигали від павільйону до вулиці. Гомін розлягався від лайки, наказів, крику голосів; торгувалися по чверть години за одне су. І Фльоран дивувався, які спокійні були засмалені обличчя городниць, запнутих хустками, в цім балакучім гаморі ринку.

Позад його, на вулиці Рамбюто, продавали овочі. Довгі лави кошиків, низеньких з держаками, були вкриті полотном або соломою, і пахощі перестиглої мірабелі стояли в повітрі. Ніжний, повільний голос, що його

Фльоран чув уже довгий час, вабив його озирнутись. Він побачив чарівну маленьку чорнобривочку; молодичка торгувалася, присівши навкарачки.

— Кажи ж, Марселю, віддаєш по сто су, чи як?

Чоловік, закутаний у свиту, не обзивався, і молодичка, пождавши добрих п'ять хвилин, починала знову:

— Кажи, Марселю, досить з тебе сто су за цього кошика і чотири франки за того? Це буде дев'ять франків. Віддаєш?

Знову мовчанка.

— Та кажи ж, що тобі дати.

— Та я ж казав, десять франків, та й годі... Слухай, Сар'єто, де ти поділа свого Жюля?

Молодиця почала сміятись, витягаючи з кешені повну жменю мідяків.

— А хай йому, — казала вона. — Він спить цілий ранок... Гадає, що чоловіки не повинні працювати!

Вона заплатила й понесла обидва кошики до відчиненого вже овочевого павільйону. Новий Ринок іще стояв такий самий темний та прозоро-легкий, з тисячами вогненних смуг жалюзі; юрба ворушилася в сутінку великих вулиць, а павільйони стояли ще безлюдні серед клекоту околишніх пішоходів. На майдані Сен-Есташа пекарі та торговці вином відчиняли свої віконниці; в крамницях світився газ, багрянисті відблиски з вікон прорізували темряву вздовж сірих будівель. Фльоран придивлявся до одної пекарні на вулиці Монт-оргейль, ліворуч. Вона була повна і вся золотіла від рум'яних паляниць, щойно вийнятих із печі. Йому здавалося, що він чує приємні пахощі гарячого хліба. Було пів до п'ятої ранку.

Тим часом мадам Франсуа розпродала всю свою родину. В неї залишилося тільки кілька пучків моркви, коли Лякайль повернувся зі своїм мішком.

— Ну, віддаєте по одному су?—запитав він.

— От певна була, що повернетесь, — відповіла спокійно городниця. — Беріть, чуєте, що залишилось. Тут сімнадцять пучків.

— Значить, сімнадцять су?

— Ні, тридцять чотири.

Вони погодились на двадцять п'ять. Мадам Франсуа поспішала їхати. Коли Лякайль пішов собі з морквою в мішку, вона звернулася до Фльорана.

— Бачите, він чигав на мене. Той старий—найгірший проноза на весь базар. Часом торгується аж до останнього дзвона, а купить на чотири су... Ох, ці ще мені парижани! Торгується за яких два гроші, мало не б'ється, а у винарні то не жалує пропити й останню копійку.

Коли мадам Франсуа говорила за Париж, вона повна була іронії й призира; вона говорила за нього, наче за якесь дуже віддалене місто, смішне й паскудне, до якого вона згоджувалася вступати ногою лише вночі.

— Ну, тепер я можу їхати,—казала далі, знову сідаючи коло Фльорана на городину своєї сусіди.

Фльоран спустив голову. Він оце тільки зробив крадіжку. Коли Лякайль відійшов, Фльоран побачив на землі морквицю; він її підняв і затиснув у правиці. Дразливий запах петрушки й селери лоскотав йому в горлі.

— Я маю їхати,—знову повторила мадам Франсуа.

Вона зацікавилася цим невідомим чоловіком; вона відчувала, що він страждає, сидячи нерухомо на цій пішоході. Городниця ще раз запропонувала йому свою допомогу; та він знову одмовився, ще гордовитіш. Він сам устав і залишився стояти, щоб удати молодця. А коли вона відвернулася, поклав у рот моркву. Та він мусів якийсь час її тримати, дарма, що божевільно хотілося гризти зубами; мадам Франсуа знов дивилася йому в обличчя, розпитувала його, як цікава й добряща жінка. А він, щоб уникнути слів, відповідав рухами голови. Потому тихенько, поволі, з'їв моркву.

Городниця зовсім зібралася їхати, коли хтось голосно промовив коло неї:

— Добридень, мадам Франсуа.

Це був худорлявий чолов'яга, кремезний, бородатий, з великою головою, дуже тонким носом, з маленькими ясними очима. На ньому був чорний фетровий капелюх; він злиняв і втратив свою форму. Широченне, застібнуте на грудях пальто, колись ніжно-каштанового

кольору, тепер смугами облиняло від дощів. Трохи згорблений, він нервово здригався, і це, видко, було його звичкою. Він стояв у грубих шнурованих черевиках; з-під надто коротких штанів виглядали сині шкарпетки.

— Здорові були, мосьє Кльоде, — відповіла весело городниця.—Знаєте, я вас сподівалась у понеділок, а як побачила, що не приїдете, то сховала вашу картину; я її повісила в своїй кімнаті.

— Спасибі за ласку, мадам Франсуа, я приїду кінчати свій етюд цими днями... В понеділок я не міг... Що, з великої вашої сливи ще листя не облітає?

— Авжеж, ні!

— Я, бачите, хочу вмістити її в куті картини. Це гарно буде. Ліворуч від курника. Я ввесь тиждень над цим думав. Гм... Сьогодні городина чудова. Я навмисне встав раненько, бо знав, що ця нікчемна капуста буде в ранішньому освітленні чарівна!

І він показав рукою вздовж возів.

— Ну, добре, — промовила городниця. — Я їду, прощайте... Скоро побачимося, мосьє Кльоде!

І на від'їзді вона зазнайомила Фльорана з молодим митцем:

— Цей мосьє приїхав, здається, здалеку. Він зовсім не пізнає вашого огидного Парижу. Мабуть, ви йому можете щось добре порадити.

І мадам Франсуа нарешті від'їхала, задоволена, що залишає їх укупі. Кльод із співчуттям поглядав на Фльорана. Ця довга, тонка постать, що хиталася стоячи, видавалася йому оригінальною. Рекомендації мадам Франсуа було з нього досить. З фамільярністю флянера, звиклого до випадкових знайомостей, він спокійно сказав:

— Я піду з вами. Ви куди?

Фльоран зніяковів. Він заприятнювався не так швидко; але, відколи приїхав, у нього на думці крутилось одне запитання. Він насмілився і сказав, з острахом ждучи відповіді:

— А чи є вулиця Пірует?

— Ну, звичайно, — відповів митець. — Дуже цікавий куточок старого Парижу, ота вуличка. Вона викру-

чується, як танцюристка, а будинки на ній череваті, наче вагітні жінки... Я з цього зробив непоганий офорт! Коли зайдете до мене, я вам його покажу... Це ви туди йдете?

Фльорана потішила новина, що вулиця Пірует є. Він звеселів, але присягався, що не має чого туди йти і що взагалі він нікуди не поспішає. Вся його підозрілість знову повернулась до нього від Кльодових запитань.

— Ну, однаково, ходімо таки на вулицю Пірует. Вночі там, знаєте, такий кольорит!.. Ходім, це ж тут, поблизу.

Фльоран мусів піти з ним. Вони йшли поруч, як два товариші, переступаючи через кошики та городину; на пішоході вулиці Рамбюто лежали великі купи капусти-цвітухи, акуратно, мов гарматні набої, складеної в піраміди. Біла, ніжна капуста, подібна до велетенських троянд, висувалась із зеленого лапатоного листа, наче весільні букети, поставлені вздовж колосальних жардиньєрок. Кльод скрикнув і зупинився в захваті. Потому, на вулиці Пірует, він почав показувати й описувати кожен будинок. Єдиний газовий лихтар світився на розі. Будинки, стиснені, випнуті, висували свої піддашся, «як животи вагітних жінок», мовляв маляр. Дахи тих будинків осувались назад, мов спинались один одному на плече. Три або чотири з них, навпаки, хотіли впасти на ніс у темних проваллях. Газовий лихтар освітлював один яснобілий, наново пофарбований будинок; він нагадував стару, гладку, горбату бабу, біло напудровану й розмальовану, наче молоденька. Далі, горбата лінія будинків потопала невиразними плямами, позеленілими від дощів, у такій суміші форм та фарб, що Кльод аж сміявся від задоволення. Фльоран зупинився на розі вулиці Мондетур, навпроти передостаннього будинку ліворуч. Три вузенькі поверхи, кожен з двома вікнами, без жалюзі, ще спали. Біленькі заслонки були ретельно затягнені зсередини. Вгорі, під дахом, на спущеній шторі маленького віконця, пересувалося світло то сюди, то туди.. Та крамничка під дашком якось дивно схвилювала Фльорана. Вона відчинялася. В ній торгували вареною зеленню. Під задньою стіною блищали великі

казани; на столі в полумисках стояли гостроверхі паштети із шпинату та цикорії; ззаду їх нарізали маленькими лопатками; з вулиці видко було тільки білі держальця цих лопаток. Від цього видовища Фльоран аж до місця прикипів. Здавалось, він не пізнавав крамнички. Він перечитував ім'я купця на червоній вивісці «Годебеф»—і зовсім розгубився. Руки йому опали, він розглядав шпинатові паштети з безпорадним виглядом людини, яку спіткало нещастя.

Тим часом віконце під дахом одчинилось; маленька бабуся висунулася з нього, поглядаючи на небо і в далечінь, на Ринок.

— Еге, мадемуазель Саже—рання пташка,—сказав Кльод, підвівши голову, і додав, повернувшись до товариша:

— Моя тітка жила колись у цьому будинку. Ото була язиката баба!.. А, Мегюдени заворушились: он, де світло, в другім поверсі.

Фльоранові хотілось його розпитати, але маляр видавався йому непевним у тому своєму широченному пальті, наче не на нього шитому. Він простував за маляром, не обзиваючись ані словом, а той йому розповідав за Мегюденів.

— Вони обидві рибою торгують. Старша красуня. Молодша, що річну рибу продає, до одної мадонни Мурільо подібна, така ясна та ніжна серед тих своїх коропів та вугрів.

І сердитим тоном він додав, що Мурільо малював, як пустотливий школяр. Потому, раптом, зупинившись серед вулиці:

— Слухайте, куди ж, нарешті, ви йдете?

— Тепер нікуди,—відповів змучений Фльоран.—Ходімо, куди ви хочете.

Коли вони виходили з вулиці Пірует, чийсь голос гукнув на Кльода з винарні, що стояла на розі. Кльод увійшов, тягнучи за собою Фльорана. Віконниці були зняті тільки з одного боку. Газ світився в залі, і вона, здавалося, ще спала. Покинута ганчірка, вчорашні карти валялись по столах, а вітер вдирався в навстіж одчинені двері й приносив свіжу течію в теплу задуху винарні.

Господар Лебігр, usługовував клієнтам в одній жилетці; комірець йому був зім'ятий, широке обличчя з правильними рисами, бліде, невиспане. Чоловіки пили, стоячи коло прилавку. Вони кашляли, чвиркали, протирали очі, закропляючися з просонку білим вином та горілкою. Фльоран упізнав Лякайля; з його вже повного мішка визирала городина. Він випивав по третій чарці з приятелем, і той докладно йому розповідав, як купував кошик картоплі. Спорожнивши чарку, Лякайль пішов побалакати з Лебігром до маленької скляної будки під задньою стіною винарні, де газ не світився.

— Що б ви пили?—запитав Кльод Фльорана.

Ще в дверях він привітався за руку з тим чоловіком, що його запрошував. Це був гарний здоровий хлопець, років щонайбільше 22-х, голений, з маленькими вусиками, такий бравий у своїй крислатій шляпі, замащеній крейдою, та у фуфайці без рукавів поверх синьої сорочки. Кльод називав його Олександром, плескав його по плечах і запитував, коли вони знову подадуться до Шарантона. Вони згадували, як подорожували вдвох човном. Вони спускались Марною. На вечерю вони їли кроля.

— Ну, що ж ви будете пити?—знову запитав Кльод.

Фльоран, ніяковіючи, поглядав на прилавок. Оправлені в мідь чайники з пуншем і гарячим вином грілися на маленькому синьо-рожевому полум'ї газового пальника. Висланець признався нарешті, що охоче випив би чогось гарячого. Господар Лебігр налив три склянки пуншу. Біля чайників у кошичку лежали масляні булочки, допіру вийняті з печі; від них іще йшла тепла пара. Але ніхто не брав булок, і Фльоран також випив свій пунш без закуски. Він почув, наче струмок розтопленого олива влився в його порожній шлунок. Олександр заплатив за всіх.

— Гарний чолов'яга,—сказав Кльод, коли вони опинилися знов удвох на пішоході вулиці Рамбюто.—Весело було з ним на прогулянці, всякі штуки виробляв. Та ще, шельма, прегарно збудований! Я бачив його голим, і коли б він згодився бути мені за модель на свіжій повітрі!.. Тепер, як хочете, обійдімо Ринок.

Фльоран пасивно йшов за ним. Ясне сяйво сповіщало, що наступає день. Гомін Ринку все голоснішав; часами звуки дзвону, лунаючи з віддаленого павільйону, розтинали цей щодалі, то голосніший гармидер. Вони увійшли в одну з унутрішніх критих вулиць, між павільйонами морської риби та живности. Фльоран звів очі, розглядаючи високе-високе склепіння, де внутрішні дерев'яні частини вилискували поміж чорним мережевом чавунних каркасів. Коли він вийшов на велику середню вулицю, Новий Ринок видався йому якимось дивним великим містом, з окремими кварталами, передмістями, слободами, місцями для прогулянок і шляхами, майданами та перехрестями. Це все місто, з чиеїсь велетенської витівки, було заховано від дощу під одну покрівлю. Сутінок іще дрімав у западинах дахів; від нього ще густіший видавався ліс пілястрів, безмежно розширювались легкі делікатні ребра склепіння, прорізні галерії, прозорі жалюзі. І над цим містом потопала в темряві ціла металічна рослинність, що розкішно розквітла й досягла колосальних розмірів; її гіллясті стовбури, вигнуті, сукуваті віти вкривали собою цілий окремий світ так легенько, наче листя предковичного лісу.

Окремі квартали ще спали за спущеними ґратами. Павільйони з маслом і живністю були поділені трельяжами на маленькі крамнички; уздовж тяглися безлюдні провулочки під низкою газових лихтарів. Павільйон морської риби оце тільки відкрився. Брукованими білим камінням рядами переходили жінки; тіні від кошиків падали на каміння, всюди валялося покинуте мотуззя, ганчірки. Там, де торгували городиною, квітами й овочами, галас набирав більшої сили. Місто поволі прокидалося, збудження охоплювало квартал за кварталом, від велелюдного, куди вже від 4-ої години ранку привозять капусту, до лінивого й багатого, що вивішує у своїх крамничках каплунів та фазанів аж о 8-й ранку.

Та життя дедалі, то більш опановувало великі криті вулиці. Вздовж пішоходів по обидва боки ще видко було дрібних хліборобів, що з'їхалися з околиць Парижу. Вони розкладали на кошиках те, що зібрали вчора ввечері: пучки городини, купки овочів.

Поміж юрбою, що ввесь час сновигала взад і вперед, в'їжджали під склепіння вози, гальмуючи голосні кроки своїх коней. Два вози загороджували навпоперек вулицю. Щоб пройти наперед, Фльоран мусів спертися на один із сіруватих мішків, подібних до лантухів вугілля; під вагою цих мішків аж осігнулися, від них дхнуло свіжими морськими водоростями. Один мішок з краю тріснув, і з нього чорною купкою висипались великі черепашки. Тепер на кожному кроці доводилося їм зупинятись. Морський улов прибував, вози просувалися один по одному, навантажені високими дерев'яними клітками, повними закритих кошків, у яких залізничі розвозять різні продукти океану. Щоб не опинитись під возами з морською рибою, які все жвавіш поспішали, Кльод і Фльоран мало не потрапили під колеса підвід з маслом, яйцями та сиром, великих жовтих з різнокольоровими лихтарями підвід, запряжених четвериком коней.

Носії здіймали коробки з яйцями, кошики з сиром та маслом і тягли їх до авкційного павільйону, де службовці у кашкетах щось записували до своїх книжечок при газовім світлі. Кльода чарувала ця метушня; він захоплювався то світляним ефектом, то групою блюзників, то вивантаженням воза.

Нарешті, нові приятелі вийшли на вільне місце; йдучи ввесь час уздовж головної вулиці, вони раптом відчували чудові пахощі; аромат наче посувався за ними. Це вони потрапили туди, де продають зрізані квіти. На широких плитах пішоходу, праворуч і ліворуч, сиділи жінки перед своїми квадратними кошиками, повними троянд, фіялок, оргіній та стокроток. Квіти то червоніли, мов криваві плями, то тендітно ясніли сріблясто-сірим кольором ніжності невимовної. Коло одного кошика горіла свічка; в її світлі з околишньої темряви виступала ціла симфонія яскравих фарб: веселі кольористі голівки стокроток, кривавий пурпур оргіній, синьо-червоні відтінки фіялок, живі рум'янці троянд. Не можна було уявити собі щось миліше, що більше нагадувало б весну, від цих ніжних пахощів, які пестили чуття перехожих зараз же після різких пахощів морської риби та смороду масла й сирів.

Кльод із Фльораном повернули назад, блукаючи без мети, зупиняючись серед квіток. Вони з цікавістю постояли перед жінками, що продавали пучки папороті та виноградного листя, акуратно складені й зв'язані по 25 штук. Далі, нові приятелі повернули в кінець кри-тої вулиці, майже безлюдної, де їхні кроки голосно лунали наче під церковним склепінням. Тут вони знайшли запряженого у візочок, завбільшки, як тачка, малесенького ослючка; він, мабуть, знудився і, побачивши їх, почав кричати так голосно та довго, що велетенська покрівля Нового Ринку затремтіла. Йому відповіло іржання коней; зчинилося гупотіння, цілий переполох, що страшенно розрісся, перекотився через цілу будівлю й завмер у далечині.

Тим часом на вулиці Берже в комісіонерських крамницях, відчинених навстіж і нічим не прикрашених, в яскравім світлі газу, видно було купи кошків із садиною між трьома брудними стінами, де олівцем були виписані цілі стовпці цифр. Зупинившись тут, хлопці побачили гарно вбрану жінку, що з виглядом приємної втоми відкинулася в куточок фіякру, який помаленьку пробирався в тісноті запрудженої возами шоси.

— Ось Сандрільйона повертається додому без черевичка,—сказав, посміхаючись, Кльод.

Тепер вони балакали між собою, повернувшись лицем до Ринку. Кльод, заклавши руки в кешені й насвистуючи, оповідав, як він любить цей достаток їжі, що привозиться щоранку в самий центр Парижу. Буває часом, що він цілими ночами ходить по пішоходах, мріючи про колосальну натюр-морт, про надзвичайні картини. Він навіть був почав писати одну таку й присилював позувати собі свого приятеля Маржолена та босячку Кадіну. Тільки це важко, це надто гарно: вся ця чортова городина, і овочі, і риба, і м'ясо! Фльоран слухав запалену промову митця, і йому живіт підводило. Видко, в цю хвилину Кльод навіть і думки не мав про те, що всі ці чудові речі можна їсти. Він їх любив за самий тільки кольорит. Раптом він замовк, звичним рухом стягнув довгий червоний пояс, що носив під своїм зеленкуватим пальтом, і промовив з хитрим виглядом:

— Та я тут і снідаю, принаймні очима; все ж таки це краще, аніж нічого не їсти. Іноді, як забудусь побідати напередодні, так на другий день шлунок собі псую, дивлячись, як привозять сюди всякі смачні речі. Такими ранками моя городина мені ще миліша... Ні, чуєте, це просто до одчаю доводить, так несправедливо, що паршиві буржуї самі з'їдають усю цю розкіш!

І Кльод розповів про вечерю, якою частував його в ресторані Баратта один приятель, як одержав добрі гроші. Їм подавали устриць, рибу, дичину. Але Баратт тепер збанкрутував; усенька пишнота старого базару Дезіносан тепер похована; тепер процвітає Центральний Ринок, цей чавунний велетень, із своєю новою, такою оригінальною, торговицею. Хай дурні, що хочуть говорити, але тут відбилася ціла епоха.

Фльоран не міг добре розібрати з його слів, чи він нарікав на мальовничий бік, чи на страви в Баратта. Далі, Кльод обрушився на романтизм: для нього купи капусти кращі були від лахміття середніх віків. Він кінчив тим, що обвинуватив себе в легкодушності за свій офорт вулиці Пірует. Власне кажучи, слід було б знищити всі ці старі хати й побудувати нові будинки.

— Пождіть,—казав він, зупиняючись,—гляньте ось на той ріг пішоходу. Чи ж не готовісінька картина? Вона вийшла б далеко людяніша від усієї їхньої проклятої сухотної мазні.

Тепер уздовж кристої вулиці жінки продавали каву та суп. На одному розі широке коло споживачів обступило сідуху, що продавала капустяну юшку. Бляшане виполуджене відро, повне варива, кипіло на маленькій низькій жаровні; видко було блідий відблиск жару. Жінка, озброївшись великим полоником, брала тонкі шматки хліба з кошика, вистеленого рушником, і розливала юшку в жовтенькі мисочки. Навколо неї згрудились і дуже чистенькі перекупки, і крамарі в блюзах, і брудні носії, на чий засмальцованій одежі зосталися сліди від тої провізії, яку вони вивантажували, і голодранці в лахмітті, одно слово, всі голодні ранішні відвідувачі ринку. Вони їли, обпікаючись та відсуваючи трохи підборіддя, щоб не замаститись і не облили одежі.

А митець у захваті, підморгуючи оком, відшукував найвигідніший пункт для спостереження, щоб скласти картину з добрим ансамблем. Проте, ця чортова юшка страшенно пахла. Фльоран відвертався; його нудило від повних мисок, які спорожнювали споживачі, що їли мовчки, поглядаючи на всі боки, мов полохливі тварини. Нарешті, як сідуха сипала юшки новому покупцеві, самого Кльода обійшла пахнюча пара, що вийнула йому просто в лице.

Він підтягнув довгий червоний пояс, посміхаючись і дратуючись. Потім, рушивши далі, він пошепки сказав до Фльорана, натякаючи на Олександрів пунш:

— Як це кумедно! Та ви й самі, мабуть, це помічали: завжди знайдеться приятель, ладний почастувати вас чаркою, а за страву так ніхто не заплатить!

Світало. В кінці вулиці Косонрі будинки Севастопільського бульвару стояли чорнісінькі, а під різко накресленою лінією черепичних дахів висока дуга великої критої вулиці світилась на ясноблакитному небі, як ясний молодик. Кльод нахилився до ґратів вікон, що світилися врівень із пішоходом; крізь них видко було глибокий льох, освітлений млявим світлом газу. Потому підвівся й почав дивитися вгору, поміж високі пілястри, шукаючи чогось на посинілих дахах, на краю ясного неба. Він кінчив тим, що знову став, втопивши очі в одну з тонких залізних драбин, які сполучають два поверхи покрівель, даючи змогу проходити по них. Фльоран запитав, що він там побачив.

— Ну, і не чортів же Маржолен!—промовив митець, не відповідаючи на запитання.—Мабуть, заліз на якогось даху в ринву, якщо не ночував з тваринами в льоху, де живність ховають... Мені він потрібний для етюда.

І він розповів, що його приятеля, Маржолена, якась перекупка знайшла одного ранку під купою капусти, і він ріс на волі серед базарної метушні. Як хотіли його до школи віддати, то він аж захворів, і довелось повернути його назад на торговицю. Він знав найменші закутки Нового Ринку, любив їх, як син батька, мов білка стрибаючи в цьому чавунному лісі. З них гарна

пара, з Маржолена й негідниці Кадіни, що її тітка Шантмес знайшла колись увечері на розі ринку Дезіносан і взяла жити до себе. Він препошаний, той великий бельбас, з золотою чуприною, наче з Рубенсової картини, з рудявим пушком, що мов притягає до себе соняшне світло. А Кадіна, маленька, в'юнка, тоненька, має дуже кумедну мордочку, що виглядає з-під шапки розпатланих кучерів.

Так балакаючи, Кльод прискорював кроки. Він провів свого супутника знову під церкву Сен-Есташа. Фльоран просто впав на лавку коло бюро омнібусів; йому ноги підгиналися. Холодало. В далечині вулиці Рамбюто молочаве небо з рожевими відлисками нагадувало мрамур, покреслений вище широкими сірими щілинами. Цей ранок був повний таких пахощів, що Фльоранові на хвилину видалось, наче він десь у селі, на могилі. Та Кльод показав йому по другім боці лави торг ароматичними речами. Вздовж базару з тельбухами простяглися цілі ниви кмину, лавенди, часнику, цибулі-трибульки, а перекупки обвинули стовбури молодих платанів на краю пішоходу довгими гілками лавру, наче зелені трофеї. Сильний запах лавру замагав усі інші пахощі.

Циферблят Сен-Есташа, що світився вночі, тепер блід, завмирав, наче гасничка, дочекавши ранку. У виварнях по сусідніх вулицях газові пальнички згасали один по одному, мов зірки, потопаючи в морі світла. І Фльоран дививсь, як велетенський Ринок виринав з темряви, з фантастичної царини мрій, де він простягав у безмежні простори свої мережчаті паляци. Тепер, втрачаючи свою легкість, зелено-сірий, він видавався ще більшим велетнем, з лісом своїх пілястрів, що підтримували безмежні простирала дахів. Вони нагромаджували один на одного свої геометричні маси, і коли освітлення всередині згасло, Ринок, чотирикутний, однотиповий, став перед глядачами, неначе якась новітня машина величини незмірної, якийсь паровий механізм, мов казан, призначений на перетравлення їжі цілого народу, велетенське металічне черево, скріплене прогоничами, заклепане, зроблене з дерева, скла та ча-

вуна, де сполучались майстерність і могутня сила механічного двигуна, що працює в пеклі паливні, під страшенний шум та лютий гуркіт коліс.

Кльод аж на лаву виліз у захваті. Він захочував свого супутника милуватись, як сходить сонце над городиною. Її було ціле море. Воно простягалось від церкви Сен-Есташа до Базарної вулиці між двох груп павільйонів. А з обох кінців, на двох перехрестях, ця хвиля ще поширювалась, городина заливала навіть брук. День займався поволі, надзвичайно ніжний, сіруватий, надаючи всьому навколо ясного кольору акварелі. Ці купи городини, що здіймались, наче хвилі під вітром, ця річка зелені, яка немов текла річищем шоси, подібно до поводи від осінніх дощів, набирала ніжних перлистих відтінків, ласкавих фіялкуватих півтонів, молочаво-рожевих, зелених, що переходили в жовтий колір, усіх тих блідих відтінків, що ранками перетворюють небо на мінливу шовкову тканину. І в міру того, як ранок розгорявсь язиками полум'я, городина на вулиці Рамбюто поволі прокидалась, виходила з непевної синяви, що стелилась над землею. Салата, латук, біла та звичайна цикорія, що порозпускались і лежали ще масні від чорноземлі, відкривали свої яскраві серединки; пуки шпинату, кваску, букети артишоків, купи квасолі та гороху, купи салати-латуку, перев'язаного соломою, розвертали всі відтінки зеленого кольору, починаючи від яскравої зелені стрючків до темного й густого кольору листя. Ця безперервна гама фарб поволі завмирала смугами на стеблі селери та пучках прасу. Проте, різке гарчання тонів давали яскраві плями моркви, чисті плями ріпи, розсипані у величезній кількості вздовж базару, освітлюючи його яскравістю цих двох кольорів. На перехресті Базарної вулиці здіймалися цілі гори капусти: великі білі голівки,дебелі та тверді, мов гарматні набої з білого металу, збірчаста капуста, що її велике листя подібне було до бронзових чар, і нарешті червона, яку ранішня зоря перетворювала на пишні квіти відтінку винної гущі, з карміновими та темношкарлатними жилками. На другім кінці, на перехресті під цеквою Сен-Есташа, вхід на вулицю Рамбюто

був загороджений барикадами жовтогарячих гарбузів, що лежали у два ряди, випинаючи свої грубі черева, надмірно роздуті. А червоножовта політура кошиків з цибулею, криваво-червоні купи помідорів, жовтавий відблиск огірків, темнофіялкова барва синіх баклажанів спалахували там і тут ясним полум'ям, у той час, як велика чорна ріпа, наче жалібна пелена, залишала чорні діри серед хвилястого розкошування ранку.

Кльод аж у долоні плескав від такого видовища. Він казав, що «ця паскудна городина» ексцентрична, навіжена, пишна, і запевняв, що вона не мертва: зірвана напередодні вона чекає другого дня, доки сонце зійде, щоб попрощатися з ним на бруку торговиці. Кльод бачив, як ця городина жила, як розкривала своє листя, мов її корінню було ще спокійно й тепло в угноєній землі. Кльод казав, що чує тут передсмертний крик усіх городів паризьких околиць.

Тим часом юрба білих чепців, чорних юпок, синіх блюз заливала вузькі стежки поміж купами зелені. То був цілий галасливий похід. Великі кошики носіїв важко просувались над людськими головами. Усякі перекупки, торговці «чотирьох діб року»¹, продавці овочів, поспішаючи, купували товар. Видко було військових та черниць, що згрудились навколо гір капусти, а кухарі з шкіл вичікували й винюхували, шукаючи, де б краще купити. А вози все вивантажувались; візки вивалювали свою вантагу на землю, мов каміння для бруку, додаючи до попередніх нову хвилю, що вдарялась тепер до протилежного пішоходу. А з вулиці Пон-Неф валки возів усе прибували та прибували.

— А це таки страх як гарно!—бурмотів у захваті Кльод.

Фльоран мучився. Він згадував про надлюдські спокуси. Він не хотів більше нічого бачити на ринку і дивився на церкву Сен-Есташа, що стояла обіч, наче написана сепією на синьому небі, зі своїми розетками, широкими склепами вікон, з дзвіничкою та лупцевим

¹ Так називають у Парижі дрібних торговців овочами та городиною, що возять свій товар вулицями на ручних візочках.

дахом. Він зупинявся коло темного заглиблення вулиці Монторгейль, де впадали в очі вивіски яскравих кольорів, біля тупого рогу вулиці Монмартр, де сяяли прикрашені золотими літерами балькони. А як він повернувся до перехрестя, його зацікавили інші вивіски:

Корінний товар та аптека.
Продаж борошна й сушеної городини.

Ці слова було написано великими літерами, червоною або чорною фарбою по злинялім кольористім тлі. Будинки на розі, з вузькими вікнами, прокидались, додаючи до просторої перспективи нової вулиці Пон-Неф добрі жовтаві старовинні фасади старого Парижу. На розі вулиці Рамбюто, злізши на порожні вікна великого магазину новин, гарно вбрані продавці в жилетках, вузьких штанях і широких сліпучо-білих нарукавниках улаштували виставку. Далі, торговельний дім Гілью, суворий, мов касарні, граційно виставляв за своїми дзеркальними вікнами золотаві пачки бісквітів та глибокі блюда з маленькими пиріжками. Всі крамниці тепер повідчинялися. Робітники в білих блюзах, з інструментом під пахвою, поспішаючи переходили вулицею.

Кльод не злазив із своєї лави. Він витягався, ставав навспинячки, щоб бачити далі, у глиб вулиць. Раптом він помітив у юрбі, над якою здіймався, русяву патлату голову й біля неї чорну кучеряву розкуштрану голівку.

— Гей, Маржолене! Гей, Кадіно!—гукнув він.

Проте, його голос загубився в галасі вулиці. Він скочив і побіг. Раптом згадав про забутого Фльорана, одним скоком повернувся й кинув похапцем:

— Не забудьте: в кінці завулку Бургоне... Мое ім'я крейдою написане на дверях: Кльод Лянтє... Приходьте подивитись на офорт вулиці Пірует.

Він зник. Він не цікавився Фльорановим ім'ям. Він покинув його, як і зазнайомився з ним—на краю пішоходу, розповівши йому свої художні смаки.

Фльоран залишився сам один. Спочатку він радий був своїй самотності. Від тої хвилини, коли мадам Франсуа підняла його на алеї Нельї, він відчував потребу

поспати і так тяжко мучився, що це не давало йому ясно усвідомити оточення. Нарешті він був вільний і хотів розбурхатись, хотів струсити з себе цей непереносний кошмар велетенських запасів харчів, що його переслідували, та голова йому була така сама порожня, і він не знайшов у ній нічого, опріч невиразного страху. Ранок усе яснішав. Тепер кожен міг побачити Фльорана, і він почав оглядати свої жалюгідні штани та сурдут. Він застібнув свій радингот, почистив штани від порохів і силкувався надати собі пристойного вигляду. Йому здавалося, що його чорне лахміття голосно розповідає, звідкіля він прийшов.

Фльоран сів серед лави поруч із нещасними голодранцями, нічними волоцюгами, які прийшли сюди, чекаючи, доки сонце зійде. Ночувати в Новому Ринку—це є велике щастя для таких безпритульних. Двоє сержантів міської сторожі, ще в нічній формі, в шинелях та кепі, бродили поруч туди й сюди по пішоході. Щораз, переходячи повз лаву, вони, заклавши руки за спину, поглядали на здобич, яку відчували в цих голодранцях. Фльоранові видалося, що його впізнали і змовляються заарештувати. Він налякався. Він відчув божевільне бажання встати, втекти. Але не насмівся ворухнутись і не знав, як йому тікати. А погляди, що раз-у-раз кидали на нього поліціанти, це повільне й спокійне розглядання поліції було для Фльорана справжніми тортурами. Нарешті, він пішов від тої лави, насилу втримуючися, щоб не дременути щосили, і відходив крок за кроком, стискаючи плечі від жаху, сподіваючися, що ось-ось грубі руки вхоплять його ззаду за комір.

У Фльорана була тепер одна тільки думка, одна потреба—віддалитись від ринку. Він зажде і пошукає потім, коли тут буде вільніш.

Три вулиці, що виходили на перехрестя: Монмартрська, Монторгейльська та вулиця Тюрбіґо, турбували його; вони були заставлені всякими повозами, а горюдина вкривала пішоходи. Тоді він пішов навмання до вулиці П'єр-Леско, де ринок жирухи та ринок картоплі видалися йому заставленими так густо, що пройти неможливо. Він волів піти вулицею Рамбюто. Та на Сева-

стопільським бульварі йому довелося спіткати таку силу хур, візків і шарабанів, що він повернувся назад з думкою пройти вулицею Сен-Дені. Тут він знову застряг у городині. По обидва боки вуличні торговці розклали свої помости—дошки, покладені на високі кошики,—і потоп капусти, моркви та ріпи почався знову спочатку. Новий Ринок був повний до краю. Фльоран пробував вийти з цього потопу, що переслідував його крок за кроком; він хотів пройти вулицею Коссонрі, вулицею Берже, сквером Дезіносан, вулицею Феронрі або Базарними. Та, нарешті, зупинився знемігшись, ошалівши, нездатний вирватися з цього зачарованого кола зелені, що почало нарешті крутитись навколо нього, плутаючи йому ноги тонкою травою.

Здалека до вулиці Ріволі, до майдану Отель-де-Віль безконечні лави коліс і запряжених коней губились у купах навантаженого товару; великі хури везли городників цілого кварталу; шарабани, що їм аж боки тріщали від ваги, від'їздили до передмість. На вулиці Пон-Неф Фльоран остаточно заблудив, наткнувшись на сарай з ручними візочками; продавці «чотирьох діб року» прикрашали там свої рухомі виставки. Між ними Фльоран упізнав Лякайля, що йшов вулицею Сент-Оноре, тручаючи перед собою тачку з морквою та цвітухою. Фльоран пішов за ним, сподіваючися, що той допоможе йому вибратися з метушні. Брук був слизький, дарма що стояла погода. Купи артишокових стеблин, листя та гичок валялись під ногами, і ходити було небезпечно. Фльоран спотикався щокроку; Лякайля він загубив на вулиці Вовільє. Від Хлібного ринку вулиці знову були заставлені возами та візками. Втікач не годен був більше пробиратися вперед; Ринок знову захопив його, і течія несла його назад. Він поволі вернувся, щоб знову опинитись під церквою Сен-Есташа.

Тепер Фльоран чув безперервний стукіт коліс, що долітав з Ринку. Париж жував кусні для свого двомільйонного населення. Це був якийсь велетенський центральний орган; він люто працював і розносив живущу кров по всіх жилах. Стукіт велетенських щелепів, шум метушні розвозу їжі, починаючи від ляскання ба-

тога великих торговців, що їхали на базари різних кварталі, до шаркання капців бідних жінок, що ходять від дверей до дверей, пропонуючи салату із своїх кошників.

Фльоран увійшов у котрусь криту вулицю ліворуч, у групі чотирьох павільйонів, що її глибоку й тиху тінь він помітив іще минулої ночі. Сердешний сподівався там притулитися, знайти собі будь-який захисток. Але тепер і ці павільйони так само попрокидалися, як і інші. Він пройшов до кінця вулиці. Підводи швидко під'їздили, заставляючи Пташиний ряд клітками з живою птицею, чотирикутними кошиками, де різану птицю було накладено в кілька шарів. На пішоході з протилежного боку з інших підвід викладали цілі телята, завинені в полотно, покладені на бік, мов сонні діти, в довгасті кошики, звідкіля стреміли тільки чотири обрубані, розчепирені криваві кігті. Тут були цілі барани й четвертини волової туші, стегна й лопатки. Різники у великих білих фартухах штапували м'ясо, підвозили його, важили й розвішували на гаках в оціночній залі. Притиснувшись лицем до залізних ґратів, Фльоран дивився на ці низки розвішаних туш, на волів та баранів з червоним м'ясом, на телят яснішого кольору, з жовтими плямами товщу та жил, з розпоротими черевами. Звідтіля він пройшов до відділу тельбухів, між білявими телячими головами та ногами, фляками, акуратно складеними в коробки, мізками, обережно покладеними рядочком у плескатих кошиках, кривавими печінками, синюватими нирками. Він зупинився коло довгих візків на двох колесах, під парусиновим накриттям; на них привозили розрубані по половині свинячі туші і підвішували їх на гаках по обидва боки ґратів над солом'яними устілками. Відкриті задки цих візків подібні були до капличок на покійників, до якоїсь шкіни, в яскравих огненних фарбах цього відкритого м'яса; а на солом'яній підстилці стояли бляшані коробки, повні крові, що спливала з свинячої туші. Тут навіжена лють прокинулася у Фльорані; нудкі пахощі різниці, їдкий сморід тельбухів дратували його до нестями; він вийшов з критої вулиці, воліючи ще раз повернутись на пішохід вулиці Пон-Неф.

То була мука смертельна. Холод ранку примушував його трястися, як у пропасниці; він дзвонив зубами, боявся, що впаде—і більше не встане. Шукав і не знаходив місця на лаві; він заснув би на ній, навіть ризикуючи тим, що його збудить поліціант.

Фльоранові пожовкло в очах, і він притулився спиною до дерева, заплющивши очі. У вухах шуміло. Сирова морква, що її він з'їв, майже не жувавши, завдала йому жорстокої різанини в животі, а випита склянка пуншу кинулася в голову. Він сп'янів од злиднів, втоми, голоду. Під грудьми йому знов почало страшенно пекти; часом він притискав до цього місця обидві руки, наче хотів заткати отвір, відкіля, як йому здавалось, виходило з нього все життя. Пішохід під ним хилитався. Його страждання були такі нестерпучі, що він знов хотів затамувати їх ходінням. Фльоран пішов просто перед себе, знову потрапив у море городини—і там загубився.

Він обрав вузьку стежку, повернув на іншу, мусів знову вернутись, але помилився в напрямку й опинився поміж зеленню. Деякі купи були такі високі, що люди ходили немов між двома стінами із в'язок та пучків. Голови перехожих тільки трошки вистромлялися з-за них; вони миготіли, як чорна або біла пляма, залежно від того, що було на них надягнено, а великі кошики, що гойдалися на головах носіїв, подібні були до човнів, які пропливали озером, зарослим очеретами. Перед Фльораном раз-у-раз ставали різні перешкоди: то носії, які стояли, навантажуючи себе, то перекупки, що сперечалися грубими голосами; його ноги підсковзувалися в товстім шарі покидьків від городини та овочини, що вкривали брук. Він задихався від гострих пахощів розчавленого листа. Зовсім ошалілий Фльоран нарешті зупинився, пасивно відчуваючи штовханці одних, лайку других; він був наче нежива річ, яку тріпали й крутили хвилі цього морського припливу.

Сердега зовсім занепав духом. Він готовий був простягати руку. Власна дурна пиха минулої ночі дратувала його. Якби він прийняв милостиню від мадам Франсуа, якби не злякався, як дурень, Кльода, то не

був би тут, не подихав би серед тої капусти. Надто дратувало його, що він не розпитав маляра за вулицю Пірует. Тепер він був сам один і міг здохнути на бруку, наче загублене цуценя.

Він іще раз підвів голову й почав дивитись на Ринок. Велетенські будівлі палали на сонці; широкий промінь освітлював крыту вулицю, перерізаючи масу павільйонів і утворюючи з них немов ясний портик, тоді, як на широкі площі дахів сипався цілий вогнистий дощ. Великий чавунний кістяк топився, синів, являв собою тільки темний профіль на полум'ї сходу сонця. Вгорі засвітилася скляна ряма; ясна крапля котилась до ринви по схилі широких олив'яних аркушів. Ринок перетворився на галасливе місто, обгорнене золотом летючою курявою. Звуки збудження розрослись від хропіння городників, що спали на возах під своїми свитами, до метушливого гуркоту коліс валок з харчами. Тепер усеньке містечко повідкривало свої ґрати; майданці гули, павільйони гуркотіли, дедалі, то все більш здіймали свій голос. І в цю хвилину сукупність цих звуків являла наче магістральний розвиток тієї музичної фрази, що її зародження Фльоран чув від чотирьох годин ранку, і яка тяглася, поволі розростаючись у темряві.

Праворуч, ліворуч, з усіх боків, верескливі голоси цінувальників на аукціонах додавали вразливі звуки маленької флейти до глухих басів ревища юрби. Морська здобич, продукти молочарства, живність, м'ясо заявляли про себе. Звуки дзвону, лунаючи в загальнім концерті, сповіщали, що відкриваються окремі ринки і приєднують до загальної симфонії свій рокіт.

Навколо Фльорана сонце запалювало городину. Він не пізнавав ніжної акварелі, блідих фарб світанку. Розквітлі пучки салати горіли, гама зеленого кольору вражала силою розкішних відтінків, морква густо червоною, ріпа немов розпеклась до білого в цій тріумфальній пожежі.

Ліворуч від Фльорана так само вивантажували вози з капустою. Він підвів очі й побачив ген далеко вози з харчами, що все ще надїздили з вулиці Тюрбіґо. Море все прибувало. Спочатку він чув, що цей приплив

доходить йому до колін, потім до живота; тепер він загрожував потопити його з головою. Осліплий, потоплений, чуючи дзвін у вухах, тиснення на шлунок від усього цього, бачачи нові безперервні хвилі їжі, вигнанець почав благати про милосердя. Шалений жаль опанував його від думки, що отак він має вмерти з голоду у пересиченім Парижі, серед цього сліпучого збудження базару. Великі гарячі сльози покотилися йому з очей.

Фльоран дійшов до ширшої алеї. Дві жінки, одна—маленька бабуся, а друга—висока й сухорлява, пройшли перед ним, балакаючи й простуючи до павільйонів.

— Що, за покупками йдете, мадемуазель Саже?— запитала висока й сухорлява.

— О, мадам Лекер, які вже там мої покупки... Самі ж знаєте! Я людина самотня, так перебиваюся... Хотілося б мені трошки кучерявої капусти купити, та таке все дороге!.. А в якій ціні сьогодні масло?

— По тридцять чотири су... В мене є дуже добре, якщо схочете завітати до мене.

— А так, так. Йй-право, не знаю, в мене залишилося ще трохи сала...

Фльоран, зробивши над собою невимовне зусилля, пішов за обома жінками. Він згадав, що чув прізвище маленької бабусі від Кльода на вулиці Пірует, і хотів розпитати її, коли вона попрощається зі своєю знаймою.

— А як там ваша небога?—поцікавилась мадемуазель Саже.

— Сар'ета робить, що сама здумає,—їдко відповіла мадам Лекер.—Вона хотіла жити самостійно, і тепер це мене більше не торкається. Як хлопці обдеруть її, то я й шматка хліба їй не дам.

— Ви були для неї такі милосердні!.. А мабуть, вона добре заробляє: овочі цього року дорогі... А ваш зять?

— Ет, що там мій зять!..

Мадам Лекер стиснула вуста, і, здавалось, не хотіла більше балакати.

— Все те саме?—допитувалася мадемуазель Саже.—Добрий він чоловік... Тільки мені казали, що в нього гроші так і плинуть.

— Хто зна, де він діває свої гроші,—брутально перервала мадам Лекер;—це така нещира людина, такий скупий, я вам кажу. Він швидше дасть мені з голоду здохнути, аніж позичить сто су... Він дуже добре знає, що на масло, сир та яйця в цю пору року попиту немає, а в нього ота живність чудово йде... І ото ані разу, ані єдиного разу він мені не запропонував чим допомогти. Звичайно, я надто горда, щоб ставати йому в ласку, але це мені було б приємно.

— А ось він, за вовка помовка, а вовк у хату,—підхопила мадемуазель Саже, трохи тихіше.

Вони обидві повернулись і почали дивитись на якогось чоловіка, що переходив вулицею, щоб увійти до Ринку.

— Проте, я поспішаю,—промурмотіла мадам Лекер.—Я залишила свою крамницю без догляду. І, до того, не хочу я з ним балакати.

Фльоран також мимохить повернувся. Він побачив невисокого чоловіка, майже квадратного, із щасливим виразом на лиці, сивого, низько стриженого. Під обома пахвами він тримав по гладкому гусакові; гусаки теліпалися, і їхні голови били його ззаду по стегнах. Раптом Фльоран, кинувшись з радощів, побіг навздогін цьому чоловікові, забувши про втому.

— Гаваре!—скрикнув він, догнавши й ляскаючи його по плечі.

Той підвів голову й здивовано почав оглядати довгу чорну постать, якої ніяк не міг упізнати. Нарешті, остовпілий, він скрикнув.

— Ви? Ви? Та чи ж це може бути?

Він мало не кинув своїх товстих гусаків і ніяк не міг заспокоїтись. Але раптом, помітивши свою свість і мадемуазель Саже, які з цікавістю стежили здалеку за їхньою зустріччю, Гавар пішов уперед, промовляючи:

— Не зупиняйтесь тут, ходім... Тут є зайві очі та язики.

Зайшовши в криту вулицю, вони розбалакалися. Фльоран розповів, що був на вулиці Пірует. Гаварові це видалось дуже кумедне; він багато сміявся і розповів утікачеві, що його брат Кеню переїхав на іншу ква-

тиру й відкрив ковбасню за два кроки відтіля, на вулиці Рамбюто, навпроти Ринку. Ще його дуже насмішило оповідання Фльорана, як він цілий ранок гуляв з Кльодом Лянтъє, кумедним чудаком, який ще й був небожем мадам Кеню. Гавар узявся відпровадити Фльорана до ковбасні, але як почув, що той повернувся до Франції з фальшивими документами, відразу скраїв дуже таємничу й значну міну. Він схотів іти вперед Фльорана кроків на п'ять, щоб не притягати нічиєї цікавості; проходячи павільйоном живности, він повішав гусей у своїй крамничці. Гавар перейшов вулицю Рамбюто, а Фльоран увесь час ішов за ним. Тоді, зупинившись серед вулиці, Гавар підморгнув йому на велику гарну ковбасню.

Сонце скісним промінням перерізувало вулицю Рамбюто, запалюючи фасади, серед яких проїзд на вулицю Пірует темнів, наче чорна діра. На другім кінці великий корпус церкви Сен-Есташа потопає у золотій куряві соняшного проміння, неначе велика рака з мощами. І серед метушні з перехрестя виступала армія замітальників, що посувались лавою, орудуючи в лад мітлами. А смитникарі тим часом кидали сміття вилами на хури, що зупинялися за кожних двадцять кроків, з дренчанням побитого посуду. Але Фльоран нічого не бачив, крім великої ковбасні, що сяяла, відчинена, в ранковім світлі.

Вона стояла майже на розі вулиці Пірует. Очам радісно було на неї дивитись. Крамниця просто посміхалась, така ясна, з плямами яскравих фарб, що наче співали поміж білого мармуру навколо. Вивіска, де прізвище Кеню-Градель сяяло великими золотими літерами в рямці з квітів та листя на ніжнім тлі, була мальована олійними фарбами й прикрита склом. Обидва панно по боках дверей, також розмальовані й під склом, являли собою маленьких повновидих амурів, що гралися серед свинячих голів, котлет та гірлянд маленьких ковбасок; ці натюр-морти, прикрашені викрутасами та розетками, були намальовані такою ніжною акварелею, що сирове м'ясо набувало тут відтінків ягідного варення. В цій приємній рямці відкривалась виставка. Вся вона була

розкладена на дрібно накраянім блакитнім папері. Делікатно розкладене де-не-де листя папороті перетворювало тарілки на букети, прикрашені зеленню; це був цілий світ смачних, жирних речей, що самі танули в роті. Спочатку від самого споду, коло скла стояла свиняча печеня та слоїки з гірчицею. Маленькі свинячі ніжки з вийнятими кістками лежали вище, такі гарні, круглі, жовті від тертих сухарчиків, з зеленим паперовим помпоном на кінці. Далі йшли великі блюда: фаршировані страсбурзькі язики, червоні, блискучі, що здавалися кривавими поруч із блідими вареними ковбасками та свинячими ніжками. Чорні кров'яні ковбаси поскручувались, мов безпечні змії; м'ясні ковбаси, складені по дві, наче ось-ось мали тріснути від надто великого здоров'я; звичайні ковбаси, подібні у своїй срібній ке-реї до спини попа в ризах, гарячісінькі паштети з маленькими прапорцями ярличків; великі шинки, свинина та телятина, прикрашені, обкладені холодцем, прозорим, наче смалений цукор. Були тут і широкі миси, де лежало м'ясо та різний фарш в озерах стиглого жиру. Поміж тарілками та блюдами в мальовничім безладді були розкидані баночки з консервами, підливками, грибочками, мисочки зі страсбурзьким пирогом, бляшані коробки скумбрії або сардинок. Коробка з молочними сирами й друга з равликами, помащеними олією з петрушкою, були недбало поставлені по кутах. Нарешті, на самій горі, звисаючи з поперечки, висіли на гаках намиста маленьких ковбасок, ковбаси звичайної та мізкової, розподілені симетрично, як мережево, шнури та торочки на дорогих заслонках. А позад їх плескати ковбаски висіли, як мережево, як м'ясисте тло з білого гіпюру. І там, на останній приступочці цієї каплиці черева, поміж кінцями торочкастої ковбаси, між двома букетами червоних квітів, на вершині цього жертovníка стояв квадратний акваріум, прикрашений черепашками та камінцями, де ввесь час плавали дві золоті риби.

Фльоран відчув, що йому мороз пішов поза шкірою, і побачив на порозі ковбасні молодичу, що вийшла погрітися на сонечку. Вона була довершенням цієї щасли-

вої обстанова, сита, тривала й задоволена серед усієї цієї спокусливої жирної їжі. Вона була красуня. Стоячи, вона займала всю широчінь дверей, але не була надто груба, тільки повногруда, в достиглій красі тридцяти років. Вона оце тільки встала, але волосся її, пригладжене й наче вкрите лаком, спускалось маленькими плескатими бандо на скроні. Це надавало їй вигляду надзвичайно гожого. Її флегматичне тіло було прозоро біле, шкіра тоненька, блідо-рожева, як звичайно в людей, що живуть серед сала та сирового м'яса. Молодиця була майже серйозна, надзвичайно спокійна, з дуже повільними рухами; тільки очі її посміхалися весело, а уста не ворушилися. На шиї в неї був накрохмалений полотняний комірчик, білі нарукавники доходили до ліктів, а білий фартух спускався низько, аж закривав передки черевиків. На ній було чорне кашемірове вбрання, яке щільно обтягало круглясті плечі й повний бюст, що просто розпирав корсаж. Соняшне проміння сліпучо відбивалось від її білого фартуха, проте, залита світлом, з своїм синьо-чорним волоссям, ніжно-рожевим тілом, білими нарукавниками та фартухом, що закривав спідницю, красуня не мружила очей; у яснім розкішнім спокої брала вона цю ранкову соняшну ванну, і її лагідні очі посміхались до переповненого базару. Молодиця була дуже порядна на вигляд.

— Це жінка вашого брата, ваша братова, Ліза,— сказав Гавар Фльоранові.

Він привітався, кивнувши їй злегка головою, зайшов у прохід під ворітьми, ввесь час додержуючися дрібних пересторог і не давши Фльоранові увійти через крамницю, дарма, що там нікого не було. Йому, либонь, дуже подобалося брати участь у цій небезпечній пригоді.

— Заждіть,—сказав він,—я гляну, чи нема там кого, у вашого брата... Ви зайдете, коли я лясну в долоні.

Гавар штовхнув двері в глибині переходу. Та коли Фльоран почув за цими дверима братів голос, він одним скоком проскочив туди. Кеню, що дуже любив його, кинувся його обіймати; вони цілувалися, як малі діти.

— А, хай йому біс, це ти!—белькотів Кеню.—От не

сподівався... Я гадав, що ти помер, і ще вчора казав Лізі: «Бідолаха той наш Фльоран»...

Він зупинивсь і крикнув, просунувши голову до крамниці:

— Гей, Лізо, Лізо!

Потім, звернувшись до маленької дівчинки, яка залізла в кут, додав:

— Полінко, та біжи ж за мамою.

Але мала не рушилася з місця. Це була чудова п'ятилітня дівчинка, і її кругле, повне личко було дуже подібне до обличчя красуні ковбасниці. Дівчинка тримала на руках великого жовтого кота, що не пручався й лежав, відкинувши лапи. А вона стискала його своїми рученятами, згинаючися під його вагою, наче боячись, що цей пан, так погано вдягнений, може вкрасти її кота.

Ліза поволі увійшла до кімнати.

— Це Фльоран, це мій брат,—повторив Кеню.

Братова назвала його «мосьє» і поводитися з ним дуже привітно. Вона спокійно оглянула Фльорана від голови до ніг, не виявляючи й тіні непристойної цікавості. Тільки уста її склались у ледве помітну зморшку. Ліза стояла на місці й нарешті посміхнулась, дивлячись, як її чоловік стискає брата в обіймах. Але Кеню трохи заспокоївся. Тоді він звернув увагу на те, який Фльоран худий та обдертий.

— О, бідний мій друже!—сказав він,—але ж ти там не покращав. А я, дивись, який гладкий... Що ти його зробиш!

Він справді був грубий, надто грубий на свої тридцять років. Він не влізався у свою сорочку, у фартух, у білизну; у всьому цьому він був подібний до сповитої опецькуватої дитини. Його голене обличчя розтяглося і з часом почало трошки нагадувати свиняче рило, те м'ясо, в яке занурювалися, в якому жили день при дні його руки.

Фльоран не пізнавав брата. Він сів і поглядав на нього, на красуню Лізу, на крихітку Поліну. Від них усіх віяло здоров'ям—вони були пишні, майже квадратіві і просто сяяли. Вони з якимсь здивованням поглядали на нього, з невиразною тривогою товстунів, що

бачать перед собою худорляву людину. Навіть кіт, на якому мало шкіра не тріскала від сала, недовірливо поглядав на Фльорана своїми жовтими очима.

— Ти ж почекаєш сніданку, правда?—запитав Кеню.—Ми снідаємо дуже рано: о десятій годині.

В кімнаті чути було сильні пахощі з кухні. Фльоранові пригадалася жахлива минула ніч, його в'їзд до Парижу на городині, його смертельна мука серед повного по вінця ринку, цей безперервний довіз харчів, від якого він оце тільки втік. І він промовив тихим голосом, з лагідною посмішкою:

— Ні, я, бачиш, голодний.

II.

Фльоран почав студіювати в Парижі право, коли його мати померла. Вона жила в містечку Вігані, в Гарді, й одружилася вдруге з нормандцем на ім'я Кеню, з Івто, що його привіз і залишив на півдні один субпрефект. Він залишився служити в субпрефектурі і вважав, що тут країна дуже гарна, вино чудове, а жінки дуже милі. За три роки по шлюбі він помер від шлункової хвороби. У спадщину жінці цей нормандець залишив опецькуватого хлопчика, дуже подібного до нього самого. Матері й так тяжко було платити щомісяця за свого старшого, ще від першого шлюбу сина, Фльорана. З нього вона мала велику потіху: Фльоран був лагідний, дуже ретельно вчився, здобував перші нагороди. На нього вона поклала все своє кохання, всі свої надії. Можливо, що в цім блідім, худенькім хлопчикові мадам Кеню віддавала перевагу першому своєму чоловікові, який походив з провансальців, лагідних та ніжних, а надто, що той перший чоловік сам любив її до нестями. Може бути, що Кеню привабив спочатку молодицю своєю веселою рівною вдачею, але потім виявилось, що він був надто великий неотеса, надто самозадоволений і надто певний, що найкраще джерело його потіхи—це є він сам. Вона вирішила, що з її молодшого сина—а ще й досі на півдні тримається звичай жертвувати

молодшими дітьми для старших—не буде людей. Мати обмежилась тим, що посилала малого вчитись до сусідки, старої дівчини, де він навчився тільки пустувати. Брати росли далеко один від одного, наче чужі.

Коли старший син приїхав до Вігану, його мати вже лежала в землі. Вона вимагала, щоб від нього крили її хворість до останньої хвилини, бо не хотіла стати на перешкоді його науці. Він знайшов маленького Кеню, якому минуло тоді дванадцять років, у кухні; хлопчик гірко плакав, сидячи на столі. Торговець меблями, що жив по сусідству, розказав йому, як бідувала та як померла його бідна мати. Вона витратила все, що мала, і замучила себе роботою, щоб тільки син мав змогу вчитись права. Вона торгувала стрічками, але це давало мало прибутку, і бідна жінка мусіла братись до всякої іншої роботи, працюючи пізно вночі. Мрія побачити свого Фльорана адвокатом, почесною особою в місті, зробила нарешті мадам Кеню суворою, скупюю, немилосердною до себе й до інших. Малий Кеню ходив у латаних штанцях, у блюзах з подертими ліктями; як сідали за стіл, то він не смів нічого торкнутись, доки мати не відкрає йому призначеної порції хліба. Собі вона різала такі самі тоненькі шматки. Від того голодування вона й померла, тяжко журачись, що не досягла своєї мети.

Ця історія схвилювала й уразила Фльорана з його чутливою ніжною вдачею. Його душили сльози. Він обняв молодшого братика, пригорнув його до себе, цілував, немов хотів повернути йому ту ніжність, якої хлопчик був позбавлений через нього. Фльоран дивився на вбогі діраві черевики, на подерті лікті, брудні руки, на все убозтво занедбаної дитини. Старший брат казав Кеню, що візьме його з собою, що йому там буде добре. Другого дня, розглянувши справи, Фльоран ізлякався, бо йому тих грошей не вистачило б і на поворот до Парижу. Він ніяк не хотів залишатись у Вігані. Йому пощастило вигідно продати крамничку стьожок і заплатити материні борги, бо вона, дарма що була надзвичайно акуратна в грошевих справах, згодом помалу напозичала досить грошей. Фльоранові нічого не зали-

шилось. Тоді сусіда, що торгував меблями, запропонував йому п'ятсот франків за меблі й небіжчин мотлох. Це були дуже вигідні умови. Юнак подякував йому із слізьми на очах. Він одягнув свого молодшого брата у все новеньке й забрав його з собою того самого вечора.

Приїхавши, годі було й думати вчитись далі права. Фльоран відклав на якийсь час усі свої шанобливі надії. Він знайшов деякі лекції й оселився з Кеню на вулиці Ройє-Коляр, на розі вулиці Сен-Жак, у просторій кімнаті, де поставив два залізні ліжка, шафу, стіл та чотири стільці. Тепер він мав свою дитину. Він був у захваті від того, що став батьком. Першими часами, повертаючись додому, він пробував учити хлопця, але з того був учень неухвальный; він був дуже нездатний, не мав охоти вчитись і плакав, жалуючи за тими часами, коли мати залишала його бігати по вулиці. Фльоран, в одчаї, не знав що робити, припиняв лекцію, потішав і заспокоював дитину, обіцявся відкласти вчення на якийсь дальший час. А сам перед собою вибачався тим, що, мовляв, узяв братика не на те, щоб його мучити. Старший брат узяв собі за правило, що Кеню зросте, не знаючи лиха. Він кохав його, милувався з його веселого сміху, йому безмежно мило було відчувати біля себе цього хлопчика, від якого віяло здоров'ям, веселістю та безтурботністю. Фльоран залишався худий у своїм витертій чорній пальті; лице йому почало жовкнути від повсякчасних неприємностей з учнями, які жорстоко дрючили його. А Кеню виправився на товстенького хлопчика; він був не дуже великого розуму, майже не вмів ні читати, ні писати, але завжди був у гарній настрої, і від нього веселіша ставала їхня велика похмура кімната на вулиці Ройє-Коляр.

Тим часом роки минали. Фльоран, такий самий саможертвний, як і його мати, опікувався Кеню, наче лінивою панною. Він не припускав його навіть до дрібної роботи в їхнім господарстві, сам усе робив, сам варив їсти. Він казав, що це розважає його від сумних думок. Звичайно Фльоран був похмурий і мав себе за лихого.

Увечері, повертаючись додому, задріпаний, із спущеною головою, змучений ненавистю чужих дітей, юнак бував зворушений ласкавими обіймами цього здорового хлопчика, що сидів на підлозі кімнати, запускаючи дзигу. Кеню сміявся, що брат незграбно смажить яєшню, або з надто серйозним виглядом ставить суп на плиту. Погасивши лампу, Фльоран часом у своїм ліжку знову сумував. Він мріяв далі вчитися права і старався придумати, як би його викраяти час, щоб одвідувати лекції. Йому пощастило це зробити, і він був цілком щасливий. Але захворів на невеличку гарячку, що протримала його вдома з тиждень; це так розладнало їхній бюджет і стурбувало Фльорана, що він залишив усяку думку скінчити курс. Його дитина зростала. Він узяв посаду вчителя в пансіоні на вулиці Естрапар за тисячу вісімсот франків щорічно. Це було ціле багатство. Живучи економно, він міг ошадити гроші для Кеню. Тому було вісімнадцять років, а Фльоран поводився з ним, наче з панною, якій треба придбати посаг.

Під час недовгої братової хворости Кеню також почав міркувати. Одного ранку він заявив, що хоче працювати, що він уже досить великий і може заробити на себе. Фльоран був дуже зворушений. Навпроти їхнього будинку, по тім боці вулиці, наймав кімнату годинникар. Хлопець бачив, як той цілий день сидить під вікном, схилившись над маленьким столиком, з великим терпінням перебирає якісь маленькі, надзвичайно ніжні речі та розглядає їх крізь лупу. Це вабило Кеню, і він забрав собі в голову, що має нахил до годинникарства. Але за два тижні він почав сумувати, хвилюватись і нарешті розплакався, як десятилітній хлопчик, кажучи, що ця робота надто складна і що він ніколи не годен буде вивчити «всі оці штуки, що є в годиннику». Тепер він волів бути слюсарем. Але від слюсарства він дуже зморювався. Протягом двох років він перепробував понад десять професій. Фльоран уважав, що братік має рацію: не слід братися до роботи, до якої не лежить серце. Та тільки шкода, що зворушливе самозречення Кеню, який хотів сам на себе заробляти, надто дорого коштувало. Відколи він бігав по майстер-

нях, з'явилася безліч нових витрат: доводилось витрачатися на одягу, платити за їжу в чужих людях, частувати товаришів. Тисячі восьмисот франків Фльоранової платні на це не вистачало. Йому довелося взяти ще дві вечірні лекції.

Брати здобули собі приятеля. Їхній дім одним фасадом виходив на вулицю Сен-Жак; там відкрилася велика харчова крамниця, де торгував статочний чоловік, на прізвище Гавар. Жінка його вмирала з сухіт в масних випарах смаженого м'яса. Коли Фльоран повертався додому надто пізно й не міг сам приготувати яку страву, він купував унизу кусок смаженої індички або гуски на дванадцять су. Це в них було великим святом. Гавар із часом зацікавився цим худорлявим юнаком, розвідав його історію і принадив до себе молодшого брата. Скоро Кеню зовсім не виходив із сусідової крамниці. Тільки Фльоран виходив, він зараз же спускався вниз і сідав у крамниці, милуючись чотирма велетенськими ріжнами, що крутилися з приємним гуркотом перед високим ясним полум'ям.

Широка мідяна обшивка на камені вилискувала, від смаженої птиці йшла пара, сало шипіло на листі; ріжни починали нарешті балакати між собою, лагідними словами промовляючи до Кеню, що з полоником у руках побожно поливав злотисті черевця круглих гусок та великих індичок. Він там сидів цілими годинами, увесь розчервонівшись від вогню, що танцював у печі; він трохи дурів, непевно посміхаючися до птиці, що смажилась на ріжні. Хлопець розбуркувався тільки в ту хвилину, як смаженину вже здіймали з ріжна. Смажена живність падала на блюдо; з птичих животів виймали рожен, з нього аж дим ішов від вогню; в обидві проколоті діри з птичих животів виливався сік, і кімната наповнювалася пахощами смаженини. Тоді хлопчик, стоячи біля вогню й стежачи очима за операцією, ляскав у долоні, балакав із птахами, казав їм, що вони дуже смачненькі, що їх з'їдять, а киці тільки кісточки залишать. І він аж підскакував з радощів, коли Гавар давав йому шматочок хліба, що майже півгодини пражився на листі в гарячій підливці.

Отут Кеню полюбив кухню. Згодом, перепробувавши всілякі ремества, він неминуче повернувся до птахів, смажених на ріжнях, до сочистих підлив, смачних, що аж пальчики оближеш. Спочатку він трохи боявся, що це не сподобається братові. Фльоран мало їв, а за різні смачні речі говорив із призирством нетямущої людини. Проте, побачивши, що старший брат слухає його, коли він пояснює спосіб готувати якунебудь надто складну страву, Кеню відкрив йому, до чого він має нахил, і став на роботу до ресторану. Від тої пори життя обох братів пішло добре. Вони, як і перше, жили в кімнаті, на вулиці Ройє-Коляр, де сходилися щовечора: один з лицем червоним від печі, другий із змученим виглядом через прикрість свого учительського животіння. Фльоран ходив у такім самім витертім чорнім сурдугі і не мав хвилини вільної, виправляючи зошити своїх учнів. А Кеню, щоб було вільніш, знов одягав свій фартух, білу жакетку й білий ковпак кухарчука й крутився біля печі, готуючи для розваги будь-яку смачну страву. Іноді вони собі посміхались, поглядаючи одне на одного—один убраний біло, другий чорно. І велика кімната видавалась наполовину сердитою, наполовину веселою від цього суму і тих веселощів. Ніколи ще такі дві різні істоти не любилися так. Дарма, що старший чим далі худішав, згоряючи зі свого гарячого серця, що дістав у спадщину від батька, а молодший гладшав, як гідний нащадок нормандця,—вони любили один одного, як діти своєї матері, тієї жінки, що вся була сама втілена ніжність.

Мали вони собі в Парижі родича, рідного дядька з матиного боку, Граделя, що тримав ковбасню на вулиці Пірует у кварталі Нового Ринку. Він був дуже скупий, брутальної вдачі. Коли вони прийшли вперше, він поводився з ними, як із старцями. Вони його рідко коли відвідували. В день його народження маленький Кеню ходив з букетом вітати дядька і діставав від нього на подарунок десять су. Хоробливо гордий Фльоран ображався, коли Градель розглядав його злиденний сурдуг неспокійним, підозрілим оком скуп'яги, що носом чує, хто хоче залишитися в нього обідати або

витагти сто су. Раз небіж був такий наївний, що розміняв у дядька сто франків; від тої пори старий вже не лякався так приходу «хлопців», як він їх називав. Та родинні стосунки далі цього між ними не пішли.

Останні роки були для Фльорана повні солодкої та журливої мрії. Він знав усі гіркі радощі саможертви. Вдома він не бачив нічого, окрім ніжності. А поза своєю хатою, з учнями, які принижували його, серед штовханців на пішоходах, бідолаха почував, як його вдача псується. Його незадоволене шанобство перетворювалось на запеклу гіркоту. Багато часу минуло, доки він скорився долі і вже покійно терпів страждання людини, негарної, нічим не видатної й убогої.

Бажаючи затамувати в собі вибухи злости, Фльоран віддався ідеальній добрості, почав мріяти про досконалу справедливість та правду. Під цю добу свого життя він зробився республіканцем. Він так «увійшов у республіку», як дівчата, зневірившись в житті, йдуть у монастир. Та, не знаходячи в республіці досить рівноваги та тиші, щоб приспати своє страждання, він утворив собі власну ідеальну республіку. Книжки були йому не до вподоби; вся ця паперова мазня, у якій він жив, нагадувала йому смердючі кляси, кульки з паперу, що жували й кидали на вчителів школярі, нагадували нестерпні тортури довгих порожніх годин. Та ще книжки говорили йому тільки про повстання, будили його гордощі, а він так потребував забуття та миру. Приспати себе, заснути, бачити уві сні, що світ іде до щастя, будувати в мріях республіканське місто, таке, в якому він схотів би жити,—ось на чому Фльоран спочивав, до чого він повсякчас повертався на дозвіллі.

Він покинув читати і брався до книжки тільки тоді, як цього вимагала його професія. Фльоран любив гуляти вулицею Сен-Жак, доходячи аж до зовнішніх бульварів, і іноді робив велике коло, повертаючись через Італійську Браму. Підчас цієї гулянки, поглядаючи на квартал Муфтар, що стелився в нього під ногами, Фльоран обмірковував моральні заходи, гуманні закони, які перетворили б оце нещасне місто на оселю щастя.

Коли місяця лютого Париж був заллятий кров'ю,

Фльоран, збурений, бігав по кльобах, вимагаючи викупити цю кров «братерським поцілунком республіканців усього світу». Він зробивсь одним із тих промовців-просвітників, що проповідували революцію, як нову релігію, релігію любови та спокутування. Потрібні були грудневі дні, щоб вилікувати його від цієї мрії все-світньої любови. Він був без зброї, він дав узяти себе, як баран, а з ним поводитися, як з вовком. Коли він отямився від своєї проповіді братерства, то вже вмирав з голоду на холодній кам'яній долівці Бісетрського каземату.

Кеню, що мав тоді двадцять два роки, відчув смертельну тривогу, побачивши, що брат не повертається. Другого дня він пішов шукати його на Монмартрське кладовище, де забиті лежали, вкриті соломою. Вистромлені голови були жахливі. Кеню серце завмирало, сльози сліпили його; він двічі перейшов уздовж лави забитих. Нарешті, коли минув уже цілий тиждень, хлопцеві сказали в поліційній префектурі, що його брат заарештований. Він не мав змоги з ним побачитись, а коли почав доправлятись, щоб дозволили зустріч, то йому загрозили, що також заарештують. Він кинувся до дядька Граделя, бо мав його за дуже велику особу й гадав, що той може Фльорана врятувати. Але дядько Градель розлютився; він сказав, що так і слід було зробити, що тому дурневі не треба було лізти, волочитися з тими мерзотниками-республіканцями. Старий додав, що Фльоран однаково мав погано кінчити, бо це було й по фігурі його видко. Кеню зайшовся слізьми. Він не йшов і стояв хлипаючи. Дядькові трохи встидно стало. Почуваючи, що мусить же він щось зробити небожеві, Градель запропонував йому залишитися в себе, в ковбасні. Він знав Кеню за доброго кухаря, а йому потрібний був помічник. Кеню так боявся сам один повернутись до своєї великої спустілої кімнати, що прийняв цю пропозицію. Він залишивсь у дядька ночувати, у якійсь дірі, під самим дахом, де він насилу міг випростати ноги. Тут він не так уже плакав, бо не бачив перед собою порожнього братового ліжка.

Нарешті він досяг того, що йому дозволили побачитися з Фльораном. Та, повернувшись з Бісетру, він захворів. Три тижні перележав він у ліжку, сонний та апатичний. Це була його перша і єдина хвороба. Градель казав, що хай небіж-республіканець іде під три чорти. Коли одного ранку він довідався, що того відправлено до Каєни, він збудив Кеню, шарпаючи його за руку, різко сповістив йому цю новину й викликав таку кризу, що другого дня юнак уже встав. Його горе розтануло, м'яке тіло товстуна наче вбрало в себе його останні сльози. За який місяць він уже сміявся, гніваючись на себе, сумуючи, що йому хочеться сміятись; але добрий настрій уже опановував його, і Кеню несвідомо сміявся.

Він узявся виробляти ковбаси, і це було йому ще приємніше, як куховарити. Але дядько Градель казав, що він не повинен покидатися кухні, бо дуже рідко ковбасник буває разом із тим добрим кухарем, і для нього дуже добре, що він перше робив у ресторані, а тоді потрапив у ковбасню. Проте, Градель мав користь із таланту Кеню; він казав йому варити обіди на замовлення, доручав небожеві смажити на ріжні та готувати свинячі котлети з корнішонами. А що юнак насправді був йому дуже корисний, то дядько на свій лад полюбив його і часом, коли був веселий, щипав його товсті руки. Він продав бідний мотлох на вулиці Ройє-Коляр і тримав у себе ті сорок з чимось франків, що взяв за всю обставу, аби той пройдисвіт Кеню, мовляв старий, не порозкидав по-дурному грошей. Проте, нарешті, Градель почав давати небожеві по шість франків щомісячно на маленькі розваги.

Не маючи грошей, терплячи іноді від брутального дядька, Кеню, проте, був цілком щасливий. Він любив, щоб ним керували; надто виніжив його Фльоран, виховуючи брата, як ліниву панночку. До того, він здобув собі приятельку в ковбасні дядька Граделя. Як Граделеві померла жінка, йому довелось узяти продавницю. Він обрав собі здорову, апетитну дівчину, знаючи, що це подобається покупцям і добре рекомендує його виробу. Була у старого одна знайома вдова, що жила на

вулиці Кюв'є біля Ботанічного саду. Її чоловік був за директора пошти в Плясані, супрефектурі на півдні. Ця дама дуже скромно жила, маючи невеличку довічну ренту. Вона привезла з Плясана пишне гарне дівча й любила його, як рідну дочку. Ліза ходила за нею завжди спокійна, рівна, лагідна, трохи серйозна; а як посміхалась, то робилася справжньою красунею. Головну її принаду становила та грація, з якою вона дарувала свою нечасту посмішку. Тоді її очі пестили, і звичайна серйозність надавала ще більшої цінності цій несподіваній здатності чарувати. Старенька дама часто казала, що за Лізину усмішку вона рада і в пекло піти. Помираючи від астми, вдова залишила своїй нерідній дочці все, що ошаддила, майже десять тисяч франків.

Ліза сама одна пережила тиждень на вулиці Кюв'є; туди й прийшов відвідати її Градель. Він знав дівчину, бо часто бачив її, як вона зі своєю панією приходила до нього на вулицю Пірует. Але під час похорону Ліза йому здалася такою красною, такою пишною, що він аж відпровадив її до самого кладовища. Коли труну спускали в могилу, старий міркував, що ця дівчина в його ковбасні була б скарб. Він розрахував і надумав, що може дати їй тридцять франків платні; харч та квартиру. Коли ковбасник запропонував це Лізі, вона попросила дати їй двадцять чотири години на міркування. А тоді, зранку, вона прийшла із своїм невеличким клунком та своїма десятьма тисячами франків, захищеними за корсажем. Минув місяць — і всіх у ковбасні вже скорила її чарівна посмішка, і Граделя, і Кеню, і всіх чисто, до останнього хлопчика в кухні. Кеню радий був би для неї до неба плигнути. Як вона посміхалась, то він аж до місця прикипав і сам сміявся з радощів, дивлячись на неї.

Ліза була старшою дочкою подружжя Маккар із Плясану; батько її був іще живий, та вона казала, що він за кордоном, і ніколи не писала до нього. Часом тільки дівчина згадувала зненацька, що її покійна мати була дуже трудяща, і вона сама вдалася в неї. Справді, Ліза в роботі була дуже витривала. Тільки вона додавала, згадуючи за матір, що та добра жінка до смерті

замучила себе, працюючи на сім'ю. При цьому молода продавниця висловлювала свої думки про обов'язки жінки й чоловіка—такі розумні, такі чесні думки, що Кеню не тямився від захоплення. Він запевняв, що цілком поділяє її думки. А Ліза мала такі переконання, що всі люди повинні самі заробляти на себе, що кожен мусить сам шукати собі щастя, що потурати ледарству великий гріх; а як на світі є нещасні, то тим гірше для ледачих. У цих словах виявлялось яскраве засудження піяцтва та казкового ледарства старого Маккара. Та, мимо того, Ліза була справжньою Маккар, тільки Маккар порядною, розсудливою, логічною у своїй потребі жити в добрі. Вона розуміла, що як хочеш солодко спати в теплі, то мусиш сам собі постелити це м'якеньке ліжко. І ввесь свій час, усі свої думки віддавала дівчина на те, щоб придбати собі оте щасливе ліжко. Ще як їй минуло шість років, вона ладна була цілий день пересидіти тихенько на своїм стільчику, аби їй увечері дали солоденького пиріжка.

У Граделевій ковбасні Ліза й далі жила тим самим спокійним регулярним життям, освітлюючи його своєю прегарною усмішкою. Вона не наосліп прийняла пропозицію старого, а знала, що знайде в ньому чесного опікуна; своїм чуттям людини, якій щастить у житті, вона вгадувала, що в цій темній крамничці на вулиці Пірует її жде добра будучина, за яку вона мріяла, життя, повне здорових насолод, праця без утоми, що несе повсякчас свою нагороду. Вона виконувала обов'язки продавниці з тою самою спокійною ретельністю, як і ходила за своєю добродійкою пошт-директоршею. Незабаром чистота Лізиних фартухів увійшла в примовку в їхньому кварталі. Дядько Градель такий був задоволений з цієї гарної дівчини, що часом, зав'язуючи ковбаси, казав до Кеню:

— Якби мені не шістдесят з гаком, слово чести, наробив би дурниць і оженився б із нею... Та ж така жінка просто скарб при торгівлі!

Кеню ще більше цінував Лізу. Проте, він просто у вічі засміявся сусідові, коли той почав його дрочити, наче він у неї закоханий. Справді, добрящий товстун

не відчував жодних мук. Вони були собі добрі приятелі. Ввечері вони разом ішли спати. Продавниця жила поруч із темною комірчиною Кеню, в маленькій кімнатці. Вона зробила з неї дуже ясний і затишний куточок, прикрасивши її всюди білими, легенькими заслоночками. Кеню з Лізою на хвилинку зупинялись на сходах зі свічками в руках, балакаючи між собою, доки вкладали ключ у дірку замка. Тоді вони зачинялись, кожен у себе, промовивши по-приятельському:

— Бувайте здорові, мадемуазель Лізо.

— Бувайте здорові, мосьє Кеню.

Кеню лягав спати, наслухаючи, як Ліза порається у своїй кімнаті. Перегорожа була така тоненька, що він міг стежити за кожним рухом сусідки. Він собі думав: «Це вона засуває заслонку на вікні. Чого це їй так довго стояти біля комода? Ну, тепер сіла на стілець, черевики скидає. На добраніч—свічку загасила! Буду і я спати». А як чув, що під нею тріщать дошки на ліжку, то шепотів, сміючись сам з собою: «От чорт, ну, і важкенька мадемуазель Ліза!» Ця думка його тішила, і він нарешті засинав, згадуючи за шинки та свинину, що мав узавтра готувати.

Так тяглося цілий рік. Ані разу Ліза не зчервоніла, ані разу Кеню не зніяковів. Вранці, коли дівчина заходила до кухні під час роботи, їхні руки зустрічались у м'ясній начинці. Часами вона йому допомагала, тримаючи своїми гарними повненькими пальчиками кишку, доки він напихав туди м'яса та сала. Часом вони обоє пробували на язик сирову начинку, щоб знати, чи досить у ній соли та перцю. Ліза завжди вміла дати якусь добру пораду, бо знала, як це робиться на півдні Франції, а Кеню добре вмів використати її рецепти. Часто він відчував її за своєю спиною, коли вона перехилилася йому через плече, заглядаючи в миску, і її повні груди впиралися йому в спину. Вона йому подавала то ложку, то блюдо. Обидва червоніли від вогню. В такі хвилини Кеню ні за що в світі не покинув би перевертати масні куски, а Ліза надзвичайно серйозно обговорювала питання, чи дійшла вже печеня. По обіді покупців бувало мало, і вони цілими годинами роз-

мовляли. Вона залишалася за касою, спиралась на спинку стільця, не поспішаючи, тихенько плела щось на дротах. Він сідав на колоду, де рубали м'ясо, і дригав ногами, вдаряючи закаблуками об дерево. Вони дуже добре розумілись і балакали за все, а найбільше за кухню, за дядька Граделя та за мешканців свого кварталу. Ліза, наче малій дитині, оповідала Кеню різні історії,—вона знала їх чимало,—а надто чудесні легенди, де говорилося за ягняток та янголяток. Коли вона говорила, її голос звучав ніжно, як флейта, а обличчя залишалось таке саме спокійне. Коли заходив покупець, Ліза, щоб не рухатися з місця, просила Кеню передати їй смалець або консерви з равликів. Об 11-ій годині вони знову підіймалися сходами до своїх опочивалень, не поспішаючи, як і вчора. Потім, зачиняючи двері, говорили своїми спокійними голосами:

— На добраніч, мадемуазель Лізо.

— Бувайте здорові, мосьє Кеню.

Одного ранку апоплексія, як блискавиця, забила дядька Граделя, коли він готував холодець. Він упав обличчям на стіл, де рубали м'ясо. Ліза не втратила свого спокою. Вона сказала, що не можна залишити небіжчика в кухні й наказала віднести його до маленької кімнатки, де він звичайно спав. Потім вона пояснила слугам, що треба казати, наче господар помер у ліжку, а то покупці будуть брідитися їхньою ковбасою й обминатимуть їх.

Кеню допомагав нести Граделя. Він дивувався сам на себе, що не плаче. Потім вони з Лізою поплакали вдвох. Він з братом Фльораном були єдині спадкоємці. Куми з усього кварталу запевняли, що Градель був дуже багатий. А насправді не знайшлося й гроша готівки. Ліза хвилювалась. Кеню бачив, що вона замислюється й оглядається навколо себе, мов би щось загубила. Нарешті, вона вирішила зробити в домі велику чистку, бо, мовляв, ходять різні пльотки за те, як умирав Градель, і треба всім показати, як у них чисто.

Раз по обіді, просидівши години зо дві в льоху, де вона сама вимивала кадуби на солонину, Ліза вийшла звідтіля, щось тримаючи у своїм фартуху. Кеню тоді

рубав свинячу печінку. Вона зачекала, доки він скінчить, і байдужим тоном балакала з ним. Але очі її надзвичайно світилися, і вона посміхнулася йому своєю чарівною посмішкою, кажучи, що має з ним побалакати. Вона насилу підіймалася по сходах; їй, видно, тяжко було нести те, що лежало у фартуху, який мало не подерся від тої ваги. Дійшовши до третього поверху, Ліза задихалася й мусіла зупинитись. Здивований Кеню, не промовивши й слова, йшов за нею аж до дверей її кімнати. Тут уперше вона запросила його зайти. Тоді щільно зачинила двері і, випускаючи фартух із своїх здерев'янілих від утоми (пальців, помалесеньку висипала на своє ліжко цілий дощ срібних та золотих монет. Вона знайшла дядькові гроші на дні кадуба з солониною. Ця купа грошей утворила велику яму на м'якій та ніжній дівочій постелі.

Ліза й Кеню раділи стримано, майже побожно. Вони сіли на край постелі, Ліза в головах, а Кеню в ногах, по обидва боки купи монет, і взялися рахувати гроші на ковдрі, щоб не дзвонили. Там було сорок тисяч франків золотом, три тисячі сріблом і сорок дві тисячі банкнотами в бляшанці. Добрих дві години рахували вони все це. Руки Кеню трошки трусилися. Ліза зробила більшу частину цієї роботи. Вони розкладали стовпчики червінців на подушці, а срібло лишалося на перині. Підрахувавши, нарешті, величезну для них суму—вісімдесят п'ять тисяч франків, хлопець з дівчиною почали розмову. Звичайно, вони говорили про своє майбутнє, про свій шлюб, дарма, що ніколи й слова ще не сказали за кохання. Ці гроші мов розв'язали їм язик. Вони сіли вигідніше на ліжку, попритулялися спиною до стінки, біля якої стояло під білою легенькою завісою ліжко, й повипростували ноги. Під час розмови їхні руки, перебираючи срібло, зустрілися серед грошей, та й залишились одна в одній. Так вони дочекали присмерку. І тоді вперше Ліза зчервоніла, побачивши себе попліч із цим юнаком. Постіль була збурена, простирало висіло в безладді; на подушці, що лежала між ними, від золота утворились ямки, наче її пом'яли дві голови, під час палких пестоців.

Вони встали, зніяковівши, наче закохані, що вперше згрішили. Ця зім'ята постіль з грішми на ній доводила, що вони впивалися забороненою насолодою при зачинених дверях.

Це було їхнє гріхопадіння. Поправляючи з винуватим виглядом своє вбрання, Ліза пішла до комоди взяти свої десять тисяч. Кеню хотів, щоб вона поклала їх разом із дядьковими 85 тисячами, і зі сміхом змішав гроші до купи, кажучи, що й гроші також повинні одружитись. Було ухвалено, що «скарб» переховуватиметься в Лізи. Коли вона зачинила його в комоді й поправила постіль, вони спокійно спустилися вниз. Тепер вони були чоловік та жінка.

Весілля відбулося за місяць. Мешканці кварталу вважали, що це шлюб цілком природний і дуже підходящий. Вони трошки знали історію скарбу й дуже вихваляли Лізину чесноту. Адже вона могла взяти собі гроші, нічого не сказавши Кеню. Як вона їх не взяла собі, то, значить, послухалася свого сумління, бо ніхто ж не бачив її в льоху. Ну, і щасливий той Кеню, дарма, що не вродливий: дістав собі жінку-красуню, ще й гроші йому принесла! Захоплення доходило до того, що пошепки казали: «Ну й дурна ж, хіба ж так люди роблять...»

Ліза посміхалась, коли їй на це натякали. Вона з чоловіком жили, як і перше, добрими приятелями, мирно та щасливо. Вона допомагала йому в роботі: місила разом із ним фарш на ковбаси, при чому їхні руки зустрічалися в рубленім м'ясі, нахилялася через його плече, заглядаючи в миску. І якщо вони й червоніли, то тільки від вогню, коли палахкотіло в печі.

Та Ліза була жінка розумна; вона скоро зрозуміла, що це дурне—тримати в комоді дев'яносто п'ять тисяч франків, без жодної користі. А Кеню охоче поклав би їх назад на дно кадуба з солониною, сподіваючися придбати ще стільки саме; тоді вони з жінкою поїхали б у Сюрень, містечко в околицях Парижу, що подобалося їм обом. Та жінка мала інші шанолубні наміри. Вулиця Пірует була для неї не досить чиста, не відповідала їй потребі у свіжій повітрі, ясній світлі, здоро-

вих умовах. Ковбасня, де дядько Градель по копійці склав свої десятки тисяч, була темна, наче яма; це була одна з тих підозрілих ковбасень у старих кварталах, де вишаркана кам'яна підлога дхне м'ясом, хоч як її мий. А молода жінка мріяла про один із тих ясних, на сучасний смак, магазинів, прибраних розкішно, мов вітальня, що дивляться своїми прозорими дзеркальними вікнами на пішохід широкої вулиці. Це в неї було не дріб'язкове бажання вдавати з себе важну панію за прилавком: вона тільки добре усвідомила сучасні вимоги розкішної обстави в торгівлі. Кеню спочатку був налякався, коли жінка почала йому доводити, що треба знайти інше приміщення й витратити частину грошей на оздоби для магазину. Ліза лише знизувала тихенько плечима й посміхалася.

Але раз присмерком, коли в ковбасні ще не засвітили лампи, Ліза й Кеню почули, як під їхніми дверима одна клієнтка казала до другої:

— Ну, ні, спасибі, я в них, моя мила, кинула купувати; і шматочка ковбаси не з'їм із їхньої ковбасні: знаєш, у них же в кухні був мертвяк!

Кеню аж заплакав. Поговор про мертвяка на кухні ширився між людьми. Кеню почав червоніти, коли покупець нюхав його ковбаси. Тепер він сам заговорив з жінкою, що треба перемінити приміщення. Вона, без жодних балачок, взялася шукати і знайшла крамницю недалеко від їхньої, на вулиці Рамбюто, в чудовому місці; навпроти відкривався Новий Ринок, тому число покупців могло потроїтися, і їхня ковбасня мала стати відомою на весь Париж.

Кеню дався намовити й погодився на шалені витрати: на мармур, дзеркала, дзеркальні вітрини та позолоту було витрачено понад тридцять тисяч франків. Ліза цілими годинами пильнувала роботи, доходючи до найменших дрібниць. Зате, коли вона, нарешті, сіла за своєю касою, покупці лавою посунули до їхнього магазину, щоб тільки подивитись. Усі стіни були облицьовані білим мармуром, у стелю було вроблено величезне чотирикутне дзеркало, а навколо нього йшов широкий бордюр, позолочений та прикрашений. В цен-

трі спускалась люстра з чотирма газовими лампочками; а позаду каси, на цілому простінку, і ліворуч, і на задній стінці—всюди дзеркала поміж мармурових дощок видавались ясними озерами, дверима, що відкривались у безмежність до інших заль, так само повних м'яса. А надто подобалася всім своєю добірною красою каса, що стояла праворуч; на ній були вставки рожевого мармуру, наче симетричні медальйони. Підлога була викладена білими й рожевими плитками з темночервоним бордюром на грецький взірець. Всенький квартал пишався своєю ковбаснею, і ніхто більше не згадував про кухню вулиці Пірует, де був мертвяк. Цілий місяць сусідки зупинялись на пішоході, щоб тільки глянути на Лізу через ковбаси та печеню на вітрині вікна. Її рожево-біле тіло було таке саме чудове, як і білий мармур. Вона була мов душею, живим світлом, здоровим і тривалим ідолом ковбасні, і од тої пори її вже не називали інакше, тільки «красуня Ліза».

Праворуч від магазина була їдальня, на прочуд чиста кімната, з буфетом, столом, плетеними стільцями з ясного дуба. Плетена рогожка на паркеті й шпалери по стінах були ясножовті. Церата, помальована під дуб, надавала їдальні холодного вигляду, але її звеселяв одблиск мідяної лампи, що спускалася зі стелі над столом, накрита широким абажуром з прозорого фарфору. З їдальні були двері просто до великої квадратної кухні. З кухні був вихід на маленьке бруковане підвір'ячко, де складали цебри, кадуби й різне запасне начиння. Ліворуч від кранта з водою засихали зів'ялі квіти, зняті з вітрини; вони лежали на краю ринштока, куди зливали жирні помиї.

Справа йшла надзвичайно добре. Кеню, що був налякався великих витрат, тепер просто схилявся перед жінкою, маючи її за «розумну голову». За п'ять років у них було майже вісімдесят тисяч франків, що давали їм добрі відсотки. Ліза пояснювала, що вони не жемуться за великими грішми, не намагаються дуже скоро забагатіти. Інакше вона казала б чоловікові взятися до гуртової торгівлі свинями, і мала б грошей досхочу. Та вони ще молоді, нема чого спішитися; брудна ро-

бота їм не до смаку, вони не хочуть надриватись на роботі й тим укорочувати собі віку.

— Чуєте, — додавала Ліза в такі хвилини щирої розмови, — тут, у Парижі, є мій брат у перших. Ми з ним не бачимось, наші сім'ї посварилися. Він змінив прізвище Маккар на Саккар, щоб забулося деякі події... І ото мені казали, що цей кузен мільйонами орудує. Що з того? Йому й жити нема коли. Він просто вбиває себе: одно в роз'їздах, одно спекулює, вічно мов у пекельному казані. Ну, скажіть, чи може така людина спокійно собі повечеряти? Ми—люди прості, але хоч можемо поїсти до смаку. В нас немає такої мороки. Гроші можна любити, бо з ними добре жити, і цілком природно, що людина цінує свій добробут. Та багатіти тільки для того, щоб багатіти, мучити себе і жодної потіхи не мати,—то я вже волю сидіти, склавши руки. Хотіла б я бачити ці братові мільйони; слово честі, щось не вірю я в них! Нещодавно зустріла Саккара на вулиці, їхав каретою, жовтий-жовтий. І так похмуро дивиться! Як чоловікові щастить, то він не буде такий. Проте, як там собі хоче, а ми волімо придбати сто су, але використати їх для себе.

І справді їм добре жилося. В перший же рік по весіллі народилася дочка. Очам мило було глянути, коли вони сиділи утрюх, такі здорові та задоволені. Хата була, як чарочка, жили щасливо, не надриваючись на роботі, як і хотіла Ліза. Вона яко мога уникала всього, що могло призвести до суперечок і неприємностей, дбаючи, щоб їхні дні мирно минали в цім маснім повітрі, в атмосфері добробуту ситих людей. Це був куточок поміркованого щастя, комфортабельні ясла, де відгодовувалися батько, мати й донька. Тільки сам Кеню часом журився, згадуючи свого бідного Фльорана. До 1856 року він коли-не-коли одержував іще від нього листи. Потім жодної звістки не було; в одній газеті Кеню начитав, що трое арештантів хотіли втекти з Чортового острова, але не дістались до берега і потопилися. В поліційній префектурі, куди він звертався, йому не дали точних відомостей; мабуть, висланого брата вже не було на світі. Проте, Кеню ще мав деякі

надії. Але місяці минали один по одному. Фльоран блукав по голяндській Гвіяні і боявся писати, сподіваючися колись таки повернутись до Франції. Нарешті, Кеню поплакав за ним, як за небіжчиком, з яким навіть не довелося попрощатись. Ліза не знала Фльорана. Вона завжди знаходила добрі слова, щоб потішити чоловіка, коли той починав журитися при ній. Вона примушувала його розказувати в сотий раз про свою молодість, описувати велику кімнату на вулиці Ройє-Коляр, пригоди того часу, коли Кеню брався до різних професій, та як він, одягнений біло, варив різні присмаки, посміхаючись до чорного Фльорана. Жінка спокійно слухала його з поблажливістю безмежною.

І ось раптом серед цих поміркованих радощів, що давали такі добрі плоди, Фльоран звалився до них одного вересневого ранку, коли Ліза вигрівалася на сонечку, а Кеню, ще заспаний, ліниво пробував пальцем перетоплений учора смалець.

Уся ковбасня схвилювалася. Гавар доконче хотів, щоб родичі сховали «вигнанця», як він пишно називав його, трохи роздуваючи лиця. Ліза, блідіша й поважніша, ніж звичайно, повела нарешті Фльорана на п'ятий поверх, де запропонувала йому кімнату їхньої продавниці. Кеню нарізав хліба й шинки. Але Фльоран майже не міг їсти, його зав'ялило, голова йому запаморочилась. Він ліг у ліжко і відлежав п'ять днів непритомний; у нього починалась нервова гарячка; на щастя, енергійними заходами її вдалося припинити. Коли він опритомнів, то побачив біля себе Лізу; молодичка нечутно розмішувала в чашці якесь питво. Коли він хотів їй подякувати, вона казала йому мовчати, вони ще матимуть час про це говорити. За три дні хворий уже підвівся. Тоді одного ранку Кеню прийшов до нього нагору і сказав, що Ліза чекає на них у своїй кімнаті, на першому поверсі. Там Кеню займали маленьке приміщення з трьох кімнат і невеличкої комірчини. Спочатку треба було перейти порожню кімнату, де стояли самі стільці, потім невеличку вітальню, де меблі, сховані під білими чехлами, тихенько дрімали в півтемряві, бо заслонки завжди були спущені, щоб

ніжноблакитний репс не лияв на сонці. Далі була опочивальня. Ця єдина жила кімната, з меблями червоного дерева, була дуже комфортабельна; надто заслуговувало на подив ліжко зі своїми чотирма матрацами, чотирма подушками, товстим шаром ковдр і пуховою периною. Це ліжко без просипу спало, наче пузатий гладун у задушливім алькові. То була постіль тільки на те, щоб спати. Дзеркальна шафа, стільці з гіпюровими покрівцями давали тон буржуазної пишноти, акуратної і солідної. На лівій стіні, по обидва боки каміна, де стояли мідяні вази з ритованими на них пейзажами й годинником, на якому золочений Гутенберг стояв, замислившись і заклавши палець у книжку, висіли два олійні портрети Кеню та Лізи, в прикрашених овальних рямцях. Кеню посміхався, а Ліза мала надзвичайно пристойний вигляд. Обидва були в чорному, прилизані, ніжнорожеві й значно прикрашені. Триповий килим, на якому розетки перемішувалися з зірками, лежав долі. Коло ліжка простяглась пухната доріжка з довгих смуг крученої шерсти—плід терпіння й працьовитости вродливої ковбасниці, що сплела її на дротах, сидячи за касою. А що найбільше притягало увагу серед усіх цих новеньких речей, так це велике бюро коло стінки праворуч, квадратове, присадкувате. Його підновляли палітурою, та мармурові прикраси вже давно облупились, а червоне дерево від старости потріскало. Ліза схотіла зберегти цей стіл, що понад сорок років служив дядькові Граделеві. Вона казала, що він їм має принести щастя. А справді, він мав вічні залізні закріпи, наче справжні колодки у в'язницях, і був такий засадний, що його не можна було з місця зрушити.

Коли Фльоран і Кеню зайшли до кімнати, Ліза сиділа за відкинутою дошкою бюро й писала, виводячи великі, дуже чіткі, заокруглені цифри. Вони сіли. Здивований Фльоран розглядав кімнату, портрети, годинник та ліжко.

— Ну!—казала нарешті невістка, совісно перевіривши цілу сторінку рахунків.—Слухайте... ми повинні скласти вам звіт, милий Фльоране.

Це вперше вона його так назвала. Взявши списаний аркуш, Ліза казала далі:

— Дядько ваш Градель помер, не залишивши заповіту. Ви з братом були єдині спадкоємці, тепер ми повинні віддати вам вашу частку.

— Але я ж нічого не вимагаю! — скрикнув Фльоран.—Мені нічогосінько не треба.

Кеню, мабуть, не знав про жінчині наміри. Він трохи зблід і з досадою глянув на неї. Він щиро любив свого брата, але ж чи треба було накидати йому дядькову спадщину? Та ж іще був час, і спішитись не було чого.

— Я добре знаю, милий Фльоране,—говорила Ліза,—що ви повернулись не на те, щоб вимагати вашу частку, але в грошових справах треба бути акуратним і краще кінчити з цим тепер таки... Капітал вашого дядька становив вісімдесят п'ять тисяч франків, і я записала на вашу частку сорок дві тисячі п'ятсот франків. Ось вони.

Вона показала йому цифру на аркуші паперу.

— На жаль, не так легко оцінити крамницю, реманент, товар, клієнтуру. Я оцінила, як могла, на мою думку досить високо... В мене вийшло п'ятнадцять тисяч триста десять франків. Отже, вам припадає з цього сім тисяч шістсот п'ятдесят п'ять франків, а всього п'ятдесят тисяч сто п'ятдесят п'ять франків. Будь ласка, перевірте.

Вона ясно вимовляла цифри і простягнула йому аркушик паперу, який він мусів узяти.

— Але ж,—скрикнув Кеню,—дядькова ковбасня не могла коштувати аж п'ятнадцять тисяч франків. Я й десяти не дав би за неї, ніяк би не дав!

Жінка нарешті дратувала його. Не можна ж бути такою вже занадто чесною! І чого вона заговорила про ковбасню? Хіба Фльоран її питав? Аджеж він і сам сказав, що нічого йому не треба.

— Ковбасня коштувала п'ятнадцять тисяч триста десять франків,—спокійно повторила Ліза.—Ви розумієте, дорогий Фльоране, що нам не варто звертатись у такій справі до нотаря. Ми самі поділимося, раз що ви воскресли з мертвих... Коли ви повернулись, я, зви-

чайно, потурбувалася про це, і, доки ви лежали нагорі хворий, по змозі склала опис реманенту. Бачите, тут усе згадано; я копалася в наших старих рахівничих книжках, згадувала, що могла; читайте ж голосно, а я вам буду давати пояснення, яких ви зажадаєте.

Фльоран нарешті посміхнувся. Його зворушила ця простодушна, наче цілком природна, чеснота. Поклавши папірець з рахунками братовій на коліна, він узяв її за руку і сказав:

— Ліза, мила, я радий, що ваша справа добре йде, але не треба мені ваших грошей. Спадщина належить братові і вам, бо ви ходили за дядьком, доки він не помер... Мені нічого не треба, і я зовсім не хочу псувати вам ваших торговельних справ.

Ліза настоювала, навіть нагнівалася, тим часом, як її чоловік стояв мовчки і стримувався, кусаючи ніготь на великому пальці.

— Але ж,—казав, сміючись, Фльоран,—якби дядько вас почув, то він ладен був би з того світа повернутись і забрати ці гроші. Не любив мене покійник!

— Ага, так, так, він тебе не любив,—промурмотів Кеню, що вже не міг більше витримати.

Проте, Ліза обстоювала своє. Вона казала, що не хоче тримати у своїм бюро чужі гроші, що це для неї мука, що вона не могла б жити спокійно з цією думкою. Тоді Фльоран, знову жартуючи, запропонував їй вкласти його гроші до своєї ковбасні. Проте, він не відкидав їхньої матеріяльної допомоги. Напевне, йому не вдасться скоро знайти роботу. Та й виглядає він досить таки непристойно і насамперед мусить одягнутись.

— Та хай йому біс!—скрикнув Кеню,—у нас і житимеш, і харчуватимешся, і купимо тобі все, що треба. Це вже звісно... Та невже ж ми б покинули людину на вулиці!

Він зовсім зворушився. Йому було навіть трохи соромно, що він спочатку налякався віддати разом такі великі гроші. Кеню почав жартувати, казав, що він добре відгодує Фльорана, це вже його в тім голова. Фльоран тільки злегка кивав головою. Тим часом Ліза

склала папірець, списаний цифрами, і замкнула його в шухляді столу.

— Це ви погано робите, — сказала вона, мов бажаючи закінчити справу.—Я виконала, що була повинна. А тепер хай буде по вашій волі... Але бачите, я не могла б спокійно жити. Неприємні думки надто хвилюють мене.

Вони заговорили про інше. Треба було якось пояснити присутність Фльорана, щоб не було підозрінь у поліції. Фльоран розказав братові й Лізі, що він тому міг повернутись до Франції, що дістав документи одного бідолахи, який помер з жовтої гарячки в Сурінамі. Такий дивний випадок, що той хлопець також був Фльоран, але це було його ім'я, а не прізвище. Фльоран Лякер'єр мав у Парижі тільки сестру в перших, і його сповістили, що вона померла; тому дуже легко було видати себе за нього. Ліза сама запропонувала, що вдасть його кузину. Вони вирішили пустити чутку, наче до Кеню-Граделів, як називали подружжя всі сусіди, повернувся їхній кузен, якому не пощастило за кордоном. Він залишиться в них, аж доки знайде собі роботу. Як усе це було погоджено, Кеню потяг брата оглядати свою хату і похвалився всім, що було, до останнього стільчика. В тій кімнаті, де стояли самі стільці, Ліза відчинила двері до комірчини, кажучи, що тут спатиме продавниця, а Фльоран може залишитися в її кімнатці на п'ятім поверсі.

Ввечері його зодягли в усе нове. Він рішуче стояв, щоб йому знову купили чорний костюм, дарма, що Кеню не радив, запевняючи, що чорний колір наводить сум. Ліза всім розповідала історію свого кузена. Він залишився жити в ковбасні, іноді сидів у кухні або стояв у крамниці, спершися спиною на стіну. За столом молодший брат припрошав його їсти і гнівався, що той лишає половину порції на тарілці. Ліза знову повернулась до своїх звичок, до свого поважного задоволення. Вона терпіла Фльорана навіть ранками, коли він заваджав їй відпускати покупців. Вона забувала за нього і раптом, побачивши перед собою його чорну постать, здригалася, але зараз же посилала йому одну

з своїх чарівних усмішок, щоб він тим не образився. Безкористовність цього худорлявого чоловіка вразила Лізу. Вона мала до нього якусь пошану, з домішкою невиразного жаху. Але Фльоран одчував навколо себе тільки атмосферу приязні та любови.

Йдучи спати, трохи зморений від свого порожнього дня, він підіймався нагору з двома хлопцями, що служили в ковбасні й жили в сусідніх мансардах. Учень Леон мав щонайбільше років з п'ятнадцять; цей худенький хлопчик, на вигляд плохенький, крав обрізки й забуті шматки ковбаси. Він ховав свою здобич під подушку і вночі без хліба їв її. Кілька разів Фльоранові видавалося, що Леон о першій годині вночі справляв бенкети: йому чулися приглушені голоси, що балакали пошепки, голосне плямкання, шарудіння паперу, а іноді перлистий сміх, сміх дівочий, що звучав, наче приглушена треля клярнета в тиші заснулого будинку.

Другий службовець, Огюст Ляндуа, походив із Труа; він був огидно грубий, з товстою головою і вже лисий, хоч мав тільки двадцять вісім років. У перший же вечір, підіймаючись по сходах, він дуже нудно й неясно розповів Фльоранові свою історію. Спочатку він приїхав до Парижу з метою тільки краще навчитися свого діла і, повернувшись, відкрити власну ковбасню у Труа, де на нього чекала його кузина, Огюстіна Ляндуа. У них був один хрещений батько, тому їм дали однакові ймення. Та й прізвище в них було однакове. Але в юнакові прокинулося шанолубство: він мріяв оселитися в Парижі й відкрити тут ковбасню на ті гроші, що залишилися йому в спадщину від матері й лежали тепер в одного нотаря в Шампаньї. Коли вони зійшли на п'ятий поверх, Огюст затримав Фльорана, вихваляючи мадам Кеню. Вона згодилася задовольнити його бажання й виписала Огюстіну Ляндуа на місце попередньої продавниці, що розволочилася. Він тепер уже добре знав свою справу, наречена ж училася торгувати. За рік або півтора вони візьмуть шлюб і відкриють свою ковбасню, мабуть, у Плезансі або десь в іншій великолюдній околиці Парижу. Огюст не спішився з весіллям, бо цього року торгівля салом погано йде. Він

іще розповів, що вони з нареченою на святі Сент-Уана зфотографувались. Після цього продавець увійшов до Фльоранової кімнати, бажаючи глянути на фотографію. Огюстіна залишила її на каміні, щоб кімната кухарки мадам Кеню мала кращий вигляд. Ляндюа постояв тут іще хвилину, дуже блідий у жовтавім світлі своєї свічки, і оглядався по кімнаті, де все нагадувало ще присутність молоді дівчини. Він підійшов до ліжка, запитав, чи добре Фльоранові тут спати. Огюстіна жила тепер унизу; це ще краще, бо на мансардах узимку буває дуже холодно. Нарешті, він пішов, залишивши Фльорана самого в ліжку, перед фотографією. Огюст був копією Кеню, тільки блідий; Огюстіна нагадувала Лізу, але ще недостиглу.

Фльоран заприятелював з підмайстрами в ковбасні, брат яко мога догоджав йому, Ліза спокійно ставилась до його присутності, а, проте, він тяжко змудився. Йому не вдалося знайти лекцій, дарма, що він їх шукав. Правда й те, що він боявся йти до шкільного кварталу, щоб його там хто не впізнав. Ліза натякала, що краще Фльоранові звернутися до якогось торговельного будинку, де він міг би стати за конторника або діловода. Вона ввесь час верталась до цієї думки, і нарешті запропонувала пошукати йому посаду.

Згодом молодицю почало дратувати, що він увесь час стремить у неї перед очима, нічого не робить, не знає, де себе діти. Спочатку це була розумна огида до ледаря, який тільки їсть та п'є, а робити не робить. Красуня ще не закидала йому того, що він їх об'їдає. Вона звичайно тільки говорила:

— А я не могла б так жити, цілими днями мріючи про щось. Звичайно, тоді й їсти не схочеться... Вам треба наморитись!

Гавар також шукав Фльоранові посаду, але він це робив на свій власний манір, мовляв, у таємничий спосіб. Йому хотілося знайти для свого приятеля якийсь драматичне амплуа, або хоч повне гіркої іронії, яке личило б «вигнанцеві». Гавар був опозиціонер, йому вже минуло п'ятдесят років, і він похвалявся, що спричинився до занепаду чотирьох урядів. Карло X, попи,

аристократи, вся ця наволоч, що її він викинув за поріг, іще й досі змушувала його призириливо знизувати плечима; Люї-Філіп, на його думку, був дурень з тими своїми буржуями. Згадуючи за нього, Гавар оповідав історію про вовняну панчошу, куди король-громадянин ховав свої гроші, а щодо республіки сорок восьмого року, то це був фарс; робітництво його піддурило. Торговець живністю не признавався, що вітав 2-е грудня, бо тепер він мав Наполеона III за падлюку, який зачинався з де-Морні та іншими, щоб «балювати». Гавар безконечно міг говорити на цю тему; він стиха запевняв, що до Тюльєрі щовечора привозили жінок у каретах, і що він сам на свої вуха чув із Карусельського майдану гармидер від оргій. Гаварова релігія полягала в тому, щоб яко мога гірше допікати владі. Не раз він утинав урядові таку штуку, що потому цілими місяцями реготався сам з собою. Поперше, він подавав голос за кандидата, який обіцявся «дрочити міністрів» у законодавчій корпусі. Потім, коли Гавар міг щось сховати від оподаткування, навести поліцію на фалшивий слід, здійснити будь-яку шалену витівку, то він завжди старався надати цьому яскравого відтінку політичного протесту.

Та все це він брехав. Удаючи небезпечну людину, балакун запевняв, наче «банда з Тюльєрі» особисто знала його і тремтіла перед ним, казав, що половину тих мерзотників треба гільйотинувати, а другу половину відправити в заслання, як тільки знову «собаки погризуться». Вся його балакуча палка політика сходила на теревені, фантастичні оповідання, походила з поганої потреби в шумі, в кепкуванні, задля якої паризький крамар одчиняє віконниці в дні барикад, щоб глянути на забитих. Тому, коли Фльоран повернувся з Каєни, Гавар одразу відчув, що тут можна буде по-сміятись досхочу, і взявся вишукувати дотепний спосіб пошити в дурні імператора, міністрів, усіх урядовців до останнього поліція.

В присутності Фльорана Гавар упивався заборонею насолодою. Він мило поглядав на втікача, підморгував, таємниче шепотів звичайнісінькі речі й навіть

потискав руку так, наче робив умовний масонський знак. Нарешті пощастило йому зустрітися з цікавою пригодою; тепер у нього був приятель, насправді небезпечний урядові, і Гавар міг тепер до певної міри правдиво похвалитись небезпеками, які йому загрожують. Він насправді відчував таємний жах, поглядаючи на цього чоловіка, що втік із каторги і на обличчі мав сліди тяжкого страждання. Але цей чудовий жах підвищував Гавара у власних його очах, переконував його в тому, що він поводить героїчно, приятелюючи з таким небезпечним суб'єктом. Фльоран—це було для нього щось святе. Тепер він божився й присягався Фльораном. Як йому не ставало аргументів і він остаточно хотів спаскудити уряд в очах якогось слухача, він посилався на Фльорана.

Гавар поховав жінку, ще коли жив на вулиці Сен-Жак, за кілька місяців по державнім перевороті. Він торгував печеною живністю аж до 1856 року. Тоді пішли чутки, що він нажив великі гроші, взявши в компанії з своїм сусідом-бакалійником підряд постачати сушену городину для Східньої армії. І, справді, Гавар продав свою крамницю і цілий рік жив на відсотки з капіталу. А втім, він не любив казати, звідкіля в нього взялися гроші: це йому заваджало, не давало одверто висловлювати свою думку за Кримську кампанію; про цю війну він говорив, як про ризиковану авантуру, «що мала єдиною метою підперти трон і наповнити кешені декому». Тим часом, доки минув рік, Гавар уже страшенно знудивсь у своїм парубоцькій приміщенні. Майже щодня бував він у Кеню-Граделів, заприятелював з ними, оселився ближче на вулиці Косонрі. Тут йому дуже сподобався Новий Ринок із своїм галасом та вічними пльотками. Він надумався взяти собі крамничку в павільйоні живності тільки для того, щоб розважитись і наповнити порожнечу свого життя базарними пльотками. І, справді, тут він занурився в ціле море пльоток та поговору, був у курсі найдрібніших скандалів базарного кварталу, йому в голові завжди гуло від верескливих пронизуватих голосів. Це Гаварові приємно лоскотало нерви, він раював, знайшовши нарешті

собі відповідне оточення, занурюючися в нього з насолодою, наче короп, що плаває в теплій воді.

Фльоран часом заходив до його крамниці. Вдень бувала ще велика спека. Посідавши вздовж вузьких переходів, жінки скубли різаних птахів. Соняшне світло де-не-де пробивалося між підп'ятими полотняними наметами, пір'я вилітало з-під пальців, як той сніг, крутилось у розпеченім повітрі, в золотій куряві соняшного проміння. Перекупки закликали Фльорана, підлещувались до нього; сипався цілий дощ пропозицій:

— Може, вам добру качечку, мосьє? Зайдіть до мене, будь ласка, ось ситенькі курчата. Мосьє, мосьє, візьміть оцих двох голубів!

Він старався позбутися їх, оглушений, зніяковівши. Перекупки далі скубли свою птаху, відбиваючи покупця одна в одної, і дрібні пушинки летіли на Фльорана, душили його, мов дим, який ще дужче загрівався й густішав від сильного запаху птиці. Нарешті, серед проходу біля фонтану він зустрів Гавара, що стояв у одній жилетці, склавши руки на своїм синім фартуху, і розводив теревені коло своєї крамнички. Тут він царював, мов доброзичливий принц, серед десяти-дванадцяти жінок. Гавар був єдиним чоловіком у цих рядах. Він був такий язикатий, що, пересварившись послідовно з п'ятьма чи шістьма наймичками-продавницями, вирішив сам торгувати, наївно запевняючи, що ці дурні баби тільки й знають, що цілий день язиком молоти, і з ними нічого не вдієш. Та все ж йому треба було залишати когось у крамниці, коли він сам виходив, і Гавар взяв до себе Маржолена, що валандався без роботи, перепробувавши всі ремесла на ринку. Часом Фльоран цілу годину висиджував у Гавара, дивуючись, як той може безперестанку молоти язиком, який він бравий та як вільно почуває себе між усіма тими спідницями, перебиваючи одну, лаючися з другою десь за десять крамничок, відбиваючи покупця у третьої, галасуючи гірше від сотні своїх балакучих сусідок, які верещали так, що аж залізні плити павільйону починали вібрувати і дзвеніти, мов там-там.

У Гавара не було нікого з родичів, тільки невістка

та небога. Коли жінка йому померла, її старша сестра, мадам Лекер, що повдовіла рік тому, почала дуже банувати за покійницею, майже щовечора приходячи потішати бідного вдівця. Мабуть, вона тоді мала надію сподобатися йому і зайняти ще тепле місце небіжки сестри. Та Гавар казав, що він не терпить худих жінок, що йому гидко, як під шкурою кості чути; він лащив тільки гладких котів і собак, відчуваючи особливу приємність від круглих, товстих спин. Мадам Лекер образилась, розлютилася, що гроші її зятя не потраплять до неї, і спалахнула до нього страшенною ненавистю. Вона мала його за тяжкого ворога, і ця ворожнеча наповнювала все її життя. Коли Гавар осів на базарі, за два кроки від павільйона, де вона торгувала молоком та яйцями, мадам Лекер переконалася, що він «навмисне це вигадав», щоб їй пошкодити, зробити її нещасною. Від тої пори вдова вічно скаржилась. Вона ще гірше пожовкла і так лютувала весь час, що й справді покупці почали її обминати, і справи в неї пішли погано. У мадам Лекер довгий час жила донька котроїсь із її сестер, простої селянки; та прислала до неї дівчину й більше не цікавилася своєю дитиною. Це дитинча зросло на Новому Ринку, а що її родина була на прізвище Сар'є, то й дівчинку почали прозивати Сар'єтою. Як Сар'єті минуло шістнадцять років, вона була вже така гарненька шельма, що пани навмисне заходили до її тітки купувати сиру, щоб тільки глянути на неї. Та панами вона не цікавилася. Ця дівчина з блідим личком чорнявої мадонни і блискучими, як жаринки, очима тяглася до простого люду. Вона обрала собі моторного носія, молодого хлопця з Менільмонтана, що виконував доручення мадам Лекер. Як їй минуло двадцять років, вона відкрила власну фруктову торгівлю на гроші, які в неї з'явились невідомо відкіля. А її коханець, що звався мосьє Жюль, згорнув руки, почав одягатися в чисті блюзи й оксамитовий кашкет; на Ринок він приходив лиш оповідні, і то в капцях. Вони жили разом на вулиці Вовільє в третім поверсі великого будинку, де внизу була кав'ярня. Невдячність Сар'єти остаточно розлютила мадам Лекер, і та лаяла свою небогу що-

найгіршою лайкою. Вони посварилися, тітка затялась у своїй люті, а Сар'ета з мосьє Жюлем вигадували всякі історії на тітку, і Жюль потому розповідав їх голосно в павільйоні молочарських продуктів. Гавар уважав, що Сар'ета кумедна, він дуже прихильно ставився до неї і гладив її по щічці, як зустрічав на базарі: вона була така пухкенька і ніжна тільцем.

Одного разу перед обідом, коли Фльоран сидів у ковбасні, натомившись після даремного шукання роботи, увійшов Маржолен. Цей здоровий хлопець, товстий і тихий, як справжній флямандець, був улюбленець Лізи. Вона казала, що він добрящий, трошки дурнуватий, але дужий, як кінь, а, проте, цікавий уже тим, що ніхто не знав, хто були його батько та мати. Це мадам Кеню поставила Маржолена до Гавара.

Ліза сиділа за касою, дратуючися, що Фльоран своїми брудними чобітьми каляв її підлогу, викладену рожевими та білими квадратами. Вона вже двічі вставала й посипала її тертицею. Молодиця посміхнулась до Маржолена.

— Мосьє Гавар,—почав хлопець,—прислав мене запитати...

Він запикнувся, оглянув магазин і казав далі стиха:

— Хазяїн казав мені доконче почекати, доки всі вийдуть, і тоді повторити вам його слова, наказував запам'ятати їх слово в слово: «Запитай їх, чи немає якої небезпеки і чи можу я прийти побалакати про відому справу».

— Перекажи мосьє Гаварові, що ми його чекаємо,—відповіла Ліза, яка звикла до таємничого тону торговця живністю.

Проте, Маржолен не йшов; він аж до місця прикипів, увесь час пасучи очима красуню-ковбасницю з ніжно покірним виглядом. Наче зворушена цим німим обожуванням, вона запитала:

— Подобається тобі у мосьє Гавара? Він добрий чоловік, і ти повинен старатися йому догодити.

— Авжеж, мадам Лізо.

— Так, але ти сам дурниці робиш. Ще вчора я тебе

бачила на даху на Ринку. Опріч того, ти приятелюєш з усякими паршивими хлопцями та дівчатами. Ти ж тепер уже зовсім дорослий, тобі час подумати про будучину!

— Авжеж, мадам Лізо.

Ліза звернулась до дами, що зайшла купити фунт котлет із корнішонами. Вона вийшла з-за прилавку й дійшла до дерев'яної колоди, що сторч стояла під задньою стіною. Тут вона відрізала тонким ножом від четвертини свинячої туші три котлети і, взявши своєю голою сильною рукою сікач, тричі вдарила, відрубуючи кісточку. Чути було три сухі удари. При кожнім цім русі спідниця її чорного вовняного вбрання трошки підіймалася, а під обтягнутою матерією корсажу позначались кісточки корсету. Ліза при цьому ввесь час була серйозна, губи її були стиснені, а очі такі ясні, доки вона збирала повільними рухами котлети і важила їх.

Як дама пішла, мадам Кеню побачила Маржолена, що в захопленні дивився, як спритно вона рубала свинину.

— Як, ти ще не пішов?—запитала вона.

Та коли він повернувся йти, вона його затримала:

— Слухай, як я ще раз побачу тебе з тою паршивкою Кадіною... Ні, ні, не заперечуй! Тільки сьогодні рано я вас бачила разом, ви дивились, як розбивають баранячі голови... Просто не розумію, як це такий гарний парубок, як ти, може зв'язуватися з цією шлюхою, з цією сараною!.. Ну, йди, кажи мосьє Гаварові, щоб зараз приходив, доки нікого нема.

Маржолен завстидався і пішов з похмурим виглядом, і слова не відповівши.

Красуня Ліза стояла за своєю касою, трошки повернувши голову до Ринку, а Фльоран мовчки поглядав на неї, дивуючись її красі. Ще й досі він не розглянув як слід своєї братової, бо зовсім не вмів розглядати жінок. Тепер йому видко було її над виставкою м'яса на прилавку. Перед нею на білих порцелянових блюдах лежали початі арльські та ліонські ковбаси, копчені язики, відварена солена свинина та свиняча голова, залита холодцем; стояла відіткнена банка з рильєтками—

дрібно накришеною свининою, смаженою на салі. З відкритої бляшанки сардинок видко було прованську олію. Далі, праворуч і ліворуч, на полицях були розкладені кружала італійського сиру та холодець, акуратно вийнятий з форми. Звичайна шинка ясно рожевіла, а поруч лежала йорська шинка з кривавим м'ясом під товстим шаром сала. Було тут понаставлено ще блюд і круглих, і овальних, з відварними язиками, з трюфельним холодцем, свинячою головою, нашпигованою фісташками, а коло самої Лізи на похваті виставлялася теляча ковбаса, паштет із гусячої печінки та другий, заячий, у жовтеньких мисочках. А що Гавар забарився, то господиня тим часом прибрала сало на маленьку мрамурову етажерку край прилавку; вона поставила рівніш банку зі смальцем і з фритюром, повитирала чашки й мельхіорові ваги, помацала рукою металічну шафку, де вистигав лист. І мовчазна знову відвернулася, втопивши очі у глиб базару. Від м'яса підіймався приємний запах; у своїм обважнілім спокої молода жінка наче сп'яніла від пахощів трюфлів. Сьогодні вона сяяла надзвичайною свіжістю. Її білий фартух та нарукавники наче продовжували білість порцелянових блюд аж до самої її пухкої шиї і рум'яних лиць, де повторювались ніжні тони маринованого м'яса та бліда прозорість сала. Фльоран сторопів, приглядаючись до неї; його охопила невиразна тривога перед цією широкою пристойною постаттю. Нарешті він почав крадькома придивлятися до Лізи в дзеркалах, що сяяли на стінах магазину. Вона в них відбивалась і ззаду, і спереду, і з боків, ба навіть на стелі він бачив її сторчака, з притягнуною зачіскою, гладенькими бандо, залيزаними на висках. То була ціла юрба Ліз, з широкими плечима, могутніми руками, випнутими грудьми, такими німими та дебелими, що вони навіть не збуджували жодної похитливої думки і більше скидались на товстий живіт. Він задивився на її профіль, що відбивався в дзеркалі коло нього, між двома половинами свинячої туші. Вздовж усіх тих мрамурів та дзеркал на залізних поперечках з гострими гаками висіли свинячі туші та сало. І профіль Лізи, її дебелиа могутня постать,

заокруглені риси, випнутий бюст — усе це здавалося портретом якоїсь гладкої королеви всього цього сала та сирового м'яса. Потім красуня-ковбасниця нахилилась, ласкаво посміхаючись до двох золотих рибок, що невпинно плавали в акваріюмі.

Увійшов Гавар. Він поважно подався просто в кухню закликати Кеню. Потім сів боком на маленький мармуровий столик, залишивши Фльоранові стілець, Ліза сиділа за касою, а Кеню сперся плечима на половину свинячої туші. Тоді Гавар сповістив, нарешті, що знайшов «вигнанцеві» посаду, що тут можна луснути зо сміху, а урядові облизня піймати.

Та він зараз же замовчав, побачивши мадемуазель Саже; вона відчиняла вже двері, побачивши з вулиці крізь вікно, що в Кеню-Граделів зібралась якась компанія.

Маленька бабуся в полинялому платті, з вічним чорним кошиком на руці, в чорнім брилику без стрічок, що кидав похмуру тінь на її бліде лице, уклонила до чоловіків і уїдливо посміхнулась до Лізи. Саже була їхня знайома; вона й тепер іще жила в тім самім будинку на вулиці Пірует, де перше була ковбасня і де вона оселилася сорок років тому, живучи, мабуть, з маленької ренти, але за цю ренту вона ніколи нікому й слова не сказала. Проте, було раз, що мадемуазель Саже проходила, згадавши за Шербург, і навіть призналася, що там її батьківщина. Та більше ніхто й нічого не міг від неї довідатись. Вона балакала тільки за других, розповідаючи геть усе чисто, знала навіть, скільки в кого сорочок. Потреба стромляти носа до чужих справ призводила до того, що вона наслухала під дверима і відкривала чужі листи. Її язика боялись від вулиці Сен-Дені до вулиці Жан-Жака Руссо і від вулиці Сент-Оноре до Моконсейль. Цілісінький день никала мадемуазель Саже з своїм чорним кошиком, удаючи, наче купує провізію, а справді нічого не купуючи, тільки переносячи новини, стежачи за найдрібнішими подіями. Отже, в її голові поволі складалась повна історія будинків, поверхів та мешканців її кварталу. Кеню був переконаний, що це вона поширила

чутку, наче старий Градель помер на тій дошці, де рубають начинку; він не міг цього вибачити довгоязикій бабі. Проте, вона справді знала всі подробиці життя дядька Граделя і подружжя Кеню; вона їх розбирала по кісточках, переминала на зубах і «знала їх, як облуплених». Але протягом останніх двох тижнів Саже збив з пантелику приїзд Фльорана; її просто трясця трясла від цікавості. Вона готова була заприсягти, що десь уже перше бачила цього худючого довгаля.

Мадемуазель Саже підійшла до прилавку й розглядала блюда, одне по одному, примовляючи своїм тоненьким голоском:

— Тепер просто не знаєш, що його їсти. Як прийде час обідати, так я, наче та грішна душа, блукаю по крамницях... Така біда, зовсім пропав апетит, чи не залишилось у вас битих котлет, мадам Кеню?

І, не чекаючи відповіді, почала підіймати покритишки на мельхіоровій шафці. З того боку лежали м'ясні ковбаси та маленькі ковбаски. Лист уже давно вистиг, на нім залишилася тільки одна забута плеската ковбасина.

— Подивіться з другого боку, мадемуазель Саже,— відповіла ковбасниця, — здається, там знайдеться для вас котлета.

— Та ні, мені вже щось не хочеться, — белькотіла стара, тикаючи, проте, свого носа під покритишку.— Мені раптом була прийшла така примха, та, знаєте, ввечері биті котлети їсти погано на шлунок... Я б узяла щось таке, що не треба гріти.

Вона повернулася до Фльорана, розглядаючи його, потім подивилася на Гавара, який вибивав пальцями по столі гасло відбою. Мадемуазель Саже усмішкою захочувала їх балакати далі.

— Чому ви не купите собі відвареної свинини?—питала Ліза.

— Свинини? Може, й свинини...

Стара взяла виделку з держальцем білого металу, тикала й перевертала кожен кусочок. Вона легенько стукала по кістках, чи не дуже вони грубі, розглядала обрізки рожевого м'яса, що лежали рядом, і все примовляла:

— Ні, це щось мене не вабить!

— Тоді візьміть язика або свинячої голови, ковбаси телячої,—терпляче говорила ковбасниця.

Проте, мадемуазель Саже похитувала головою. Вона ще хвилину постояла в магазині, роблячи призирилу гримасу над блюдами, та, побачивши, що Кеню не хочуть балакати при ній, і їй не вдасться нічого рознюхати, стара забралась, кажучи:

— Та ні, бачите, мені хотілось котлетки, але та єдина, що у вас залишилась, надто жирна... Колись іншим разом.

Ліза нахилилася, щоб простежити за нею очима з-під гірлянди ковбасок, що висіли на вітрині. Вона побачила, як Саже перейшла вулицю і зайшла до фруктового павільйону.

— Стара шкапа!—пробурмотів Гавар.

Вони нарешті були самі, і він сповістив, що знайшов Фльоранові посаду. Тут вийшла ціла історія. Один його приятель, такий собі Верлак, інспектор з павільйону морської риби, так захворів, що мусів узяти відпустку. Ще сьогодні рано казав, бідний, що був би дуже радий, коли б мав кого-небудь на тимчасового заступника, щоб задержати посаду за собою на той випадок, як пощастить видужати.

— Ви розумієте,—додав Гавар,—що Верлак іще до півроку помре. А посада, кажу вам, дуже добра... І лишиться за Фльораном! Та ще й поліція сама буде призначати мосьє Фльорана. На цю посаду призначає префектура. Ну, й посміємося ж ми, коли Фльоран піде до цих жандарів гроші одержувати!

Він реготався з задоволення; йому все це видавалося дуже кумедним.

— Я не хочу цього місця, — сказав просто висланець.—Я заприсягнувся нічого не брати від імперії. Краще з голоду померти, аніж переступити поріг префектури. Це неможливо, Гаваре, розумієте?

Гавар слухав, трохи сторопивши від цих слів. Але Ліза повернулася, втопивши очі у Фльорана; її шия роздувалася, корсаж мало не тріскав від натиску схвилюваних грудей. Вона тільки розтулила уста, щоб

говорити, коли до магазину вбігла Сар'ета. Знову запанувала мовчанка.

— Така біда! — скрикнула дівчина, сміючись своїм ніжним сміхом. — Зовсім забулася сала купити! Відчайте мені, мадам Кеню, дванадцять шматочків, але тоненьких, будь ласка; це мені жайворонків смажити... Жюлеві забаглося жайворонків!.. Ну, дядю, як ся маєте?

Вона наповнила ввесь магазин своїми спідницями, що розлітались на всі боки. Вона весело посміхалася до всіх своїм білим, як молоко, свіжим личком. Зачіска її з одного боку розкудовчилася від протягу вітру на базарі. Гавар узяв її за обидві руки.

— Можу заклятися, що ви говорили за мене, коли я увійшла, — сказала Сар'ета з властивою їй безцеремонністю. — Що ж ви говорили, дядьку Гаваре?

Ліза покликала її до себе:

— Ану гляньте, чи досить тоненько я нарізала?

Ковбасниця акуратненько різала сало на кінці дошки, тоді загорнула його в папір, питаючись:

— Чого вам іще треба?

— Та вже, як я зайшла сюди, то давайте мені ще фунт фритюру. Страшенно люблю смажену картоплю! В мене цілий сніданок є, як куплю картоплі на два су та пучок редиски... Так, дайте мені фунтик фритюру, мадам Кеню!

Та поклала аркуш грубого паперу на ваги. Вона брала фритюру з банки під етажеркою легенькими рухами, потрошки додавала його, поки набралася добра купка. Як шалька спустилася, Ліза зняла папір, загорнула жир кінчиками пальців.

— Це двадцять чотири су, — сказала вона, — і на шість су свинячого сала, всього тридцять су. Більше нічого не потребуєте?

Сар'ета відповіла, що ні. Вона заплатила, сміючись, показуючи білі зуби, заглядаючи в очі чоловікам.

Її сіра спідниця перевернулася на бік, бордова хустинка, зав'язана абияк, відкривала посередині білу смужку грудей і, виходячи, вона погрозила Гаварові пальцем:

— Що, не хочете мені сказати, про що говорили, як я увійшла? Я з вулиці бачила, як ви тут реготались... Ач який, нерозмовний! Не буду вас більше любити.

Вона вийшла з ковбасні й бігом перебігла вулицею.

— Це мадемуазель Саже надіслала до нас Сар'єту,— сухо завважила Ліза.

Мовчанка тривала далі. Гаварові прикро було, що Фльоран так байдуже поставився до його пропозиції. Перша заговорила знову Ліза, надавши своєму голосові лагідного тону.

— Даремно, Фльоране, відмовляєтесь від інспекторської посади в павільйоні морської риби... Ви знаєте, як тепер трудно знайти посаду. І становище ваше таке, що не можна дуже перебирати.

— Я сказав, чому відмовляюся,—відповів той.

Мадам Кеню знизала плечима.

— Слухайте, це ж не серйозно... Я розумію, коли хочете, що вам нема за що приязно ставитися до уряду. Але ж це не повинно стати на перешкоді, як людині треба собі на хліб заробити. Це вже надто по-дурному. Та й, нарешті, імператор не такий уже поганий, мій друже. Звичайно, я вірю, що ви багато страждали. Та хіба ж він міг знати, що вас там запліснявілим хлібом і смердючим м'ясом годували? Хіба ж може він сам до всього доходити? А гляньте на нас: аджеж він не заваджає нам удало провадити свої справи... Ні, ви помиляєтесь, просто помиляєтесь!

Гавар, що далі, то більш хвилювався. Він не міг пропустити, щоб при ньому так вихваляли Наполеона III.

— Ні, мадам Кеню, ні, — мурмотів він. — Ви вже надто. Всі вони мерзотники...

— О,—перебила жваво гарна Ліза.—Ми вас знаємо. Вам хочеться, щоб вас пограбували й забили! От до чого призведуть усі ваші балачки. Та не будемо говорити за політику, це мене дратує... Аджеж тут мова йде тільки за Фльорана, хіба ж ні? І я ото кажу, що йому доконче треба цю посаду взяти. А твоя яка думка, Кеню?

Кеню досі й слова не промовив. Запитання жінки було йому неприємне.

— Та посада добра,—ухилився він.

Знову настала ніякова павза. Фльоран нарешті сказав:

— Облишімо це, прошу вас. Моя думка незмінна. Я почекаю чогось іншого.

— Ви почекаєте,—підхопила господиня, втрачаючи терпіння.

Дві рожеві плями спалахнули на її лицьох. Вона стояла, із своїми широкими клубами, що випинались під білим фартухом, і стримувалася, боячись, що ось-ось зірветься з язика якесь різке слово. Але до крамниці зайшла нова людина, і це не дало їй гніву вибухнути. Це завітала мадам Лекер.

— Чи не дасте мені з півфунта різної ковбаси по п'ятдесят су за фунт?—запитала вона.

Спочатку мадам Лекер удала, наче не помічає, що тут сидить її зять; згодом вона мовчки кивнула йому головою.

Клієнтка оглядала всіх трьох чоловіків від голови до ніг, мабуть, сподіваючись вивідати їхній секрет по тім виразі, з яким вони чекали на її відхід. Вона відчувала, що стоїть їм на перешкоді, і це робило її ще незграбнішою, ще кислішою, в її обвислих спідницях з довгими, неначе павучі лапи, руками, які ця непоказна дама ховала під фартух. Вона ввесь час кахикала.

— Ви застудилися, чи що?—запитав Гавар, якому не подобалася мовчанка.

Мадам Лекер відповідала байдужим «ні». Натягнена на вилицях шкіра була червона, як цегла, а її повіки, запалені від внутрішньої гарячки, доводили, що в неї печінка хвора від постійного заздрісного роздратовання. Мадам Лекер повернулася до прилавку й стежила за кожним рухом Лізи, яка відпускала їй товар, недовірливим оком покупця, переконаного, що його хочуть обманити.

— Не кладіть мені мізкової ковбаси,—казала вона,—я її не люблю.

Мадам Кеню, узявши тонкий ніж, нарізувала ковбасу. Вона перейшла до шинки, копченої й маринованої, краяла тоненько, трошки зігнувшись і дивлячися на

ніж. Її пухкі руки, ясенорожеві на колір, м'яко й легко торкалися м'яса, наче запозичили в нього свій жир та гнучкість, а пальці її трошки були припухлі на суглобах. Вона висунула миску, питаючи:

— А чи не хочете телячої ковбаси?

Мадам Лекер довго міркувала, потім згодилася. Красуня Ліза краяла тепер з мисок. Вона брала на кінець ножа з широким лезом кусочки телячої ковбаси й за якого паштету і клала кожен кусочок на середину паперового аркушу, покладеного на важницю.

— А свинячої голови з фісташками ви мені не дали?—сказала мадам Лекер своїм противним голосом.

Ковбасниця мусіла дати свинячої голови з фісташками. Купувальниця ставала вже надто вибаглива. Вона схотіла ще два кусочки галянтиру з трюфлями, — кажучи, що дуже його любить. Ліза, вже роздратована, граючи з нетерплячки держалном ножа, дарма тлумачила їй, що галянтир з трюфлями вона могла давати тільки в суміші по три франка за фунт. Гаварова невістка далі заглядала в блюда, шукаючи, чого б іще попросити. Коли суміш була зважена, Лізі довелося ще додавати холодцю й корнішонів. Холодець, викинутий на порцелянову дошку з форми, наче савойський пиріг, затрусився під її руками, що тремтіли від гніву; Ліза розлила оцет, коли виймала кінчиками пальців два великі корнішони з тієї банки, що стояла за шафкою.

— Двадцять п'ять су, так?—не поспішаючи запитала мадам Лекер.

Вона дуже добре помічала глухе роздратовання Лізи. З насолодою витягала вона поволі гроші, начебто в кешені в неї було повно великих грошей і трудно було знайти дрібні. Вона поглядала з-під лоба на Гавара, милуючись ніяковою мовчанкою навколо, що затягалася через її присутність; перекупка собі присягалася, що не піде, раз тут «щось ховають од неї». Нарешті Ліза дала їй покупку, і цікавій бабі, хоч-не-хоч, довелося вийти. Вона мовчки вийшла, оглядаючися кругом по всій крамниці.

Як вона пішла, Ліза вже не витримала:

— І цю прислала погана Саже. Та невже стара пад-

люка примусить усенький Новий Ринок перебувати в нашім магазині, щоб довідатись, про що в нас розмова йде? А які хитрі! Ну, хто бачив, щоб люди купували свинячі котлети та ковбасну суміш о п'ятій вечора?! Та вони ладні, щоб у них животи боліли, аби тільки щось розвідати за нас... Ну, чекайте: як Саже ще одну шпигунку надішле, побачите, як я з нею поговорю. Хай хоч рідна сестра, однаково вижену. Піде, як непишна!

Чоловіки припишкли, побачивши, що Ліза дуже гнівається. Гавар підійшов до виставки і сперся на поручні шліхованого скла з мідяною обшивкою. Він замислився, торкаючи пальцем скляні стовпчики.

— Я вбачав у цьому просто комедію,—вимовив він, помовчавши трохи й підвівши голову.

— У чому?—запитала господиня ще тремтючим від роздратовання голосом.

— Та в оцій посаді у павільйоні морської риби.

Вона тільки руками розвела, глянула востаннє на Фльорана і, заціпивши зуби, мовчки сіла на обтягнену матерією лавку біля каси. Гавар почав докладно розвивати свою думку; адже уряд пошився б у дурні, коли б мусів видавати платню своєму ворогові. І він улесливо повторював:

— Та ж ці мерзотники вас хотіли поголодити, чи ж не так, друже? Ну, то хай же тепер вони вас годують! Це так кумедно, я мало не вмер із сміху.

Фльоран посміхався, але відмовлявся. Кеню, щоб догодити жінці, зробив спробу вмовити брата. Та Ліза, здавалося, більше не слухала. Якусь хвилину вона уважно дивилася на вулицю в напрямку Нового Ринку і раптом зірвалася з місця:

— Га, тепер до мене посилають Нормандку!—скрикнула вона.—Тим гірше, Нормандка спокутує за інших.

Огрядна чорнявка відчинила двері до магазину; то була гарна рибаска, Люїза Мегюдєн, на прізвище «Нормандка». Вона була гарна визивною красою, біла, ніжна, майже така сама гладка, як і Ліза, але в її очах більше було безсоромности, а груди її не були такі мертві. Вона ввійшла з молодецьким виглядом, на грудях у

неї бряжчав золотий ланцюжок, непокрите волосся було зачісане модною зачіскою, а на шиї був зав'язаний мережаний бант, що робив з неї одну з кокетливих цариць Нового Ринку. Від Нормандки трохи дхнуло морською рибою, а на руці коло мизинця присохла луска з оселедця, мов перломутрова мушка. Обидві молодіці жили якийсь час в одному будинку на вулиці Пірует і дуже заприятювались. Найбільше їх з'єднувало суперництво; вони ввесь час стежили одна за одною. І Лізу і Нормандку в кварталі називали красунями. Це спонукало їх змагатись; ні одна не хотіла поступитися перед другою, і кожна намагалась якомога підтримати славу своєї краси. Трохи нахилившись од своєї каси, Ліза Кеню бачила крізь вікно в павільйоні навпроти ковбасні рибаску серед її сеньги та осятрини. Вони пильнували одна одну. Красуня Ліза ще дужче затягала свої корсети, красуня Нормандка ще більше каблучок надягала собі на пальці, ще більше бантів чіпляла на плечі. Зустрічаючись, вони були надзвичайно милі та чемні, і в той же час краєм ока оглядали одна одну, вишукуючи хиби. Вони вдавали, наче завжди купують тільки одна в одній і дуже любляться.

— Скажіть, будь ласка, адже ви завтра ввечері робитимете кров'яну ковбасу?—поспитала, посміхаючись, Нормандка.

Та Ліза залишилася холодною. Гнів рідко спалахував у неї, але був тривкий та невмолимий. Вона кутиками вуст сухо відповіла:

— Так.

— Бачите, я надзвичайно люблю гарячу ковбасу, як її тільки виймуть із каструлі... Я прийду до вас по неї.

Люїза Мегюден відчула, що Ліза Кеню дуже непривітна до неї; вона глянула на Фльорана, немов зацікавилася ним, а тоді, щоб не піти мовчки, не залишивши за собою останнього слова, вона мала необережність додати:

— Я позавчора купила у вас кров'яної ковбаси, так вона була не дуже свіжа.

— Не дуже свіжа?—тремтячими вустами повторила зблідла ковбасниця.

Може б Ліза ще стрималася, щоб Люїза Мегюден не взяла собі до голови, наче вона позаздрила її мережаному бантові. Але ж сусідки мало що підглядали за нею; вони навіть приходили сюди її ображати. Це вже перевищувало всяку міру. Мадам Кеню нахилилася, сперлася кулаками в прилавок і промовила трошки хрипким голосом:

— А минулого тижня, як ви мені продали дві камбули, хіба ж я приходила до вас говорити перед чужими людьми, що ваша риба була смердюча?

— Смердюча!.. Моя камбула смердюча!..—закричала, спалахнувши, перекупка.

Вони якусь хвилину стояли задихані, зацікавлені й страшні над купами м'яса. Зворушливої приязні як не було: досить було одного слова, щоб з-під привітної посмішки показалися гострі зуби.

— Ви грубіянка,—сказала Люїза Мегюден.—Ніколи ноги моєї більше тут не буде.

— Від такої чую,—відповіла мадам Кеню.—Знаємо ми, що ви за одні.

Рибаска вийшла, кинувши таке слівце, що ковбасниця аж затремтіла вся. Ця сцена відбулася так швидко, що приголомшені чоловіки не встигли втрутитись. Ліза швидко відійшла. Вона балакала, не згадуючи про те, що сталось. А як повернулася продавниця Огюстіна, яку десь послали за орудками, Ліза відвела Гавара на бік і сказала йому, щоб він не давав іще відповіді Верлакові. Вона обіцяла, що вмовить Фльорана, дайте їй тільки два дні. Кеню повернувся до кухні. Гавар забрав Фльорана з собою. Коли вони заходили до Лебігра випити по чарці полинівки, він показав Фльоранові трьох жінок, що балакали в критім переході між павільйоном морської риби та павільйоном живности.

— Ач, як мелють язиками!—промурмотів він заздрісно.

На базарі було порожньо, і, справді, мадемуазель Саже, мадам Лекер і Сар'єта зійшлися на пішоході. Стара панна розпиналася:

— А що, казала я вам, мадам Лекер, що ваш зять і днює і ночує в них у магазині? Ось самі бачили його там!

— Та бачила, бачила на власні очі! Сидів на столі, як у себе вдома.

— А я, — підхопила Сар'єта, — нічого поганого не чула. Не знаю, що ви там забрали собі в голову.

Мадемуазель Саже знизала плечима:

— У вас, у самих, моя красунечко, душа добра, то ви й не бачите поганого. Хіба ж ви не розумієте, нащо Кеню приборкує Гавара? А я заприсягнуся, що він усе своє майно залишить маленькій Поліні.

— Ви так гадаєте? — скрикнула мадам Лекер, аж позеленівши від злости. І вона казала далі змученим голосом, наче їй завдали тяжкого лиха:

— Звичайно, я жінка одинока, нема кому обстати за мною; цей чоловік може зробити зі мною все, що схоче. Ви ж чуєте, навіть рідна небога моя його руку держить. Вона забула, що я на неї витрачалась, і ладна віддати мене на потурання.

— Та ні, тіточко,—заперечила Сар'єта.—Ви ж самі раз-у-раз на мене наговорюєте.

Тут між ними сталося замирення, і вони поцілувалися. Небога обіцялася, що більше не дрочитиме тітки, а тітка заприсяглася всім, що було в неї найсвятішого, що любить Сар'єту, як рідну дочку. Тоді мадемуазель Саже почала їм радити, що робити, щоб Гавар не розкидався так своїм добром. Вони всі три вирішили, що Кеню-Граделі нікчемні люди і за ними треба добре пильнувати.

— Не знаю, що там у них робиться,—казала стара панна,—але чимось дхне. Скажіть, що ви думаєте за того Фльорана, кузена мадам Кеню?

Три жінки присунулися ближче одна до одної і притишили голос.

— Ви ж пам'ятаєте,—казала мадам Лекер,—одного ранку ми його бачили в подертих черевиках, запорошеного? Він був подібний до якогось злодія, що оце тільки зробив злочин... Я просто боюся цього хлопця.

— Ні, він дарма, що худий, а людина не погана,—пробурмотіла Сар'єта.

Мадемуазель Саже міркувала, міркувала, а тоді раптом подумала вголос:

— Вже два тижні я собі голову ламаю, і хай мене господь поб'є... Звичайно, Гавар його знає... Я сама десь бачила того довгаля, та тільки пригадати не можу!

Вона ще копалась у своїх спогадах, коли раптом на них налетіла як буря Нормандка, вибігши з ковбасні.

— Ну й чемна ж ота гладка корова Кеню!—закричала вона, рада, що є перед ким полегшити своє серце.—Думаєте, ця падлюка не сказала мені, що я продаю смердючу рибу! Ну й відчитала ж я її!.. Це самі вони у своїй поганій крамничці гнилою свининою людей труять!

— Що ж ви їй сказали?—запитала стара, не тямлячись від радості, що приятельки посварились.

— Я? Та ж нічого, нічогісінько!... Я дуже гречно зайшла і сказала, що завтра ввечері прийду по кров'яну ковбасу, а та як визвірється до мене! Наговорила сім мішків гречаної вовни... І криводушна, паршивка! Ще чесну вдає! Пождіть, я їй віддячуся, краще ніж вона сподівається.

Три жінки тямили, що Нормандка бреше, та це аж ні трошки не пошкодило їм приєднатись до її лайки. Вони повернулися в бік вулиці Рамбюто, лаючись і вигадуючи неймовірні історії за те, як брудно готує Кеню свої ковбаси; пащекухи виливали цілі цебри жахливих обвинувачень на ковбасників. Якби ті торгували чоловічим м'ясом, то й тоді б вибух обурення перекупок не міг би бути страшніший. Люїза Меґюден мусіла тричі повторяти своє оповідання.

— Ну, а що казав кузен?—лукаво запитала Саже?..

— Кузен!—їдко підхопила Нормандка своїм верескливим голосом.—Та невже ви вірите, що воно й справді кузен? Та ніякий він не родич, а просто її полюбовник, довгаль поганій!

Три кумоньки почали голосно заперечувати. Лізіна чеснота відома була по всім кварталі і в неї вірили безперечно.

— Та залишіть! Така сита недоторка, вся жиром обросла... хотіла б я побачити її голу, цю хвалену праведницю... Та її чоловік такий роззява, що не могла вона не наставити йому роги!

Мадемуазель Саже похитувала головою, немов бажаючи сказати, що й вона не від тої думки. Стара тихесенько додала:

— Авжеж. А надто, що той кузен наче з неба звалився. Та історія, що Кеню за нього розказує, досить таки непевна.

— О, це полюбовник тієї гладухи,—знову потвердила рибаска.—Якийсь волоцюга, пройдисвіт, на вулиці його підняла. Тільки глянути—зараз видко!

— Худі чоловіки страх які палкі,—переконано підхопила Сар'ета.

— Вона його в усе новеньке вдягла,—зауважила мадам Лекер,—мабуть, він їй не дешево стане.

— А так, так, може ви й маєте рацію, — белькотіла Саже.—Треба розвідати.

Вони вмовилися стежити за всім, що робиться в Кеню-Граделів. Маслярка мала відкрити очі своєму зятеві на те, яких людей він одвідує. Тим часом Нормандка трохи заспокоїлась і пішла. Вона була не лиха жінка й трохи гнівалась на себе, що надто розпустила свого язика. Як вона пішла, мадам Лекер з хитрою посмішкою завважила:

— Я певна, що Нормандка сама зачепила мадам Кеню. Вона ж страх яка язиката... Та не їй би патякати про кузенів, що з неба валяться, як сама знайшла дитину в себе в крамниці.

Вони всі трое з усмішкою ззирнулись. Потім, коли мадам Лекер також відійшла, Сар'ета почала говорити:

— І чого тій моїй тітці других пильнувати? Вона ще гірше сохне від того. Як на мене пани задивлялися, то вона мене била! Ну, сама вона, звичайно, вже не знайде собі немовлятка під подушкою, хоч би як шукала!

Мадемуазель Саже знову засміялась. А як залишилася сама й верталася додому, то думала собі, що «ці три дурні баби не варті й шворочки, щоб їх повішати». Проте, її могли бачити з ними, сваритися ж із Кеню-Граделями, людьми статечними, яких у кожному разі весь їхній кут шанував, було дуже не до речі. Отже,

стара панна, обходячи третьою вулицею, зайшла до пекарні Табуро, найкращої на весь квартал. Мадам Табуро, Лізина приятелька, у всіх справах була непохитний авторитет. Коли говорили: «мадам Табуро казала так і так», ніхто вже не наслідювався заперечувати.

Вдаючи, наче їй треба довідатись, о котрій годині буде палитися в печі, щоб принести грушки варитися, хитра мадемуазель Саже завітала до пекарні й почала вихваляти надзвичайну чистоту ковбасні у Кеню та їхню смачну кров'яну ковбасу. Тоді, задоволена з цього морального алібі, радіючи, що їй пощастило роздмухати полум'я лютої ворожнечі, яку вона носом чула, і в той же час удати, наче «її хата з краю», бабка повернулася нарешті додому в чудовім настрої, міркуючи тільки над тим, де вона перше могла бачити таємничого кузена мадам Кеню.

Того ж дня ввечері Фльоран вийшов по обіді з дому й гуляв у критих переходах Ринку. В повітрі стояв легкий туман; порожні павільйони були смутні в сірій імлі, де-не-де пронизаній жовтавими слізками газових вогників. Уперше відчув він себе тут зайвим і зрозумів, як не до речі налетів він, наївний худий довгаль, непроханим гостем у цей щасливий світок товстунів. Йому стало ясно, що він стоїть на перешкоді всьому кварталові, що подружжя Кеню соромиться такого контрабандного кузена, з його підозрілим виглядом. Від цих міркувань він зажурився, не тому, що помітив у брата або братової хоч найменшу тінь незадоволення; ні, вони до нього були добрі, але сама добрість родичів його мучила. Фльоран дорікав собі, що так недікатно оселився в них. У нього з'явилися сумніви. Сьогоднішня розмова в ковбасні була така, що він якось несвідомо зніяковів. Запах м'яса на прилавку наче охоплював його з усіх боків. Фльоран відчував, що спокуса ситого життя затуає його в якесь м'яке болото. Може дарма він відмовився від посади інспектора?

Ця думка викликала в ньому жорстоку моральну боротьбу. Він відчував потребу розвіятися, щоб розбурхати своє непохитне сумління. Тим часом вогкий вітер

повіяв у критім переході. Втікач трохи заспокоївся і вже не так вагався внутрішньо, коли холоднеча примусила його застібнути сурдут. Вітер виганяв з його одежі масні пахощі ковбасні, що розслабляли худого зайду.

Повертаючи до себе, Фльоран зустрівся з Кльодом Лянтъє. Маляр потопав у своїм зеленкуватім пальті; він говорив придушеним голосом і був лютий. Відразу почав він лаяти малярство; казав, що це собача робота, присягався, що ніколи в світі пензля не візьме до рук. Сьогодні він штовхнув ногою й подер етюд, що писав з тієї негідниці Кадіни.

Кльод зазнавав таких вибухів гніву митця, який розуміє своє безсилля втілити у сталих життєвих картинах ті образи, що носяться в його уяві. В такі хвилини для Кльода Лянтъє все на світі було байдуже; він тинявся вулицями, все бачив у темнім світлі й чекав на завтрашній ранок, як на своє воскресення з мертвих. Взагалі він казав, що ранками буває веселий, а надвечір йому моторошно. Кожен його день був одним довгим шаленим зусиллям. Фльоран не пізнавав у ньому безтурботного хлопця, що нипав ночами по Новому Ринку. Вони вже не раз зустрічалися в ковбасні. Кльод знав історію втікача, потиснув йому руку й сказав, що він добрий хлопець. Та проте він рідко коли відвідував Кеню.

— А ви все в моєї тітки сидите?—закинув Лянтъє.— Не розумію, як ви годні висидіти серед тих переварів. Адже там смердить! Як я в них годину посиджу, то наче на три дні наїмся. Даремно я поліз до них сьогодні рано. Це мені й етюд зіпсувало.

Потому, ступивши мовчки кілька кроків, він почав знову:

— Ну й люди ж! Такі здорові, що аж шкода їх. Я був хотів написати з них портрети, та мені ніколи не вдавалися ці круглі обличчя без кісток... Ну, та тітка Ліза ніколи не шваркне ногою своєї каструлі. А я, дурний, порвав чоботом голову Кадіни! Тепер, як пригадую собі, то вона може й не погано була написана.

Вони розбалакалися за тітку Лізу. Кльод сказав, що

його мати вже давно не бачиться з ковбасницею. Він натякнув, що Ліза трохи встидається сестри, яка віддалася за простого робітника. Проте, мадам Кеню взагалі не любить тих людей, кому не щастить у житті. Митець розповів за себе, що один добрий чоловік надумав віддати його до школи, захопившись тими бабусями та осликами, що їх Кльод малював іще від восьми років. Але той панок помер, залишивши Кльодові в спадщину тисячу франків щорічної ренти; це його рятувало від голодної смерти.

— Проте,—додав Кльод,—я волів би бути робітником, хоч би, наприклад, столяром. Щасливі люди ці столярі! От, наприклад, треба їм зробити стіл. Вони його зроблять і лягають спати, раді, що зробили стіл, цілком задоволені... А я вночі майже не сплю. Всі ці прокляті етюди, яких я не годен закінчити, крутяться мені в голові. Я ніколи не кінчав картини, ніколи, ніколи...

Його голос уривався, переходив майже в плач. Потім Кльод силувався засміятись. Він кляв, вишукував найпоганіші слова, топтав себе в болото, з холодною люттю витонченого добірного розуму, коли він не певний у собі і жадає себе забруднити. Митець кінчив тим, що сів карачки перед одним з маленьких вікон, якими освітлюються льохи Нового Ринку. Газ у тих льохах не гасять ні вдень, ні вночі. Там, у цій глибочині, Кльод показав Фльоранові Маржолена з Кадіною; вони собі спокійненько вечеряли на великому камені, де ріжуть птахів. Ці бродяжки вміли якось залазити в підвали і жити там, коли ґратчасті двері зачинялись на ніч.

— Ох, яка ж тварина, яка гарна тварина!—повторював маляр, поглядаючи на Маржолена із заздрісним захопленням.—І така скотина щаслива, подумайте тільки... З'їдять вони з Кадіною свої яблука й ляжуть удвох у великий кошик з пір'ям, якого тут дуже багато. Оце справді життя!.. Йй богу, добре ви робите, що оселилися в ковбасні: може й самі почнете відгодовуватись.

Він повернувся й пішов. Фльоран піднявся на свою мансарду, оторопілий від цієї нервової тривоги митця, що збуджувала його власні сумніви. Другого дня йому

не схотілося рано сидіти в ковбасні, і він довго гуляв понад Сеною. Проте, за сніданком тяжко йому було встояти проти спокусливої лагідності Лізи. Вона знову розпочала з ним розмову про посаду інспектора в павільйоні морської риби, не дуже натискаючи, але говорячи за це, як за таку річ, що її варто обміркувати. Він її слухав, сидячи над повною тарілкою, відчуваючи, як на нього впливає проти волі чистота та затишок їдальні. Під ногами в нього була м'яка рогожка; мідяна лампа блищала, спускаючись зі стелі; ніжний малюнок жовтавих шпалер та меблі ясного дуба давали втікачеві зрозуміти насолоду від чуття порядности серед розкошів, і це плутало його поняття правди та кривди. Проте, Фльоранові вистачило сили ще раз відмовитись, повторюючи свої думки, але відчуваючи в той же час, що це був поганий тон з його боку—в такій обставі виставляти перед людьми свою впертість та гнів. Ліза не сердилась; навпаки, вона посміхалася своєю чарівною посмішкою, від якої сердешний ще гірше ніяковів, аніж від її вчорашнього прихованого роздратовання. За обідом говорилося тільки про великі запаси на зиму; всенька ковбасня мала взяти участь у цій роботі.

Вечорами було вже холодно. Пообідавши, сім'я переходила до кухні. Там було дуже тепло. Та й кухня була така велика, що в ній, не заваджаючи роботі, декілька чоловіка могло сісти навколо чотирикутного стола, що стояв під стіною. Кімната освітлювалась газом; стіни її на височінь людського зросту були облицьовані білим і блакитним фаянсом. Ліворуч була велика чавунна плита з трьома отворами, куди просувалися днища трьох присадкуватих казанів, закурених від кам'яного вугілля. На кінці плити зроблено було духовку, а над нею димарню. Над плитою висів цілий арсенал шумовок, полоників, виделців з довгими держалами, а вище йшов цілий ряд позначених шухлядок, де переховували натерту скоринку і хлібний м'якуш, щоб обсипати м'ясо, гвоздику, мушкат та різні сорти перцю. Праворуч стояв притулений до стіни стіл рубати начинку—величезна дубова колода, геть порубана. Різні апарати, прикручені до тої колоди—смок ковбаси

набивати, машинка проштовхувати начинку, механічна кришилка—своїми колесами та держалами справляли таємниче тривожне вражіння якоїсь пекельної кухні. По стінках, на полицях і навіть під столами стояло купами начиння, банки, миски, відра, блюда, бляшанки; далі йшла батарея глибоких каструль, широких лійок, градки на ножі та сікачі, низки шпігувальних дротів та простих голок—цілий маленький світ, що потопає у жирі. Жиру було надто багато, всюди, не вважаючи на велику охайність. Він проступав між фарфоровими плитівками; червона цегляна підлога блищала від нього, а чавун плити набув сіруватого відблиску; краї ж столу, де начинку кришили, були блискучі й прозорі, наче лакований дуб. І серед цього сального випоту, цього безперервного випару трьох казанів, де топилися свинячі туші, від підлоги до стелі і цвяха не було не масного.

Кеню-Граделі все готували в себе вдома, купуючи на стороні від найкращих фірм тільки страсбурзькі пироги, привізні паштети, консерви в банках, сардинки, сири, бляшанки з равликами та рильетки—свинину, смажену дрібними кусочками на салі. Тому від вересня вони починали наповнювати свій спорожнілий за літо льох. Тепер, зачинивши ковбасню, ще довго сиділи в кухні. Кеню, за допомогою Огюста й Леона, начиняв ковбаси, коптив шинки, топив смалець, солив на зиму різне сало. В кухні голосно дзвеніли каструлі, гупотіли ножі, сікачі, а запах страв ішов по всьому будинку. Адже, oprіч того, що заготовлялось на зиму, треба було ще пекти й варити на щоденний продаж, готувати свіжий товар—паштет із печінки або зайця, холодець, маленькі ковбаски та кров'яну ковбасу.

Того вечора, об одинадцятій годині, поставивши топитися смалець у двох казанках, Кеню брався готувати кров'яну ковбасу. Огюст допомагав йому. На розі кухенного столу Ліза з Огюстіною лагодили білизну, а навпроти них, з другого боку, лицем до плити сидів Фльоран, посміхаючись до маленької Поліни, що лізла йому на коліна й просила «погойдати». Позад них Леон рубав начинку на ковбаси на дубовій колоді, повільно й рівномірно гупаючи сікачем.

Огюст насамперед пішов надвір по два глеки зі свинячою кров'ю. Він сам у різниці різав свині й приносив додому кров та тельбухи, залишаючи робітникам рубати й чистити свинячі туші й привозити їх на своїх візочках по обіді до ковбасні. Кеню запевняв, що жоден ковбасний майстер у Парижі не вміє так спритно кров вицідити, як Огюст. І, справді, Фльоранів сусіда дуже добре вмів пізнавати якість крові; якщо він заздалегідь казав, що ковбаса буде добра, то завжди вона вдавалась.

— Ну, як, смачна буде сьогодні ковбаса?—поспитала Ліза.

Він поставив глеки з кров'ю і поволі промовив:

— Так, мадам Кеню, здається, що так, з усього видко... Я це бачу від самого початку, дивлюсь, як кров тече; як виймеш ніж, а вона тече потихесеньку, то це вже не добре, це значить, що кров рідка...

— Правда,—відповідав Кеню,—але це залежить і від того, як ніж устроювати.

На зеленкувато-блідім Огюстовім обличчі з'явилася посмішка.

— Е, ні, ні, я завжди стромляю його на чотири пальці, це вже така міра... Але, бачите, найкраще знати, яка кров тоді, коли вона ще тече, а я її у відро збираю, заколочуючи рукою. Вона повинна бути досить гаряча, масна, як вершки з молока, і не надто густа.

Огюстіна покинула шити і звела очі до Огюста. На її червонім обличчі під грубим каштановим волоссям відбилася глибока увага. Проте, Ліза, ба навіть крихітка Поліна, прислухалися до цієї розмови з такою самою цікавістю.

— Я її заколочую, заколочую, розумієте, ось так,—казав далі майстер, показуючи в повітрі рукою, наче він збиває крему.—А як я вийму руку і гляну на неї, вона повинна бути масна від крові й, наче в червоній рукавиці, рівномірно пофарбована... Тоді можна з певністю сказати: «ковбаса буде смачна».

Огюст на хвилинку залишився з піднятою рукою, з гречним виразом на обличчі, в делікатній позі; його рука, звикла занурюватись у відра з кров'ю, така ро-

жева, з червоними нігтями, виступала з білого нарукавника. Кеню хитав головою на знак згоди. Настала мовчанка. Леон усе стукав сікачем по начинці. Поліна була замислилась якусь хвилинку, тоді знову полізла на коліна до кузена, примовляючи своїм дзвінким голосочком:

— Слухай, кузене, розкажи мені казку за того пана, що його тварини з'їли!

Видко, розмова про свинячу кров призвела на пам'ять дитині «того пана, що його тварини з'їли». Фльоран спочатку не зрозумів і запитав, що це значить. Ліза засміялася:

— Вона хоче послухати історію того нещасного, знаєте, що ви розповідали колись увечері Гаварові? Поліна тоді чула цю історію.

Фльоран раптом дуже споважнів. Дівчинка взяла на руки товстого рудого кота, посадила його кузенові на коліна, кажучи, що Мутон також хоче казочки послухати. Але Мутон скочив на стіл. Він там усівся, підкулив лапки, вигнув спинку і поглядав на високого сухорлявого гостя, що ось уже два тижні був, мабуть, для нього великою загадкою. Тим часом Поліна сердилась, тупотіла ніжками й вимагала казки. Побачивши, що вона капризує, Ліза сказала Фльоранові:

— Та розкажіть їй, будьте ласкаві, що вона просить, аби вона дала нам чистий спокій.

Фльоран іще хвилинку помовчав, втопивши очі в підлогу. Нарешті він поволі підвів голову й подивився на обох жінок, схилених над шитвом, та на Кеню з Огюстом, що готували каструлю варити ковбаси. Газ ясно горів, тепло від плити було таке приємне, все сало на кухні блищалося, навколо панував добробут безтурботного перетравлювання їжі. Тоді втікач посадив маленьку до себе на коліна й заговорив, сумно посміхаючись до дитини:

— Був собі один бідолашний чоловік. Його заслали далеко-далеко, за море... На кораблі разом з ним їхало чотири сотні каторжних. Він мусів п'ять тижнів жити разом із цими розбійниками, одягатись, як і вони, в грубу парусину, їсти з ними з однієї миски. Нужа

заїдала його, піт його заливав і позбавляв сили. Кухня, пекарня й парова машина так розпікали трюми, що десятеро каторжних померли від спеки. Вдень їх випускали партіями по п'ятдесят чоловіка на палубу подихати свіжим морським повітрям, але їх боялись і тому на те вузьке місце, де вони гуляли, націляли дві гармати. Той чоловік дуже бував задоволений, коли наставала його черга йти гуляти, бо тоді він не так пітнів. Він не міг їсти, був дуже хворий. Вночі, коли їм знову надягали кайдани, і підчас бурі, коли він качався по підлозі між своїми двома сусідами, нещасний знемагався; він плакав і радий був, що ніхто тих сліз не бачить.

Поліна слухала з широко розплющеними очима, по-божно склавши руки.

— Але ж,—перебила вона його,—це зовсім не та історія про пана, що його тварини з'їли... Це ж інша казочка, кузене!

— Пожди, побачиш,—лагідно відповів Фльоран.— Ми ще дійдемо до того пана... Я тобі розповідаю від самого початку.

— Ну, добре,—погодилась дівчинка щаслива.

Проте, вона була замислена,—видко, її стурбувало щось, чого вона не могла сама розв'язати. Нарешті Поліна не втерпіла:

— А що зробив той чоловік?—сказала вона,—за що його заслали так далеко й посадили на корабель?

Ліза з Огюстіною посміхнулись, раді, що дівчинка така розумна. І Ліза, не відказуючи просто, скористалася з випадку, щоб вичитати дочці мораль. Вона дуже вразила дівчинку, сказавши, що на корабель садять і дітей, коли діти неслухняні.

— Тоді,—логічно завважила Поліна,—так йому й треба було, хай плаче вночі.

Ліза знову взялася шити, схилившись над роботою. Кеню нічого не чув. Він оце тільки нарізав і кинув у каструлю цибулі, яка зашипіла тоненькими, дзвінкими голосочками, немов цвіркуни, що виніжуються в теплім місці. Пішов приємний запах. Каструля, коли господар занурював у неї великого дерев'яного полоника, починала кипіти ще голосніш, наповнюючи кухню сильним

запахом смаженої цибулі. Огюст готував на блюді шматочки сала, а сікач у Леона стукотів іще швидше, часом шкрябаючи стіл, щоб зібрати до купи м'ясо, яке вже перетворювалося на м'яке тісто.

— Коли корабель приплив,—казав далі Фльоран,—чоловіка відвезли на острів, що називався «Чортів острів». Він опинився там з іншими товаришами, також вигнанцями з рідної країни. Всі вони були страх які нещасні. Спочатку їх, як і всіх інших каторжних арештантів, примушували до роботи. Жандар, що їх пильнував, перераховував висланців тричі на день, щоб переконатися, чи не втік котрий. Але згодом їм дали волю робити, що хочуть, тільки на ніч замикали у великій дерев'яній хаті, де арештанти спали в гамаках, підв'язаних до двох бантин. Ще до року вони вже ходили босі, а одяга так порвалася, що тіло світилося. Арештанти побудували собі дерев'яні намети на захист від гарячого сонця, бо воно в тій країні все випалює. Але намети не могли їх захистити від москітів. Москіти так їх кусали, що все тіло в них попухло, взялось болячками. Багато дехто не витримав того й помер; а інші так зожовкли, висохли від журби і пообростали, що шкода було дивитись.

— Огюсте, давай сало!—крикнув Кеню.

Взявши подане блюдо, він почав обережно насипати накришені кусочки в каструлю, відділяючи їх кінцем ложки, щоб не позлипалися. Сало топилося. Ще густіша пара йшла від плити.

— А що їм давали їсти?—питалася зацікавлена Поліночка.

— Їм давали риж із гробаками та смердюче м'ясо,—відповів Фльоран, якому уривався голос.—Доводилось вибирати з рижу гробаків, тоді тільки можна було їсти. Як м'ясо дуже просмажували, або дуже пропікали, то його ще можна було ковтати, але варене воно так тяжко смерділо, що живіт починав боліти.

— Я б краще погодилася їсти самий хліб черствий,—сказала дівчинка, трошки подумавши.

Леон скінчив рубати начинку, виклав її на блюдо й поставив на великому столі. Мутон, що сидів там,

пасучи ввесь час очима Фльорана, мов дуже дивуючись з його історії, мусів трошки вступитись. Він це зробив з великою неохотою, тоді скрутився і вуркотів, поводячи носом у бік м'яса.

Тим часом Ліза просто не могла заховати свого подиву і почуття огиди. Риж з гробаками та смердюче волове м'ясо, звичайно, видавалися їй поганню неймовірною, що плямувала тих, хто те паскудство їв. На її гарнім спокійнім обличчі, в її роздутій шиї відбивався невиразний жах до цього чоловіка, що сидів тепер навпроти неї, а колись їв такі огидні речі.

— Що й казати, погано там було жити,—провадив далі оповідач, забуваючи про маленьку небогу й дивлячись на велику каструлю.—Щодня нова наруга, вічний гніт, жодної справедливости, призирство до милосердя людського... Все це дратувало в'язнів. Вони поволі згаряли у вогні хоробливої лютости. Люди жили, як худоба, якій вічно загрожує батіг. Ці мерзотники хотіли забити в людині людину... Цього не можна забути, ні, це неможливо! Такі муки заголосять колись, вимагаючи помсти.

Фльоран говорив усе тихше, і шипіння сала в каструлі приглушило його слова трісканням кип'ячого фритюра. Проте, Ліза ясно розчула останні слова і злякалася виразу невблаганної ненависти, що з'явився на обличчі її дівера. Вона подумала, що він лицемір і тільки про людське око вдає плохенького.

Та глухий тон Фльорана дуже сподобався Поліні. Вона всидіти не могла на кузеновім коліні, захоплена його оповіданням:

— А чоловік? А чоловік?—пошепки допитувалась вона.

Фльоран глянув на дівчатко, опам'ятався, і знову на його лиці з'явилася журлива посмішка.

— Чоловік, — відповів він, — не був задоволений з того життя на острові. В нього була одна думка: втекти, перепливати море, добитися до берега, що трошечки білів на обрії в погоду. Та це було не так легко. Насамперед треба було судно збудувати. Інші в'язні вже колись тікали, тому наказано було вирубати все

дерево на острові, щоб ніде було лісу взяти. Острів і так був голий, а тепер сонце його так пекло—що перебувати на ньому з кожною дниною небезпечніш та страшніш ставало. Тут чоловікові і двом його товаришам спало на думку використати те дерево, з якого були побудовані їхні намети. Раз увечері вони відпливли, сидячи на кількох поганеньких деревинах, зв'язаних сухим гіллям. Вітер гнав їх до берега. На самім світанку їхній непевний плавник ударився об міліну так сильно, що деревини порозсипались, і вода їх забрала. Троє нещасних утікачів залишились на піску; вода доходила їм до пояса, а один занурився по самі вуста, отже товаришам довелося витягати його на міліну. Нарешті їм пощастило дістатися до скелі, де на силу знайшлося стільки місця, щоб сісти втрюх. Як зійшло сонце, вони побачили перед собою берег, низку скель, що закривали частину обрію. Двоє втікачів уміли пливати і рішили допливти до тих скель; вони воліли негайно потопитись, аніж довго мучитись і вмирати на самотньому рифі. Ці двоє обіцяли товаришеві, що як їм пощастить допливти до берега й дістати там човна, то вони припливуть за ним.

— А, тепер я знаю!—скрикнула Поліночка, плескаючи в долоні.—Оце воно й є, ця історія за пана, що його тварини з'їли!

— Їм пощастило дістатися берега,—провадив далі Фльоран.—Але виявилось, що то пустеля, де нема людей. Вони розшукали човен аж на четвертий день. Коли втікачі повернулись до рифу, то побачили, що їхній товариш лежить на спині з об'їденими руками й ногами, з обгризеним лицем; краби кишіли в животі мерця, і шкіра на ньому підіймалась, наче передсмертний хрип іще стрясав цим напівзнищеним, свіжим трупом.

Шепіт огиди вихопився в Лізи й Огюстіни. Леон, готуючи кишки для кров'яної ковбаси, зробив гримасу. Кеню покинув робити, глянувши на Огюста, якого занудило. Тільки мала Поліна реготалась. Той живіт, повний ситих крабів, якось дивно ввижався серед цієї кухні, домішуючи підозрілі запахи до аромату сала з цибулею.

— Дайте мені кров!—крикнув Кеню, що не слухав Фльоранового оповідання.

Огюст приніс обидва глеки й почав поволі лити кров тонкими червоненькими цівками в каструлю. Кеню, що мав сили, мішав варево; воно на вогні швидко загу-сало. Коли глеки були порожні, господар почав висувати шухлядки над плитою і брати звідтіля пучкою коріння. Надто багато він поперчив.

— Вони залишили небіжчика там, правда?—спитала Ліза.—А тоді щасливо повернулись?

— Як пливли назад,—казав оповідач,—вітер перемі-нився і відніс їх у відкрите море. Велетенська хвиля вирвала одне весло, і вода при кожнім бурханні вітру так люто заливала човен, що втікачі насилу вичерпу-вали її руками. Вони носилися по хвилях, поглядаючи на берег; вітер відносив човен далеко в море, а мор-ський приплив знову приносив їх назад. Утікачі з'їли все, що мали, і крихітки не залишилося. Так вони гой-далися на хвилях іще три дні.

— Три дні!—скрикнула здивована ковбасниця.—Три дні не ївши!

— Так, три дні не ївши. Як східнім вітром їх при-било нарешті до землі, то один був такий знеможений, що цілий ранок перележав на піску. Товариш казав йому жувати листя з дерева, та це його не насатило і ввечері він помер.

Тут Огюстіна захопилася сміхом. Потому, завсти-давшись, що її матимуть за безсердешну, вона пробель-котіла:

— Та ні, ні, я не тому! Мене Мутон насмішив... Гляньте, мадам, на Мутона.

Ліза також засміялась. Мутон, маючи під носом блюдо з начинкою, мабуть, відчув нехоть та огиду до цієї купи м'ясива. Він підвівся й почав шкрябати лапою стіл, наче хотів запорпати блюдо; шкрябав жваво, як коти, коли хочуть закопати свій послід. Далі тварина повернулася до начинки спиною, лягла на бік і витягну-лася з примруженими очима, відкинувши голову. Кіт розкошував та виніжувався. Побачивши це, всі почали його вихвалити, запевняли, що він ніколи не краде і

можна безпечно залишити його коло м'яса. Поліна плутано розповіла, що він облизував її пальчики й мив язиком личко по обіді, але й думки не мав кусатись.

Та Ліза повернулася до питання, чи можна три дні жити не ївши. Це ж неможливо!

— Ні,—сказала вона,—я тому не йому віри... А проте, ніколи нікому й не доводилось голодувати по три дні. Коли кажуть за когось, що він «з голоду вмирає», то це так тільки говориться. Голодні все таки щось їдять, більш-менш... Зовсім не мають чим поживитися хіба тільки остаточно закинуті, пропащі люди...

Вона, мабуть, хотіла ще додати «злочинці», але втрималася, глянувши на Фльорана. Призирлива зморшка її вуст та ясний погляд просто казали, що тільки мерзотники могли голодувати в такий безпутній спосіб. Людина, що може три дні перебути не ївши, на її погляд, істота просто небезпечна, бо люди порядні ніколи не бувають у такому становищі.

Фльоран мало не вмлівав від задухи. Плита, куди Леон підкинув кам'яного вугілля, сопла навпроти нього, мов архірейський півчий, що задрімав на сонячку. В кухні дедалі ставало гарячіш. Огюстові, що взявся доглядати каструлі з топленим салом, піт очі заливав, а Кеню рукавом витирав чоло, дожидаючи, доки кров загусне як слід. Усіх опанувала сита сонливість; у повітрі віяло переситом.

— Коли чоловік поховав товариша, заборпавши його в пісок,—поволі продовжував Фльоран перерване оповідання,—він пішов сам, не знаючи куди йти. Голяндська Гвіяна, де він опинився,—це лісова країна, перерізана річками та болотами. Чоловік мандрував понад вісім день, не побачивши людської оселі. На кожному кроці чигала на нього смерть. Часто, нестерпно страждаючи від голоду, він не насмілювався куштувати стиглих овочів, що висіли на деревах; він боявся цих ягід з їхнім металічним відблиском, бо їхні вузлуваті шишки могли таїти в собі отруту. Цілими днями він ішов під густим накриттям зелених вітів, не бачачи неба, в зеленкуватім присмерку, повнім жаху. Великі птахи перелітали над його головою, жахливо вдаряючи

крилами, з несподіваними криками, що нагадували передсмертне хрипіння. Малпи стрибали, звіри бігцем перебігали пушу перед його очима, пригинаючи стеблини, обсипаючи мандрівника дощем листя, наче від вітру. А надто він холонув з жаху, коли, ступаючи ногою на м'яку підстилку з сухого листя, бачив тоненькі голови змії, що пролізали між потворним переплітанням коріння величезних дерев. Часом нетри, болотяві та тіняві, повні були гаддя, чорного, жовтого, фіялкового, смугастого, крапчастого, подібного до засохлих трав. Вони раптом прокидались і тікали. Тоді він зупинявся, шукав каміння, щоб вилізти з цього м'якого багна, куди встрягали йому ноги. Часом мандрівець стояв так цілу годину, налякавшись боа, що лежав оддалік, на лісовій галявині, скрутивши хвіст та підвівши голову, похитуючись, мов велетенський пень, укритий золотими платівками. Вночі втікач спав на деревах, прокидаючися, тільки но зашарудить, уявляючи собі безліч тих лускатих гадів, що пролазили в темряві. Він не мав чим дихати під непроглядним шаром листя,—нічний присмерок був гарячий, наче розпечена піч. І це важке повітря повне було сировости, зарази, вогких випарів, тяжких пахощів ароматного дерева та квітів. Потім, коли він нарешті виходив на простір і після довгих годин знову бачив небо,—тоді широкі річки перетинали йому дорогу; чоловік ішов за їхньою течією, стежачи за сірими спинами кайманів. Він пронизував оком очерети і перепливав річку, коли йому щастило натрапити на якесь безпечніше місце. По той бік річки знову тяглися ліси. Подекуди замість них стояли великі родючі рівнини, простори, вкриті густою травою, між якою де-не-де синіло ясне дзеркало маленького озерця. Тоді чоловік далеко обходив цю рівнину; він посувався вперед обережно, намацуючи ґрунт, бо раз мало не загинув, похований під одною з цих мальовничих сіножатей, де земля на кожному кроці чмякала в нього під ногами. Велетенська трава зростає на великих покладах чорноземлі і вкриває багна, що дихають заразою, вкриває цілі безодні рідкого болота. Серед цих зелених ланів, що йдуть у неосяжнім просторі до краю обр'я й відлиску-

ють аквамарином, де-не-де трапляються вузькі смужки твердої землі, які треба знати, щоб не загинути без сліду. Раз увечері чоловік мало не по пояс провалився в багнище. Що він пробував вилізти, то болото підступало вище і, здається, ладне було залити йому горлянку. Він нерухомо простояв години зо дві, доки зійшов місяць; тоді бідняці пощастило вхопитися за гілку дерева над головою. Коли він дістався нарешті до людської оселі, руки й ноги йому були скривавлені, обдерті, розпухлі від покусів. Він мав такий жалюгідний, голодний вигляд, що не можна було дивитись на нього без жаху. Йому кинули їсти кроків за п'ятдесят від хати, а господар тим часом вартував на дверях з набитою рушницею.

Фльоран замовк; йому стиснуло горло, очі його дивилися десь у простір. Здавалося, він тепер говорив для себе самого. Маленька Поліна, яку зморював сон, пригорнулася до нього, закинувши головку, силкуючися розплющити свої сонні очиці, де світився захват. А тим часом Кеню гримав на своїх підручних:

— Тварюко,—кричав він до Леона,—кишки тримати не вмієш? Ну, чого видивився на мене? Не на мене треба дивитись, а на кишку... Ну, так. Тепер же не ворущися!

Леон правицею підіймав довгу порожню кишку, що в її отвір устромлено було широченну лійку, а лівицею обмотував готову ковбасу навколо круглої металевої миски, в міру того, як господар накладав у лійку повні ложки гарячої начинки. Чорна начинка парувала й натікала в кишку, поволі її роздуваючи. Роздута кишка падала, м'яко вигинаючись. Ковбасник зняв каструлю з вогню, і їх обох з Леоном—хлопчика з його тонким профілем і Кеню широколицого—ясно освітлював яскравий відблиск жару, надаючи гарячого кольориту їхнім блідим обличчям та білій одежі.

Ліза з Огюстіною зацікавились операцією, а надто Ліза; вона, своєю чергою, вчитувала Леонові, дорікаючи; що він надто тисне пальцями ковбасу, і через те утворюються вузли. Як ковбасу було напхано, Кеню обережно поклав її в каструлю, де кипів окріп. Він з легкістю зідхнув, бо тепер їй треба було тільки вкипіти.

— А чоловік? А що той чоловік далі?—знову мурмотіла маленька Поліна, розплющуючи очі, здивована, що кузен мовчить.

Фльоран поколихував її на колінах і ще помаліш розповідав свою історію, мов колисанку наспівував.

— Чоловік опинивсь у великому місті. Там спочатку подумали, що то втікач-арештант, і перетримали його кілька місяців у тюрмі. Тоді його звільнили, він почав заробляти чим міг: працював за рахівника, вчив дітей читати; а раз навіть з чорноробами найнявся землю копати... Той чоловік тільки й мріяв, щоб повернутися додому, на батьківщину. Він склав трохи грошей та раптом захворів на жовту пропасницю. Думали, що він помре, і поділили його одежу; отже, коли він отямився й очуняв, виявилось, що немає навіть сорочки... Довелося знову працювати, а він усе хворів... він боявся там залишатись... Нарешті трапилася можливість виїхати, і він повернувся додому.

Голос оповідача все тихшав. Він завмер з останнім тремтінням вуст. Поліночка спала, усиплена кінцем «казочки», поклавши головку кузенові на плече. Фльоран її підтримував рукою і непомітно тихесенько колисав на колінах. Ніхто в кухні не звертав на нього жодної уваги, і він сидів нерухомо, з сонною дитиною на руках.

Настала, мовляв Кеню, урочиста хвилина: ковбасу виймали з каструлі. Щоб не подерти шкірки й не зв'язувати кінців разом, господар накручував ковбасу на патики і виносив надвір, де вона мала швидко прохолоннути на ґратчастій плетінці. Леон допомагав йому, підтримуючи надто довгі кінці. Кухнею проносили гірлянди ковбас, сочистих, гарячих; вони залишали за собою струмок пахнучої пари, і повітря ще тяжче ставало. Огюст хотів востаннє глянути, як топиться смалець, і, коли він підіймав покоришки з двох казанів, де кипіло сало, з кожного вибухнула їдка пара. Масні випари підіймалися від самого початку вечірнього готування; тепер вони туманили повітря, наповнювали всі кімнати, затемнюючи світло газу; масна каламутна пара обгортала розчервонілі обличчя й білу одежу Кеню та його

помічників. Ліза й Огюстіна встали. Всі відсапувалися, наче дуже попереїдалися.

Огюстіна взяла на руки сонну Поліну. Кеню любив сам замкнути ввечері кухню, тому він відпустив Огюста з Леоном, кажучи, що сам принесе знадвору винесену на холод ковбасу. Учень забрався, червоний, як мак: він заховав за пазуху мало не метр кров'яної ковбаси, і вона, мабуть, йому дуже пекла тіло. Залишившись самі, подружжя Кеню та Фльоран мовчали. Ліза настоячки їла кусок дуже гарячої ковбаси; відкушувала її потрошки, розтуляючи гарні вуста, щоб не попектись; і чорний кінець ковбаси потроху зникав у цих рожевих устах.

— Дурна Нормандка, що зчинила сьогодні такий гармидер,—сказала вона,—чудова ковбаса сьогодні.

Чути було, що у фіртку постукали. Увійшов Гавар. Він тепер щовечора засиджувався в Лебігровій винарні до дванадцятої, а тепер зайшов за остаточною відповіддю щодо посади інспектора.

— Ви ж розумієте,—пояснював він,—Верлак не може більше чекати, він справді дуже слабкий ... Фльоранові слід наважитись. Я обіцявся, що дам відповідь завтра о першій.

— Та Фльоран згодний,—спокійно відповіла Ліза, відкусивши ще трохи гарячої ковбаси.

Фльоран, що не вставав зі стільця у якімсь чуднім знесиленні, даремно силкувався підвестись і заперечити її словам.

— Ні, ні, це вже скінчена справа,—казала далі ковбасниця.—Слухайте, Фльоране милий, досить уже ви терпіли. Те, що ви допіру розповідали, таке жахливе, що, слухаючи, тремтиш від страху. Час уже вам улаштуватись, як слід порядній людині. Ви з доброї сім'ї, здобули освіту; далєбі, не личить вам волочитись, як бродязі... Вже у вашім віку не можна бути такою дитиною... Ну, накоїли дурниць, але вам їх забудуть, вам вибачать. Ви знову приєднаєтеся до своєї кляси суспільства, до кляси порядних людей, і взагалі будете жити, як усі живуть.

Фльоран слухав здивований, не вмючи заперечити.

Вона безумовно мала рацію. Вона була така здорова, така спокійна, що не можна було сподіватися від неї чогось поганого. Це він, худий кістяк, постать темна й підозріла, мабуть, був поганий і мріяв про потворні речі, яких навіть не можна й згадати голосно. Вигнанець навіть не розумів тепер, чого він опирався.

А тим часом Ліза балакала на цю тему, вмовляючи його, мов пустотливу дитину, яку лякають жандарами. Вона була ласкава, наче мати; наводила такі довідні аргументи і нарешті додала:

— Зробіть це, Фльоране, для нас. У нас є певне становище, і нам треба бути дуже обережними... Між нами кажучи, я боюся, щоб не почали плескати язиками. А як ви візьмете цю посаду, то все буде гаразд, ви будете урядовцем, це для нас навіть честь.

Ліза була влєслива. Фльоран відчував, що його шлунок тяжко переповнений; він неначе просякнув запахом кухні, наївся до несхочу всіх тих страв, що ними дхнуло тут у повітрі. Він спустився до паскудненького розкошування безперестанного перетравлення їжі, властивого тому ситому оточенню, в якому він перебував два тижні. Він чув на своєму тілі лоскотання жиру, що наростав під шкірою, відчував, як це нове існування поволі опановує його істоту, як його поволі засмоктує м'яке самозадоволення крамарів. Під цю пізню нічну годину, в гарячій атмосфері кухні його гнів, його воля танули. Втікач чув таке знесилення, сьогодні, цього спокійного вечора, в пахощах кров'яної ковбаси й топленого сала, від ніжностей цієї товстенької Поліночки, яка заснула в нього на колінах, що спіймав себе на бажанні провадити й далі такі вечори, жити так без кінця, щоб гладшати, як усі навколо. Надто вплинув на його вирішення Мутон. Відгодований кіт солодко спав горічерева, прикривши одною лапою морду, просунувши хвіст між задніх лап, ніби замість теплої ковдри; його сон повний був такого котячого раювання, що Фльоран промурмотів, дивлячись на сонну тварину:

— Ні, це надто по-дурному... Я згоден! Передайте, Гаваре, що я дав згоду.

Тут Ліза доїла свою ковбасу. Обережно витираючи

пальці краєм фартуха, вона схотіла сама засвітити дівереві свічку, доки Гавар та Кеню вітали його з розумною постановою. Адже треба було колись поставити хрест над усім минулим; з політичних заколотів ситий не будеш! А тим часом Ліза стояла перед ним із засвіченою свічкою й дивилася на Фльорана з задоволеним виразом, нагадуючи своїм спокоєм та красою священну корову.

III.

За три дні всі формальності було зроблено; префектура погоджувалася прийняти Фльорана без жодних ускладнень, за самою лише рекомендацією Верлака, просто, як виконувача обов'язків. Гавар доконче схотів піти разом із ними, коли вони йшли до префектури. Залишившись потім удвох з Фльораном на пішоході, він почав штурхати його ліктем у бік, мовчки посміхатись і хитро підморгувати. Міські сержанти, яких вони зустріли на набережній Орльож, мабуть, видалися йому дуже смішними, бо, переходячи повз них, він корчився, як людина, що душиться від сміху.

Другого ж дня Верлак почав заводити нового інспектора в курс його обов'язків. Кілька ранків мав він керувати Фльораном серед метушливого люду на тім ринку, що його він мав пильнувати. Сердешний Верлак, як називав його Гавар, був блідий чоловічок, невеличкий на зріст; увесь час він тяжко кахикав; закутаний у флянелю, зав'язаний різними фуляровими хустками та кашне, він ступав у холодній вогкості по струмках води рибного павільйону своїми тоненькими, як у хворої дитини, ніжками.

Першого ранку, коли Фльоран о сьомій з'явився на базар, він зовсім розгубився; очі йому розбіглися, в голові запаморочилось. Навколо дев'яті авкційних лав уже ходили перекупки-покупниці, збирались урядовці зі своїми паперами, а агенти посилачів із шкур'яними торбинками через плече ждали виплати, примостившись на перевернених стільцях біля прилавку, де йшов про-

даж. Товар вивантажували, розпаковували в замкненім переході між лавами, вивалюючи його навіть просто на пішохід. Уздовж усього майдана здіймалися гори маленьких довгастих козубів, коробів та кошиків, мішків, повним повнісіньких морськими черепашками; з тих мішків вода стікала струмочками на землю. Рахівники, на чиім обов'язку лежало вивантажувати все це, заклопотані, поспішаючись, перестрибували через купи, витягали разом солому з козубів, спорожнявали їх, кидали геть, і на широких круглих кошиках в одну мить розподіляли партії, надаючи товарові кращого вигляду. Коли товар був розкладений на великих округлих кошиках, Фльоранові уявилося, що тут, на цьому пішоході, вивалено цілі поклади риби, яка ще дихала, відлискувала рожевим перломутром, червоніла коралем, біліла молочними перлами, мінилася всіма переливами та яснозеленими відтінками океану.

В безладді, як захопили випадково сіті, віддавала морська безодня те таємниче життя, що ховається в її водоростях: тріску різних порід, дрібну камбулу, палтусів, всяку просту рибу брудносірого кольору з білуватими плямами. Морські угрі, подібні до великих вужів, кольору синюватої твані, з маленькими чорними очіцями, були такі слизькі, що здавалося, наче вони лазять іще живі; плескати скати з блідим черевом, отороченим ніжночервоною смужкою, з пишною спиною, що міниється мармуром, з натягненими колючими плавцями, наче платівками цинобри, перерізаної смужками флорентинської бронзи, темноцятковані, крапчасті, як жаби, або отруйні квіти. Морські собаки з породи акул, потворні, огидні, круглоголові, з пащею, широкою, як ріт китайського божка, з короткими товстими крилами кажанів, почвари, що, мабуть, своїм гавканням охороняють незліченні скарби, заховані в морських печерах. Далі лежали риби-красуні, покладені кожна окремо на особливій рогожі, плетеній з лози: сеньга в срібних розводах, де кожна луска здається наче ритованою на гладенькім металі; лобани з лускою товстішою, грубше насіченою; великі палтуси з лускою частою та білою, як молочний сир; скумбрії, гладенькі, лаковані, наче

торбинки з темної шкіри. Круглі морські окуні зявали величною пащею, наче їхня надто велика душа застрягла в горлі під час агонії. З усіх боків вабили до себе очі сірі або жовтаві камбули, пов'язані парами, риба-голка, тоненька, витягнена, мов обрізки цини. Оселедці, трошки вигнуті, лежали з кривавими зябрами, що червоніли на їхній гаптованій сріблом одежі. Ситі золоті рибки були пофарбовані де-не-де карміном; золотаві макрелі з зеленкуватобрунатними струмочками на спині блищали мінливим перломутром своїх боків, а рожеві барвени з білими животиками, повикладувані головами до середини кошика, з яскравими хвостами, здавалися нечуваними квітами, мережаними білою та ясночервоною фарбою. Були тут і так звані кам'яні барбуни, або червонобородки, з ніжним м'ясом, помальовані червоним сазани; кошики мерланів вилискували опалом; корюка лежала в чистеньких кошичках, гарних, наче кошички з суницями, і дхнула свіжими пахощами фіялки. А тим часом креветки, рожеві й сірі, купами лежали в козубеньках, вилискуючи тисячами ледве помітних ніжних відтінків, з малесенькими чорними бісеринами тисяч своїх очей, чорних мов агат; лангусти з їхніми колюками, омари з чорним тигровим малюнком, ще живі, підіймалися на своїх поламаних клішнях із шарудінням та потріскуванням.

Фльоран неухважно слухав пояснення Верлака. Сніп соняшного проміння проходив крізь скляну стелю, запалював ці розкішні фарби, обмиті й пом'якшені хвилями, поцятковані невиразними тонами веселкових перлів: опал мерланів, перломутер макрелей, золото барбунів, блискуча вишивка оселедців, великі срібні бляхи сеньги. Здавалося, що якась морська царівна вивалила на землю всі свої клейноди, на одну купу, де сяяли нечувані добірні прикраси, цілі річки самоцвітів, золота та срібла, купи разків намиста, потворних браслетів, велетенських брошок, барбарських прикрас, невідомого призначення. На спині у скатів та акул блищали великі темні самоцвіти—фіялкові, зеленкуваті, на 'темнім сріблі, а тоненькі платівки риби-голки, хвости та пір'я корюки нагадували витончені вироби ювелірів.

Просто в лице Фльоранові віяв свіжий подих, знайомий йому морський вітер, гіркий та солоний. Він нагадував висланцеві узбережжя Гвіяни, погожі ранки переїзду до Америки. Фльоранові уявлялось, наче він стоїть на березі мілкої бухти під час одпливу, коли водорості парують на сонці, відкриті скелі рифів висихають, а дрібні камінці сильно дхнуть морем. Свіжа риба навколо нього пахла таким хорошим запахом, трошки їдким та дражливим, що він аж перебивав апетит.

Верлака бив кашель; сировість його пронизувала, і він щільніш заривався у своє кашне.

— Тепер,—сказав він,—ходімо до річної риби.

Там авкційна лава була оточена двома круглими басейнами, розгородженими чавунними ґратами. Мідяні кранти, мов лебеді шиї, вигиналися, пускаючи в басейни тоненькі цівки води. В одній переділці ворохобилися раки, у другій мерехтіли темні спини коропів і невловимі кільця угрів, що ввесь час скручувалися та розкручувалися. Верлак знову почав душитися від кашлю. Тут сировість була інакша—м'який запах річки, теплуватої води, що застоювалася на піску.

Того ранку довіз із Німеччини раків у коробках та кошиках був дуже великий; Голяндія та Англія також завалили базар своєю білою рибою. Біля басейнів розпаковували райнських коропів червоно-брунатного кольору, з лускою, подібною до позолоченої та бронзової емалі, великих щук, цих водяних розбишак, шаршавих, залізно-сірих, що виставляли свої зажерливі носи; ливнів, темних та препишних, що нагадували червону мідь із зеленими плямками іржі. І серед цих суворих фарб округлі кошики пічкурів та окунів, форелей і звичайних себеликів—риби для простого люду, наловленої фатками,—блищали синявою крицею, яка поволі зникала в прозорій ніжності черевця. А грубі барбуни, білі, як сніг, були ясною нотою в цім колосальнім натюрморті. Поволі, обережно висипали з мішків у басейни молодих коропів; рибки переверталися, лежали якусь хвилину непорушно на боці, а тоді пірнали, щезаючи у воді. Кошики з дрібними угрями перекидали разом;

угрі падали на дно, мов цілий вузол гадюк, а деякі великі, як дитяча рука завтовшки, підіймали голови і самі услизали під воду гнучким рухом вужів, що ховаються між травою. І, лежачи на брудній лозі кошиків, риба, що зявала без води від самого ранку, поволі засинала під галас базару. Вона відкривала рота, втягала боки, наче ловила вогкість повітря. І це німе гикання, яке повторювалося що три секунди, подібне було до потворного позіхання.

Тим часом Верлак повів Фльорана назад до морської риби. Він походжав з Фльораном, розказуючи йому всі подробиці. З трьох унутрішніх боків павільйону навколо дев'яти контор тлумилася юрба, утворюючи коло кожної контори рухливе море голів; урядовці сиділи вище, над усіма цими головами, на високих табуретах, і складали списки.

— Ці урядовці у комісіонерів служать? — запитав Фльоран.

Тоді Верлак, обійшовши від пішоходу, повів новака в загородку однієї авкційної лавки. Він показав своєму заступникові різні відділи й зазнайомив з персоналом великої контори жовтого дерева, що смерділа рибою та була забризкана водою з рибних кошиків. На самій горі, в скляній будці, агент муніципалітету записував цифри надбавок. Нижче від нього, на високих стільцях, спершися на вузенькі пюпітри, сиділи дві жінки, що вели таблиці продажу для комісіонерів. Лавка поділялася на дві частини; з кожного боку, на край довгого кам'яного столу перед конторою цінувальник ставив кошики, цінуючи партії риби та окремі великі штуки. а жінка з табличками сиділа над ним з пером у руці й вичікувала наслідків торгу. Нарешті інспектор показав Фльоранові по той бік загорожі, навпроти, в другій жовтій дерев'яній будці, касиршу, повну літню жінку, що розклала стовпчиками су та п'ятифранківки в себе на конторці.

— Тут є два контролі,—пояснював Верлак,—один від міської, другий від поліційної префектури. Остання призначає комісіонерів і каже, що вона повинна стежити за ними. А міська адміністрація, зі свого боку,

бажає бути при торговельних угодах, що їх вона регулює своєю таксою.

Інспектор пояснював далі своїм тоненьким байдужим голоском, докладно описуючи вічні суперечки між обома префектурами. Фльоран його зовсім не слухав, поглядаючи на конторницю, що сиділа навпроти, на своїм високім стільці. Це була висока чорнявка років з тридцять, з великими чорними очима та порядливим виглядом. Вона писала, витягши пальці, з виглядом добре вихованої особи.

Але його увагу скоро притяг верескливий голос цінувальника, який пропонував покупцям чудового палтуса:

— Є покупець за тридцять франків!.. Тридцять франків! Тридцять франків!

Він повторював цю цифру на всі лади, виробляючи дику гаму. Цінувальник був горбатий, з кудлатою головою, в довгій синій фартуху з нагрудником. Витягши вперед руки, він завзято вигукував, кидаючи навколо блискавичні погляди:

— Тридцять один! тридцять два! тридцять три! тридцять три, тридцять три п'ятдесят!.. тридцять три п'ятдесят!

Горбань трошки передихнув, перевертаючи кошика, посуваючи його вперед по кам'яному столу, тим часом, як перекупки нахилились над палтусом і торкали його злегка пальцями. Тоді він знову взявся заводити з новим завзяттям, показуючи цифру рукою кожному з покупців, моментально перехоплюючи найменші знаки: піднятий палець, рух брів, надування вуст, моргання очей. І все це робилося з таким натиском, так ковтаючи слова, що Фльоран не встигав стежити за ним і був зовсім збитий з пантелику, коли горбатий крикун раптом заспівав, витягаючи, наче дяк свої псалми:

— Сорок два! Сорок два, за сорок два франки палтус!

Останню навишку зробила Нормандка. Фльоран пізнав її поміж перекупок, що згрудились біля залізних поручнів, які відгороджували місце аукціону. Ранок був свіжий, коло бюро згрудилася ціла юрба міхових

пелерин, ціла виставка білих фартухів, що обтягали круглі животи, великих бюстів, широких плечей. У високій зачісці, з локонами, зі своїм ніжним білим тілом, красуня-Нормандка виставляла свій мережевий бант поміж кудлатих голів у фулярових хустках, червоних носів прихильниць чарочки, нахабних широких ротів, подзьобаних віспою або зморшками облич, що нагадували потріскані горщики. Люїза також упізнала кузена мадам Кеню. Вона так здивувалась, побачивши його на базарі, аж почала перешіптуватися з сусідками.

Крики й гамір так посилювалися, що Верлак припинив свої пояснення. На майданці чоловіки пропонували велику рибу, ревучи протягом, густими голосами, що, здавалося, виходили з велетенських рупорів. Надто один несамовито ревів: «Черепашки, черепашки!» таким хрипким уривчастим голосом, що аж дах на ринку дзвенів. Черепашок з мішків висипали в кошики й підгортали лопатою. Кошики з рибою раз-у-раз миготіли перед очима: скати, камбула, макрелі, морські угрі, сеньга—все це рахівники приносили й забирали серед чим далі гіршого гармидеру та тиску між рибасками, які так напірали на залізні поручні, аж ті тріщали. Горбатий авкціоніст увесь палав, розмахував худими руками, випинав щелепи. Нарешті він став на лаву і на все горло почав вигукувати низку цифр, з перекошеним ротом, розпатланим волоссям; з його висхлого горла виривався тільки незрозумілий свист. Угорі муніципальний збирач, низенький дідок, увесь заховався у комір із штучних смушок, вистромивши тільки носа з-під чорного оксамитового кашкета, а чорнобрива конторниця, складаючи таблиці, спокійно писала на своїй високій дерев'яній сідалці, злегка розчервонівшись від холоду, і навіть не кліпаючи своїми спокійними очима від того несамовитого вереску горбаня, що підіймався до неї знизу, уздовж її спідниці.

— Наш Льоґр чудовий, — посміхаючись, шепотів Верлак.— Це найкращий авкціоніст на весь базар... Він годен продати пару старих підшов за пару камбул!

Інспектор повернувся з Фльораном до павільйону. Переходячи вдруге попри авкціон річної риби, де тор-

гівля йшла дуже мляво, він сказав, що ця галузь занепадає, що річний улов у Франції йде дуже погано. Сухий, білявий авкціоніст без жодних рухів, монотонним голосом називав останню ціну партій угрів та раків, а вздовж басейнів походжали рахівники, виловлюючи рибу сачками з коротким держалом.

Тим часом навколо бюро натовп усе зростав. Верлак сумлінно виконував обов'язки керівника, проштовхувався вперед ліктями й підводив свого заступника туди, де торгівля йшла найжвавіш. Там стояли перекупки з більших крамниць, спокійно вичікуючи на найкращу рибу, щоб навантажити потім плечі носіїв скумбрією, палтусами та сеньгою. На підлозі вуличні розносниці ділили між собою кошики оселедців і дрібної камбули, куплені гуртом. Тут були також дрібні буржуї, рантьє з далеких кварталів; вони о четвертій ранку придибали на ринок, бажаючи купити свіженької рибки, але торговці піддурювали їх, вперши їм велику партію риби, франків щось на сорок, на п'ятдесят; і ті протягом цілого дня потому мусіли продавати цю рибу вроздріб своїм знайомим. Раптом юрба посувалася, шарахаючись у бік від енергійного штовханця. Або перекупка, надто притиснута, виривалась на вільне місце, піднявши кулаки, з голосною брудною лайкою. Потім лави щільно стискалися знову.

Нарешті, Фльоран, задихаючися в юрбі, заявив, що вже досить із нього, що він уже все зрозумів. Коли мосьє Верлак допомагав йому вилізти з натовпу, вони опинились очі в очі з красунею Нормандкою. Зупинившись проти них, вона сказала велично, мов королева:

— Невже це вже кінчена справа, мосьє Верлак, і ви нас покидаєте?

— А як же, а як же,—відповів маленький чоловічок.—Я їду спочити на село, до Клямару. Мабуть, запах риби мені шкодить. Оцей добродій мене замінить.

Він повернувся, показуючи на Фльорана. Красуня Нормандка прикусила вуста, душачись зо сміху, і Фльоран, відходячи, почув, як вона шепотіла сусідці, втримуючи сміх:

— Чудово! Оце буде комедія!

Перекупки почали розкладати свій товар. По всіх мармурових прилавках вода так і ринула з кутніх крантів. Це був шум зливи; вода сильною цівкою біла вгору й розліталася дрібними бризками на всі боки. З країв спусковатих прилавків дзвінко падали великі краплі, наче дзюркотливий струмок. Цілі потоки стікали проходами, утворюючи біля водостоки маленькі озерця й розтікаючись далі дрібними струмочками на брук вулиці Рамбюто. В повітря знялася вогкість, дрібний водяний порошок віяв Фльоранові в лице свіжим подихом, знайомим йому гірким та солоним морським вітром, тоді, як у рибі, що перекупки розкладали по прилавках, він знову зустрічав і рожевий перломутер, і криваві коралі, і молочаві перли,—усі переливи та ясно-зеленкуваті відтінки океану.

Цей перший ранок, що він провів на Новому Ринку, примусів його дуже вагатись. Він пожалував, що поступився Лізі. Коли другого дня сонливість, навіяна на нього напередодні жирною кухнею Кеню, розвіялась, бідолаха почав сам собі дорікати, що він боягуз, і мало не плакав від злости. Проте, він не насмілився взяти назад свого слова. Фльоран таки побоювався Лізи; все йому ввижалася незадоволена зморшка її вуст, німий докір на гарному обличчі. Він мав свою невістку за жінку надто серйозну й надто задоволену з себе, щоб вона могла терпіти суперечність.

На щастя, Гавар подав утікачеві одну думку, що його потішила. Того ж таки вечора, після прохідки Фльорана з Верлаком по аукціону, балакун, з різними замовчуваннями та значним виразом, відвівши свого приятеля десь у кут, натякнув йому на становище «бідного хлопця». Потім, побалакавши про підлоту уряду, що силує своїх службовців надриватись на роботі й залишає їх умирати без допомоги, торговець нарешті висловився, що було б дуже милосердно, коли б Фльоран поступився частиною своєї платні для попереднього інспектора. Фльоран із радістю захопився за таку думку. І, справді, це ж було цілком справедливо. Він уважав себе тільки за тимчасового заступника мосьє Верлака; йому не треба було витрачатись, бо мав неплатно ква-

тиру й харчі у свого брата. Гавар додав, що коли з півторасот франків місячної платні віддавати хворому п'ятдесят, то цього буде аж надто досить, і стиха зауважив, що й ці гроші не доведеться довго давати, бо нещасний хворіє на сухоти і вже не довго протягне. Погодилися, що Фльоран побачиться з Верлаковою жінкою й умовиться з нею, щоб не зачепити самолюбства слабого. Така перспектива тішила Фльорана; він мирився з посадою інспектора, маючи змогу бути комусь корисним. Ціле життя своє він відчував потребу жертвувати собою для інших. Він тільки взяв з Гавара слово чести, що це буде їхня таємниця, а що ліберальний балакун також побоювався Лізи, то він не прохопився й словом про їхню згоду, хоч це йому було нелегко.

Тоді в ковбасні запанувало щастя. Красуня Ліза була дуже ласкава до свого дівера; вона посидала його раніш лягати спати, щоб легше було вставати рано; вона йому сніданки гріла й не встидалася більше балакати з ним, стоячи на пішоході, бо тепер він мав шапку з позументами. Кеню дуже радий був із цієї родинної згоди. Він з особливим задоволенням сідав увечері за стіл між жінкою та братом. Тепер часто обід затягався до дев'ятої години, а тим часом Огюстіна сиділа в магазині замість господині. Це було довге смакування, в перемішку з обговоренням подій свого кварталу. Бували розмови й на загальні теми, коли ковбасниця висловлювала свої старі думки в царині політики. Фльоран мусів сповіщати, як ішли справи з морською рибою. Він поволі втягався в це існування, і навіть почав розуміти насолоду регулярного життя. Ясножовта їдальня була така затишна та тепла, як у всіх добрих буржуїв; вона пом'ягшувала його настрої, тільки він ставав на її поріг. Ніжне піклування красуні Лізи обгортало його наче теплим пухом, у який занурювалося його худе тіло. Година обіду надто давала відчуття їхню велику взаємну приязнь і пошану.

Та Гавар уважав, що хатне коло Кеню-Граделів надто сонне. Він вибачав Лізі її симпатію до імператора, кажучи, що дарма праця—балакати з жінками за

політичні справи; опріч того, вона ж була порядна й так добре вміла провадити свої справи. Проте, торговець живністю волів пересиджувати вечори в Лебігра, де в нього була ціла компанія приятелів, людей «з переконанням». Коли Фльоран одержав посаду базарного інспектора, Гавар почав його спокушати, заохочувати до гульні, водив його цілими годинами по різних місцях і доводив, що, маючи посаду, Фльоран повинен жити, як усі парубки.

Лебігрова винарня була опоряджена з сучасною пишнотою. Вона містилась у підвальнім поверсі на правім розі вулиць Пірует та Рамбюто і чудово гармоніювала з великою ковбаснею Кеню-Граделів на другім розі. Біля дверей стояли в зелених бочечках чотири норвезькі сосни; в дзеркальні вікна видко було залю, розписану виноградним листям та гронами по яснозеленім тлі. Підлога була викладена білими та чорними мармуровими платівками. У глибині зявав отвір льоху коло підніжжя сходів з червоним драпуванням. Ці сходи провадили до більярдної, що містилась у першім поверсі. Та надто гарний був прилавок праворуч. Він блищався мов шліховане срібло. Олив'яна обшивка спускалась на підніжжя з білого та червоного мармуру високим бордюром із вигнутими краями, оточувала прилавок хвилястим відлиском, металічною скатертиною, наче вівтар у костелі, з багатим мережевом. З одного боку, фарфорові чайники на гаряче вино та пунш, з мідяними ободочками, дрімали на газовій грільні; з другого боку, високий мармуровий фонтан, щедро прикрашений різьбою, бив у чашу такою безперечною цівкою, що здавалося, наче вона нерухома. Посередині в прилавок заглиблявся басейн охолоджувати вино та споліскувати чарки; з нього стреміли зеленкуваті шийки початих пляшок з вином. Далі, по обидва боки витягалася ціла армія чарок, розставлених за ранжиром: маленькі чарочки на горілку, келихи грубого скла на вино, скляночки на фруктові наливки, келишки на полинівку, чарки, стопки, великі бокали з ніжкою; всі перекинуті догори дном, вони відбивали сяяння металу під ними. Ліворуч стояла ще велика мельхіорова урна, куди

кидали гроші, а праворуч така сама урна наїжувалася цілим віялом застромлених у неї чайних ложечок.

Звичайно сам господар Лебігр поважно сидів за прилавком на м'якій лавці, обтягненій червоним сап'яном. Тут у нього на похваті стояли лікери, флякони з гранчастого кришталю, до половини встромлені в отвір консолю, а своєю круглою спиною він спирався у велике, на всю стіну, дзеркало, переділене впоперек двома скляними полицями, де стояли бокали та пляшки. На одній темніли овочеві наливки: вишнівки, слив'янки, персиківки; на другій, між симетрично розкладеними пачками бісквітів, різноманітні пляшки ясно-зеленого, ніжночервоного та ясножовтого кольору, здавалося, містили в собі якісь нечувані трунки, квіткові екстракти дивної прозорости. Ці яскраві пляшечки наче висіли в повітрі, наче палали на блискучому білому тлі дзеркала.

Щоб надати своїй винарні подібности до кав'ярні, Лебігр поставив проти прилавку під стінкою два столи з лакованого чавуну, та чотири стільці. Люстра з п'ятьма газовими ріжками під матовими скляними абажурами спускалася зі стелі. Круглий золочений годинник висів ліворуч над турнікетом, вробленим у стіну. Там був іще маленький кабінетик, відділений від магазина скляною перегородкою; на склі витравлено було малюнок у дрібні ґраточки; вдень віконце, що виходило на вулицю Пірует, перепускало до кімнати нєясне світло, а ввечері там горіла газова лампа над двома помальованими під мармур столами. Ото тут збиралися щовечора, по обіді, політичні приятелі Гавара. Вони розташовувалися наче в себе вдома й привчили господаря залишати їм вільне місце. Коли останній з цієї компанії зачиняв за собою двері скляної перегородки, вони почували себе в цілковитій безпеці й сміливо балакали за той час, коли нарешті «велика мітла все це повимітає». І ніхто з відвідувачів винарні не смів устроїти носа до того кабінету.

Першого ж дня Гавар зазнайомив Фльорана з особою Лебігра. То був добрий чоловік, як казав Гавар, і він приходив іноді до політиканів пити свою каву. З ним

почували себе просто, бо він раз прохопився, що бився на барикадах за часів Комуни сорок восьмого року. Він мало говорив, зірок із неба не хапав. Кожен відвідувач кабінетику, приходячи, мовчки потискав Лебігрові руку над його пляшками та чарками. Часто-густо поруч з Лебігром на червонім сап'яні лавки сиділа невисока бльондиночка, дівчина, найнята устроювати за прилавком, крім хлопця у білім фартуху, що устроював коло столів та в більярдній. Її звали Розою; вона була дуже тиха, дуже покірна. Гавар, підморгуючи, казав Фльоранові, що своєму хазяїнові вона була навіть надто покірна. Проте, компанія революціонерів дозволяла Розі устроювати собі, і вона заходила до кабінету і виходила звідтіля, посміхаючись своїм соромливим личком, під час найпалкіших політичних суперечок.

Того дня, коли Гавар зазнайомив Фльорана зі своїми приятелями, вони, увійшовши до кабінету, побачили тільки одного чоловіка, років щось із п'ятдесят, спокійного та замисленого, в старім капелюсі та довгім пальті каштанового кольору. Спершись підборіддям на головку свого товстого ціпка й сидячи перед повною склянкою, він так нашорошував свою бороду, що здавалося, наче він зовсім німий і не має рота, бо вуст не було видно через густу бороду.

— Ну, Робіне, як ся маєте?—привітав його Гавар.

Робін мовчки простяг йому свою руку, не відповідаючи, тільки очі йому стали ще лагідніші від непевної посмішки привітання. Потому він знов уперся підборіддям у головку слонової кости на ціпку й поглядав на незнайомого гостя поверх своєї склянки. Фльоран благав Гавара не розповідати його пригод, щоб не було зайвих небезпечних балачок; тим йому сподобалось деяке недовір'я в обережнім поводженні цього бородатого добродія. Проте, він помилився. Робін ніколи не був розмовніший, ніж у цю хвилину. Він приходив завжди перший, тільки проб'є восьма година, сідав завжди в той самий кут, не пускаючи з рук палички, не скидаючи ні капелюха, ні пальта; ніхто ніколи не бачив Робіна з відкритою головою. Наслуха-

ючи, що кажуть інші, він висиджував до півночі, і протягом чотирьох годин випивав свою одну склянку, поглядаючи по черзі на розмовників, наче він очима слухав. Коли Фльоран згодом запитав Гавара за цю дивну особу, то виявилось, що той надавав Робінові великого значіння, він мав його за видатний розум, за одного з опозиціонерів, найгірш небезпечних урядові; а на чому він ґрунтував таку свою думку, балакучий торговець так і не міг пояснити. Робін жив на вулиці Сен-Дені. У нього в хаті ніхто не бував. Проте, Гавар нахвалявся, наче колись раз туди заходив. Навосковані паркети в Робіновій хаті були повстелювані зеленими полотняними доріжками, на меблях були чохли, а алябастровий годинник був прикрашений колонками. Мадам Робін, яку він начебто побачив ззаду крізь одчинені двері, була дуже пристойна бабуса, з сивими буклями за англійською модою, але останнього Гавар не брався затверджувати. Дивно було, чому це подружжя оселилось у такім шумливім торговельнім кварталі; чоловік абсолютно нічого не робив, проводив дні невідомо де, жив невідомо з чого, і щовечора з'являвся до винарні, немов зморений і дуже радий зробити мандрівку в царину високої політики.

— Читали тронну промову?—запитав Гавар, взявши зі столу газету.

Робін знизав плечима. Але тут голосно грюкнули двері скляної перегородки, і увійшов горбань. Фльоран упізнав авкціоніста з павільйону морської риби. Тепер Льоґр був умитий, чистенько вдягнений, в широкім червонім кашне, що його один кінець висів на горбі, наче закинута пола венецького плаща.

— А, ось і Льоґр!—сказав Гавар.—Він нам скаже свою думку за тронну промову.

Та Льоґр був лихий. Він мало не вирвав цвяха із стіни, вішаючи на нього свій капелюх і кашне, тоді поривчасто сів, стукнув кулаком по столі й шваркнув геть газету, кажучи:

— Щоб я ще читав їхню погану брехню!

Далі він вибухнув:

— Це ж нечувано, щоб хазяї так каверзували над

службовцями! Я дві години чекав своєї платні! Нас у конторі зійшлося чоловіка з десяток. Чекаєте, голубоньки? То й чекайте на здоров'я. Дві години чекали, аж нарешті під'їжджає мосьє Манурі каретою, мабуть, просто від якоїсь повії. Адже ці комісіонери всі злодії, та й задатися люблять... Ще й дрібними грішми запла- тив, свиня!

Робін висловив своє співчуття до Льюгра легким ру- хом повік. Раптом гнів Льюгра знайшов собі жертву:

— Роза! Роза!—закричав він, висуваючися з кабін- нету.

І коли дівчина тремтячи стала перед ним, почав її вичитувати:

— Ну, чого стали? Коли це ви будете ласкаві звер- нути на мене увагу? Бачили, що я увійшов, і думки не маєте мені мій мазагран подати.

Гавар замовив іще дві порції мазаграну. Роза поспі- шала виконувати вимоги трьох гостей під суворим по- глядом Льюгра, що пильнував очима кожну чарку та маленькі блюдочка з цукром. Сьорбнувши ковток, він трохи заспокоївся.

— От кому скрута, так це Шарве,—промовив він трошки згодом.—Він чекає Клеманс на пішоході.

Проте, Шарве увійшов із Клеманс. Він був здоровий, костистий, ретельно виголений, з горбатим носом та тонкими вустами. Шарве жив на вулиці Вавен за Люк- сембургом, називав себе вільним професором, а в по- літиці був гебертистом. Із своїм довгим волоссям, за- чісаним вгору, з надзвичайно далеко виверненими ви- логами старого сурдута, Шарве вдавав з себе конвен- ціонала, був дуже широкомовний, говорив їдко, зви- сока, похваляючися своєю ерудицією, і тому раз-у-раз розбивав своїх опонентів. Гавар його боявся, дарма, що не хотів цього визнати. Як Шарве не було, то він казав, що той «дуже переборщує». Робін рухом в'їхував усе. Самий тільки Льюгр сперечався часом із Шарве щодо заробітної плати. Та Шарве залишався диктатором групи, переважаючи решту і сміливою са- мовпевненістю, і освітою. Вже більш як десять років Шарве з Клеманс жили як чоловік із жінкою, на заса-

дах, які наперед докладно обговорили, і на підставі угоди, якої обоє ретельно додержувалися. Фльоран здивовано поглядав на молодицю й нарешті пригадав, де бачив її перше: це була та сама висока чорнявка, що вела таблиці на авкціоні, в павільйоні морської риби і, пишучи, витягала пальці з виглядом добре вихованої панночки.

Роза ввійшла слідом за новими гостями й мовчки поставила високу чарку перед Шарве та тацу перед Клеманс; молодиця зараз же взялася з діловим виглядом готувати собі гроґ; вона парила окропом кусочки цитрини, видушувала їх чайною ложечкою, досипала цукру й доливала рому, дивлячись на світ крізь пляшечку, щоб не налити більш од належної маленької чарочки.

Гавар зазнайомив Фльорана з присутніми, а надто з Шарве: він відрекомендував їх одне одному, як учителів, людей надзвичайно здатних, і зауважив, що вони доконче повинні заприятелитись. Але скидалося на це, що торговець живністю вже перше розповідав щось за Фльорана, бо нові знайомі виразно й міцно, помасонському, потиснули йому руку. Навіть сам Шарве був дуже чемний. Проте, всі уникали яких-небудь натяків.

— Ну, що, Манурі і вам заплатив дрібними грішми?—поспитав Льюґр у Клеманс.

Вона відповіла, що так, і, вийнявши з кешені кілька пакуночків монет, в один і два франки, почала їх розгортати. Шарве поглядав на неї, пасучи очима ці стовпчики, що один по одному зникали в неї в кешені в міру того, як Клеманс їх перевіряла.

— Треба буде звести наші рахунки,—півголосом зауважив він.

— Авжеж, сьогодні ж увечері,—відповіла вона пошепки.—Проте, ми, здається, не винні одне одному. Я снідала з тобою, пам'ятаєш, чотири рази? Зате ти в мене минулого тижня позичив сто су.

Здивований Фльоран відвернувся, щоб не заваджати їм. Клеманс, заховавши останній пакуночок з грішми, ковтнула гроґу і, спершися спиною на скляну переґо-

родку, спокійно слухала розмови чоловіків про політику. Гавар знову взявся до газети; комічним голосом він почав вичитувати виривки з тронної промови, що була сказана того ранку при відкритті палат. Тут Шарве почав висміювати цю офіційну фразеологію, не проминувши ані рядочка. Надто один вираз насмішив усіх: «Ми певні, мосьє, що, спираючись на ваші освічені погляди й на консервативні почуття країни, досягнемо можливості день від дня побільшувати добробут країни».

Льоґр стоячи деклямував цю фразу, дуже добре вдаючи гуняву неясну вимову Наполеона III.

— Що й казати,—зауважив Шарве,—добробут гарний: усі з голоду подихають.

— Торгівля погано йде,—потвердив Гавар.

— І як це можна «спертися на освічені погляди»?—додала Клеманс, що любила похвалитися своєю літературною освітою.

Навіть Робін тихенько хихикнув собі в бороду. Розмова розгарялася. Розмовники взялися до законодавчого корпусу і добре його розкритикували. Льоґр дуже запалювався, обурювався, просто не міг собі з тим ради дати. Фльоран знову побачив у ньому авкціоніста з павільйону морської риби, з гучним голосом, випнутими щелепами; горбань розмахував руками, мов кидав слова в повітря; вся його постать підбралася, як у того собаки, що заходиться від гавкання. Він говорив за політику з таким самим лютим виглядом, з яким на авкціоні пропонував кошик камбули. А, навпаки, Шарве все спокійнішав в атмосфері тютюнового диму та газової кіптяви, що потроху наповнювала тисний кабінет; його голос ставав сухий, мов удари сокири. Тим часом Робін легенько похитував головою, не відіймаючи підборіддя від головки на своїм ціпку. Потому, з приводу якогось Гаварового зауваження, почали говорити за жінок.

— Жінка, — просто заявив Шарве, — рівноправна з чоловіком. І тому вона не повинна втручатися до його життя. Шлюб — це є товариство... все по половині, правда, Клеманс?

— Авжеж,—відповіла чорнявка, прихилившись головою до перегородки і дивлячись угору.

Тим часом Фльоран побачив, що до винарні заходять Лакайль, «торговець чотирьох діб року», та дужий Олександр, приятель Кльода Лянтъє. Ці двоє довгий час сиділи в кабінеті за другим столом, бо не належали до панів. Але політика поволі їх з'єднала; вони зсунули разом свої столи і приєдналися до маленького товариства. Шарве вбачав у них представників народу й ретельно взявся їм проповідувати, а Гавар, удаючи крамаря без забобонів, цокався з ними. Олександр мав одверту веселу вдачу велетня і скидався на щасливу велику дитину. Лякайль, сердитий, із шпакуватим волоссям, утомлений від свого щоденного мандрування по паризьких вулицях, часом підозріло поглядав на буржуазно-впевненого Робіна, на його міцні черевики та товсте пальто. Олександр і Лякайль замовили собі по чарці, і розмова стала ще голосніша, ще гірш задирчаста тепер, коли вся компанія зібралася докупі.

Пізніш увечері Фльоран крізь напіввідчинені двері побачив коло прилавку мадемуазель Саже. Вона витягала з-під фартуха пляшку й дивилася, як Роза вливає туди велику чарку порічкової наливки й доливає меншою чаркою горілки. Потім пляшка знову зникла під фартухом, і мадемуазель Саже, сховавши руки, почала плескати язиком, освітлена широким білим відблиском олив'яного прилавка проти великого дзеркала, де бокали та пляшки з лікером відбивалися низками висячих венецьких лихтариків. Вечорами у винарні бувало надто душно, і вона горіла усім своїм металевим та кришталевим начинням. Стара дівуля у своїй чорній спідниці видавалася якоюсь темною плямою, мов чорна комаха в цім яскравім світлі. Помітивши, що вона силкується щось у Розі випитати, Фльоран догадався, що Саже також помітила його крізь щілину в дверях. Відколи він став за базарного інспектора, вона раз-у-раз наворачталася йому на очі в критих переходах ринку, найбільше в компанії мадам Лекер і Сар'єти. Вони всі троє стежили за ним і, мабуть, не могли опам'ятатися від здивовання, що його призначили на цю посаду.

Роза, видно, була скупа на розмови, бо мадемуазель Саже крутилась на всі боки, бажаючи заговорити з самим Лебігром, що грав у пікет, сидячи з одним гостем за чавунним столиком. Нарешті, Саже непомітно припала оком до скляної перегородки, але тут її пізнав Гавар. Він її терпіти не міг:

— Та зачиніть же, Фльоране, двері,—різко промовив він до Фльорана.—Чого до нас лізуть чужі люди!

О дванадцятій виходячи з винарні, Лякайль щось таємниче прошепотів Лебігрові. Той, прощаючись з ним, спритно сунув йому в руку чотири п'ятифранковіки, щоб ніхто не міг цього помітити, і прошепотів на вухо розносникові:

— Пам'ятайте ж, завтра ви повинні повернути мені двадцять два франки. Той чоловік, що позичає вам ці гроші, не погоджується брати менше. Не забувайте також, що ви винні за три дні за візочок. Все це треба виплатити.

Лебігр побажав гостям доброї ночі, кажучи, що й сам дуже хоче спати. Він злегка позіхнув, показуючи міцні зуби, тим часом, як Роза поглядала на нього з виразом покірної служниці. Він підштовхнув її, загадуючи гасити газ у кабінеті.

Вийшовши Гавар на пішохід, зашпортнувся і мало не впав.

— Хай йому біс,—скрикнув він, почувавши себе в добрім настрої.—Ось що значить не спиратись на «освічені погляди».

Всі засміялись з його дотепу й розійшлися.

Після цього вечора Фльоран почав часто заходити до винарні; він звик до кабінету за скляною перегородкою, до впертої мовчанки Робіна, Льогрової палкості та холодної ненависти Шарве. Вечорами, повертаючись додому, він не зараз лягав спати. Йому подобалася його кімнатка на мансарді, ця келійка молодої дівчини, де Огюстіна залишила кольорові шматочки матерії, милі пусті речі, що валялися по кутах. На каміні ще лежали шпильки з волосся, золоті коробочки з гудзиками та пастильками, повирізувані картинки; порожні баночки від помади ще дхнули ясніном. У шухляді

поганого нефарбованого кухняного столу залишились нитки, голки, молитовник поруч із замащеним примірником сонника «Ключ Мрій». Літне плаття, біле в жовті цяточки, висіло забуте на цвяшку, а на полиці за умивальником, що правила за туалет, перекинутий флякон з бандоліном залишив велику пляму. Фльоран страждав би, опинившись в алькові жінки, але тут від усієї кімнатки, від вузького залізного ліжка, двох соломяних стільців, навіть від ясносірих шпалер віяло наївною глупотою, ароматом простої звичайної дівчини. І він був щасливий від чистоти цих заслонок, від цих дитячих золотих коробочок та сонника, від цього незграбного кокетства, що поплямувало стіни. Така обстава віяла свіжістю на його душу, нагадувала йому мрії молодих літ. Він волів би не знати зовсім Огюстїни з її грубим каштановим волоссям і уявляти собі, що живе в кімнатці сестри, славної молоденької дівчини, яка надає всьому навколо, навіть найнезначнішим дрібницям, свою грацію ледве зформованої жінки.

Але пізно ввечері ще миліш йому було спертися на вікно своєї мансарди. Воно було вирізане в даху й утворювало вузький балькончик, де Огюстїна тримала гранатове деревце, посаджене в коробку з землею. Відколи ночі стали холодні, Фльоран забирав рослину на ніч у кімнату і ставив її в ногах біля ліжка. Він простоював якийсь час коло віконця, вбираючи повними грудьми свіже повітря, що долітало до нього від Сени, поверх будинків вулиці Ріволі. Внизу ледве можна було розглянути сірі плескаті дахи Нового Ринку. Вони були подібні до сонних озір, і млявий відблиск якого-небудь віконця грав сріблом, наче скалка на хвилі. Здалеку дахи м'ясного та пташиного павільйонів видавалися ще темніші; то була наче загусла темрява, що нависла аж до обрію. Фльоран милувався, поглядаючи на небо та на ринок, що вільно розкинувся серед покручених паризьких вулиць. Він йому трошки нагадував морський берег з мертвими олив'яними водами бухти, що тільки здригаються злегка під далеке гримотіння розбурханого океану. Фльоран поринав у мрії; щовечора мріяв

він за якусь іншу сторону. І боляче, і радісно було йому згадувати вісім років одчаю, пережитих далеко від Франції. Потім він, увесь тремтячи, зачиняв вікно. Часто, відстібаючи перед каміном свій комірчик, Фльоран ніяковів перед фотографічним портретом Огюста з Огюстіною: з блідою посмішкою поглядали вони, як він роздягається.

Першими тижнями Фльоранові дуже тяжко було відправляти свою службу в рибнім павільйоні. Відкрита ворожість родини Мегюдєнів підняла проти нього всенький Новий Ринок. Красуня Нормандка тільки й мріяла помститися красуні Лізі, і кузен з'явився для неї готовою жертвою.

Мегюдєни походили з Руана. Люїзіна мати ще розповідала, як вона вперше прийшла до Парижу з кошиком угрів. Від тої пори ця жінка весь час торгувала рибою. Вона віддалася за збирача; він незабаром помер, залишивши жінці двох маленьких дівчаток. Це її давніми часами прозвали «красунею Нормандкою» за широкі клуби та чудовий колір лиця. Тепер вона розпливлась, отяжіліла, і в свої шістдесят п'ять років була дебела матрона з хрипким голосом і тілом, посилим від вічної вогкості рибного ряду. Через вічне сидіння вона була потворно груба; стан її розлізся, голова закидалась назад, бо її підпирали величезні груди. Проте, стара Мегюдєн не хотіла покинути моди свого часу; вона носила сукні у великі квіти та мережки, жовту хустку й чеpecь з рюшем. Одне слово, це була справжня клясична базарна перекупка, із швидкими, напористими рухами, руки в боки, гучноголоса, з цілим катехизисом поганої лайки на вустах. Стара баба жалкувала за колишнім ринком Дезіносан, розповідала про минулі привилеї базарних «дам», що ставали до бійки з поліційськими доглядачами і їздили до королівського двору за Карла X та Люї-Філіпа, одягнені в шовкові сукні з величезними букетами в руках. Тітка Мегюдєн, як звали її на базарі, довгий час була сестричкою братства богородиці в Сен-Ле. Під час церковних походів та в церкві вона, одягнена в тюлеве плаття, в тюлевім чепці з саєтовими стрічками, високо

тримала розпухлими пальцями золочене держалко шовкового стягу, де була вишита пресвята діва.

Сусіди казали, що стара Мегюден має великі гроші. Це було помітно хіба тільки з того, що вона у великі свята обвішувала собі шию, руки й стан клейнодами з масивного золота. Як дочки повиростали, вони не помирились між собою. Молодша Клер, лінива білявка, скаржилася, що Люїза надто велика грубіянка, і говорила, мляво розтягаючи слова, що ніколи в світі не буде сестрі попихачем. Щоб вони не бились, мати їх поділила. Люїзі вона віддала свою торгівлю морською рибою; Клер не могла витримати духу скатів та оселедців, її від того душив кашель, і тому вона влаштувалася у відділі річної риби. Стара мати запряглася, що покине торгувати; тепер вона переходила на базарі від однієї дочки до другої, втручалася в їхню торгівлю й надокучала дочкам надто огидною безсоромністю.

Клер була химерним створінням, дуже ніжна і в той же час незлагідна. Сусіди казали, що вона своїм богом живе. В неї було мрійне личко пречистої діви, а вдачею вона була мовчазно-вперта, незалежна і тому жила окремо, ставлячися до всього по-своєму,—одного дня сердечно-щира, а другого — жорстоко-несправедлива. Сидячи за своїм прилавком, вона іноді підбурювала цілий ринок, ні з того, ні з сього то підвищуючи, то понижуючи ціну. На тридцять років її тендітна постать, ніжне тіло, що весь час прохолоджувалося водою з басейнів, маленьке личко з тонкими рисами та гнучкі члени,—все це мало за grubіти, понизитися до важкої краси базарної перекупки. Але під свої двадцять два роки Клер була чудовим твором Мурільо поміж тих коропів та угрів, як казав Кльод Лянтье, дарма, що часто-густо дуже розпатланим Мурільо, в товстих черевиках і вбраннях поганого крою, що ховали красу її тендітної постаті.

Вона не була кокетка й висловлювала велике призирство, коли Люїза, начепивши на себе свої банти та стрічки, сміялася з її хусток, які мали звичку зсуватись на один бік. Люди казали, наче б то син багатого кра-

маря, їхнього сусіди, помандрував десь світ за очі з того горя, що не міг добитися від неї доброго слова.

Люїза, «красуня Нормандка», не була така жорстока. Вона була засватана за урядовця на Хлібнім ринку. Його, сердешного, ще до шлюбу задавило на смерть лантухом з борошном. Проте, наречена за сім місяців народила товстенького хлопчика. В оточенні Мегюденив красуню Нормандку мали за вдову. Стара перекупка іноді так і казала:

— Як був іще живий покійний зять...

Мегюдени були силою. Розказавши Фльоранові суть його нових обов'язків, Верлак порадив йому бути м'якшим до декого з торговців, якщо він не хоче накоїти собі лиха. Колишній інспектор був такий приятний, аж пояснив новакові маленькі секрети своєї професії: де треба поступатися, де бути суворим тільки на позір, зазначив навіть, які дарунки можна брати. Інспектор на базарі одночасно відіграє роль поліційного комісара й мирового судді, стежить за чистотою, залагоджує суперечки між покупцями та продавцями. Фльоран, через свою слабку вдачу, силував себе бути вибагливим і тому доходив до другої крайности, бував надто суворий щораз, як йому треба було показати свою владу. Окрім того, довгі страждання наклали свій відбиток на нього, і його похмуре обличчя парії справляло неприємне вражіння.

Тактика красуні Нормандки сходила на те, щоб з ним посваритись. Вона заприсяглася, що він і двох тижнів не протримається на цій посаді.

— Ото ще!—казала вона до мадам Лекер, здибавшись якимось ранком.—Невже та корова Ліза гадає, що нам потрібні її покидьки? Може, в нас смак іще кращий, як у неї! Цей Фльоран просто огидний.

Після торгів, коли Фльоран починав неспішним кроком свій обхід уздовж критих переходів, де стікали потоки води, він добре бачив, як Нормандка сміється з нього своїм нахабним сміхом. Її прилавок був у другім ряді, недалеко від прилавків з річною рибою; він був обернений до вулиці Рамбюто. Люїза оглядалася, пасучи очима свою жертву, і переморгувалася з сусід-

ками. Коли ж Фльоран переходив повз неї, дивлячися вниз та уважно позираючи на всі боки, вона зчиняла регіт, удавала надзвичайно веселу, вдаряла рибою по столу, відвертала скільки могла крант, щоб напориста цівка води з нього залила перехід. Проте, Фльоран не звертав на це уваги.

Та одного ранку фатально дійшло до сутички. Цього дня, наближаючись до прилавку красуні Нормандки, новий інспектор почув тяжкий сморід. На мармуровому прилавку лежала чудова надпочата сеньга, виставляючи жовто-рожеве м'ясо найкращого сорту; поруч із нею виставлялись білі, як сметанка, палтуси, розкішні морські угрі, потикані чорними шпильками, що відзначали окремі порції; камбула, пов'язана по дві, барбуни, окуні доповнювали виставку товару. Все це було свіжісіньке. І тим часом посеред цієї риби з блискучими очима та червоними зябрами на показному місці був покладений скат; червонуватий, поцяткований темними плямами, він розкішно відбивав дивними відтінками. Та він був гнилий. Хвіст йому відвалювався і пір'я відставало від шаршавої шкіри.

— Цього ската треба викинути—промовив Фльоран, надійшовши ближче.

Красуня Нормандка хихикнула. Він підвів очі й побачив, що вона стоїть, спершися на бронзовий стовп лихтаря з двома газовими лампочками, що освітлюють чотири місця кожного прилавка. Люїза видалася йому дуже висока, бо стояла на якійсь коробці, щоб не замочити ніг. Молодиця закусила вуста й була ще краща, як звичайно, із закрученим волоссям на трохи схиленій лукавій головці, з надто рожевими руками поверх довгого білого фартуха. Ще ніколи не бачив він на ній стільки прикрас: Люїза надягнула сьогодні довгі сержки, на шию навісила золотий ланцюжок, начепила брошку, нанизала каблучки на два пальці лівої руки й один палець правої.

Вона все дивилася на нього з-під лоба, не розтуляючи вуст, тому Фльоран знову сказав:

— Чуєте, заберіть цього ската.

Та він не помітив старої Мегюден, що сиділа, розка-

рячившись на стільці, на розі вулиці. Та підвелась у своїм рогатім чепці і, спершися кулаками на мармуровий стіл, нахабно підняла голос:

— Що таке? То чого вона має свій товар викидати? Хіба, може, ви заплатите їй за шкоду?

Тут Фльоран зрозумів каверзу. Інші перекупки сміялися. Він одчув, що навколо його бунт готовий спалахнути і вичікує тільки слова, щоб вибухнути. Він стримався, сам висунув з-під лави відро на покидьки і жбурнув туди гнилого ската.

Тітка Меґюден уже вперлася руками в боки; але красуня Нормандка, не промовивши й слова, тільки знову злісно хихикнула собі під ніс, а Фльоран відійшов із суворим поглядом, удаючи, що не чує свистків, якими його випроваджали.

Щодня з ним робили якусь нову штуку. Інспектор ходив тепер по лавах обережно, оглядаючись на всі боки, ввесь час напружений, наче на ворожій території. То його обливали з мокрих губок, то кидали йому під ноги риб'ячі кишки, щоб він посковзнувся; носії старалися зачепити його по потилиці своїми кошиками. Одного ранку, коли дві перекупки посварились, а Фльоран прибіг, щоб не припустити бійки між ними, він мусів нахилитись, бо мало не дістав у лице пригорщів дрібної камбули, якою перекидались озвірілі жінки над його головою. Всі навкруги вмирали зі сміху, і він залишився при тій думці, що цю сварку перекупок підстроїли Меґюдени. Попередня професія приватного вчителя озброїла Фльорана янгольським терпінням; він умів задержувати поважний спокій, коли в душі аж кипів від гніву і коли вся його істота обурювалася проти незаслуженої наруги. Та ніколи школярі на вулиці Естрапад не мали тої люті базарних торговок, цього озвіріння гладких баб, що в них животи й груди аж підскакували від атлетичної радості, коли Фльоран потрапляв у якусь пастку. Червоні лиця витрищали очі на нього. В огидних інтонаціях голосу, у високих клубках, роздутих шиях, у похитуванні стану, в розмахуванні рук він відгадував цілий потоп найбруднішої лайки на свою адресу. Гавар посеред цих безсоромних спідниць,

з їхнім характерним гострим запахом, млів би від захвату й тільки раздавав би ляпанці на всі боки, коли б на нього надто насідали. Фльоран устидався жінок і відчував, що поволі губиться в кошмарнім колі цих дівок з надто розвиненими тілами, що оточували його, гукаючи своїми хрипкими голосами та розмахуючи голими ручищами атлеток.

А тим часом поміж цих розгнuzданих самиць знайшлася для нього одна приятелька. Клер Мегюден просто казала, що новий інспектор—хороша людина. Як він переходив повз неї, під зливою масних дотепів її сусідок, вона посміхалася до нього. Клер сиділа за своїм прилавком; русяве волосся спускалося їй на виски та шию; плаття було застібнуте абияк: уся вона була недбала та безтурботна. Найчастіш він бачив, що вона стоїть коло басейну. Зануривши руки у воду, дівчина перекладала свою рибу з одної саджавки до другої, пустувала, повертаючи маленьких мідяних дельфінів, що випускали з своєї пащі цівки води. Цей плюскіт та дзюрчання надавали їй тремтячої грації купальниці на березі струмка, яка ще не встигла вдягнутися до ладу.

Якось ранком Клер була надто привітна. Вона закликала інспектора, щоб показати йому товстого угра, який здивував на аукціоні цілий ринок. Дівчина відчинила ґрати, що ними для безпеки зачинила басейн, і показала угра; той, здавалося, заснув у воді.

— Чекайте,—казала вона,—ось ви побачите.

Дівчина потихеньку спустила у воду свою голу, трохи худу, ніжну руку з синіми жилками під шовковою шкірою. Угор, почувши її дотик, звинувся і почав викручуватись, наповнюючи вузьке корито зеленавими переливами своїх кілець. Тільки він заспокоювався, Клер знову бавилась, лоскочучи його кінчиком нігтя.

— Ну, й громадище!—вважав за потрібне сказати Фльоран.—Я рідко коли бачив таких гарних угрів.

Вона призналася йому, що спочатку побоювалася їх. Та тепер вона знає, як треба стиснути руку, щоб вони не вислизнули. І Клер узяла другого угра, трохи меншого, з сусідньої саджавки. Він викручувався по обидва боки її стисненого кулачка. Його марні зусилля

смішили Клер. Вона кинула цього угра, спіймала іншого; вона рилась у басейні, перевертаючи своїми тоненькими пальчиками цю купу змії.

Потому Клер постояла ще хвилину, розказуючи, що тепер продаж іде погано. Розносники торгують на площадці критої вулиці і перебивають покупців. Вона не витерла своєї голої руки, свіжої від холодної води, і з кожного пальця стікали великі краплі.

— Ах!—нагадала собі Клер,—ще ж треба показати вам моїх коропів.

Вона відкрила треті ґрати й обома руками витягла коропа, що бив хвостом в агонії. Та дівчина почала шукати другого, меншого; цього вона могла втримати одною рукою, хоч рука трохи розкривалася під натиском боків, коли риба зявала. Їй спало на думку засунути великий палець коропові в розкриту пащу.

— Вони не кусають,—прошепотіла вона з тихим сміхом,—вони не лихі... Я навіть раків не боюся.

Білявка знову спустила руку в саджавку, до переділки, де кишіла якась жива маса, і витягла рака, що вчепився їй клішнею за палець. Клер спочатку силкувалася його струсити, та, мабуть, рак її щипав дуже боляче, бо вона вся зчервоніла і з пересердя відломила йому клішню, ввесь час посміхаючись.

— А от щуці я б не довірилась,—говорила дівчина, щоб не показати свого хвилювання.—Вона мені, як ножицями, відтяла б пальці.

І Клер показала великі щуки, що лежали на надзвичайно чистій, побілілій від лугу, дошці, поруч із бронзовими линами та невеликими купками окунів. Тепер її руки були вкриті слизотою від коропів; вона їх випростовувала, стоячи у вогкості басейну над мокрими рибами, розкладеними на прилавку. Її оточував якийсь запах свіжості, з тих сильних запахів, що здіймаються від очерету та твані, де цвіте жовте латаття, коли риба треться, солодко й похитливо виніжуючись на сонечку. Клер обтирала фартухом руки і спокійно посміхалася. Ця дівчина мала льодову кров, її не хвилювало млосне тремтіння холодних пестощів річної води.

Прихильність Клер Меґюден була Фльоранові малою

потіхою. Тільки масні дотепи ще ряснішим дощем сипались на нього, коли він зупинявся побалакати з нею. Молода дівчина знизувала плечима, кажучи, що її мати стара негідниця, та й сестра нічого не варта. Несправедливість базару до інспектора її гнівила.

Тим часом війна день від дня ставала запекліша. Фльоран уже думав, чи не покинути йому своєї посади; він і одного дня не залишився б на ній, якби не боявся виказати себе боягузом перед Лізою. Його хвилювала думка: що вона скаже, що подумає? Невістка добре знала про постійну війну рибасок з їхнім інспектором, бо від шуму тієї колотнечі аж дрижав увесь Новий Ринок. Кожна нова сутичка викликала безконечне обговорення в усій околиці.

— Ну!—часто-густо говорила вона ввечері по обіді.— Спробували б вони так зо мною, я б їх швидко приборкала! Всі вони погані баби не варті того, щоб їх і пальцем торкнутися, драньтя паршиве, брудні паскуди! Ця Нормандка—така огида... Я б їй дала! Вірте слову, Фльоране, тут потрібна тверда рука. Ваші ідеї тут ні до чого. Дайте їм добру нагінку, щоб пам'ятали, тоді побачите, як попідкулюють хвости.

Остання криза була жахлива. Служниця булочниці мадам Табуро прийшла рано на рибний ринок купити камбули. Красуня Нормандка, побачивши, що та крутиться коло неї, почала закликати купувальницю та підлещуватись:

— До мене заходьте, я вам знайду, що треба. Ось дві гарні камбулки, чудовий палтус?

Служниця нарешті підійшла й почала обнюхувати велику камбулу з гидливим виглядом, як звичайно роблять люди, коли хочуть дешевше купити. Люїза казала далі:

— Ви тільки гляньте, яка важка!

І з цими словами поклала їй на руку велику рибину, обгорнену в товстий жовтий папір.

Купувальниця, маленька щупла овернка, зважувала на руці камбулу, відкривала їй зябри мовчки, з тою самою гримасою.

Нарешті вимовила, наче з жалем:

— Ну, що просите?

— П'ятнадцять франків.

Тоді служниця швидко поклала рибу назад на мраморову дошку, мов хотіла тікати. Та Люїза її затримала:

— То скажіть вашу ціну.

— Ні, ні, це надто дорого.

— А, проте, скажіть.

— Хочете вісім франків?

Тітка Мегюден, мов прокинувшись, засміялася недобрим сміхом:

— Мабуть, люди гадають, що ми десь накрали свій товар. Вісім франків така велика риба! Це, може, тобі, моя лялечко, дадуть стільки за нічну роботу, щоб ти не зів'яла!

Люїза відвернулася з ображеним виглядом. Та овернка поверталася двічі, пропонувала дев'ять і, нарешті, десять франків. Тоді, як вона вже справді хотіла піти, перекупка несподівано поступилась:

— Ну, гаразд, хай буде по-вашому, давайте гроші!

Служниця підійшла до прилавку, приязно балакаючи зі старою Мегюден. Мадам Табуро дуже тяжко догодити. Сьогодні на обід будуть гості, її брат у перших із Блуа, нотаріус із жінкою. Адже вся рідня мадам Табуро така статочна; і сама вона, дарма, що пекарша, проте, дама освічена.

— Будьте ласкаві, розчиніть мені рибу,—сказала овернка, перериваючи розмову.

Нормандка ловко розпорола пальцем живіт камбули і викинула тельбухи у відро. Кінчиком фартуха вона провела по зябрах, щоб зняти трошки налиплого піску, а тоді сама поклала покупку в кошик овернці.

— Ну, ось вам, моя красунечко, ви мені подякуєте.

А за чверть години служниця прибігла, розчервоніла, плачучи. Вся її дрібна постать тремтіла від гніву. Шваркнувши камбулу на мрамур, вона показала на рибі від живота широку діру у м'ясі, що доходила до хребта. Цілі річки переривистих слів виривалися з її горла, здушеного з плачу.

— Мадам Табуро не хоче вашої камбули! Вона сказала, що її не можна гостям подавати... А мене налаяла,

що я дурна і мене кожен обкрадає... Адже самі бачите: попсована риба. Я її на спину не перевертала, на слово вам повірила... Віддайте мені назад мої десять франків!

— Треба дивитись, коли купуєш,—спокійно відповіла Нормандка.

Овернка підвищила голос; тоді зі свого місця підвелася засадна стара Мегюден.

— Та чи дасте ви нам колись спокій, чуєте? Хто це бачив, щоб брати назад рибу, яка валялась у покупців? Ото ще! Та звідки ми знаємо, куди ви її кинули, що зробили таке з нею!

— Я, я!

Служниця задихувалась.

— Обидві ви злодійки! так, так, злодійки!—скрикнула вона нарешті з голосним плачем.—Мадам Табуρο так і казала.

Тоді зірвалася справжня буря. Мати з дочкою, як фурії, почали сукати кулаками до щуплої овернки, відводячи свою душу. Та зовсім очманіла, ще голосніш заревла, обсипана з усіх боків найпаскуднішою лайкою. Хрипкий голос старої Мегюден і верещання Люїзи лунали в повітрі. Перекупки, мов опуку, перекидали овернку одна до другої.

— Геть звідціля! Твоя мадам Табуро сама смердить, а не ця риба. Це твою господиню треба б було полагодити перше, ніж гостям подавати.

— Захотіла за десять франків цілої доброї риби! Ні, дякуємо вам. А ще чого?

— Що ти дала за свої сережки? Зараз видко, що ти їх заробила, лежачи на спині.

— Ще б пак! Не дурно вона вночі стремить на розівулиці Мондетур.

Сторож побіг за Фльораном, і той прийшов на самий розпал сварки. Павільйон просто збунтувався. Перекупки ладні очі видряпати одна одній за якого оселедця на два су, але одностайно обстоюють своїх товаришок проти покупців. Вони верещали:

— Багато грошей у пекарші, що вона їх не заробляла!..

І тупотіли ногами, нацьковуючи Мегюденів, мов собак, на їхню жертву.

Деякі аж вискакували з-за своїх прилавків, мов хотіли вчепитись у волосся жалюгідній служниці, що потопала в потоці огидної лайки.

— Зараз же поверніть цій дівчині десять франків,— суворо сказав Фльоран, довідавшись у чому справа.

Але тут тітка Мегюден розпірилася остаточно:

— А ти відкіля такий узявся? Ану, геть звідціля!.. Ось дивись, як я віддаю десять франків!

І вона, розмахнувшись, кинула камбулу просто в лице служниці. Та скривавилась, а риба впала на кам'яну підлогу, мов мокра ганчірка. Цей дикий вибрик розгнівав Фльорана. Красуня Нормандка аж налякалась і поточилася назад, коли він закричав:

— Зачиняю вашу торгівлю на вісім день. Я зовсім позбавлю вас місця в Новому Ринку, чуєте!

Ззаду нього почалися свистки, але він повернувся з таким загрозливим поглядом, що перекупки припишкли, вдаючи, наче жодної участі не брали в цьому скандалі. Коли Мегюдени повернули овернці її десять франків, інспектор примусів їх зараз же зачинити свою крамницю. Стара Мегюден мало не задушилася від злості, а дочка мовчала, бліда, як крейда. Як це, її, красуню Нормандку, виганяють геть! Клер своїм спокійним голосом завважила, що її сестрі так і треба, і дівчата мало не вчепилися в коси одна одній увечері, в себе вдома, на вулиці Пірует.

За вісім день, коли Мегюдени повернулися на своє місце, вони поводитися тихо, церемонно, мало говорили, затаївши в собі запеклу лютю. Проте, вони знайшли в настроях Нового Ринку велику зміну: всенький павільйон заспокоївся, в ньому запанував лад. Від того дня, мабуть, Люїза почала обмірковувати плян жорстокої помсти. Вона добре тямилася, що їй влетіло через під'юджування ковбасниці. Ліза другого дня після баталії зустрілася з нею і глянула так звисока, що Люїза Мегюден заприсяглася віддячитися суперниці як слід за її погорду. По всіх закутках Ринку пішли безкінечні наради з мадемуазель Саже, мадам Лекер та Сар'єтою. Та

хоч їм самим аж надокучило розповідати вигадки про кохання красуні Лізи з кузеном та про волосся, що ніби то знаходили в ковбасні Кеню, нічого з цього не вийшло, і од пльоток аж ні трошки не полегшало Люїзі. Вона почала вигадувати щонебудь надто отруйне, щоб улучити свого ворога в саме серце.

Люїзин хлопчик вільно ріс на рибному ринку. Від трьох років його садовили на якусь ганчірку просто між купами морської риби. Він по-братерському спав поруч із великою скумбрією і прокидався між макрелями та мерланами. Від хлопчини так дхнуло діжкою з оселедців, наче він виліз із живота якої-небудь великої риби. Довгий час улюбленою його грою було будувати з оселедців будинки. Тільки мати відвернеться, зараз же він розпочинає цю гру, або ще грається у війну; виладнавши барбунів на мармуровому столі стрункими лавами, він підштовхував їх, щоб стукалися головами, а губами награвав, мов сурма й барабан; тоді, нарешті, складав рибу назад на купу, кажучи, що вже всі вояки повбивані. Коли малий трохи підріс, він почав крутитись біля своєї тітки Клер, щоб діставати пухирі з коропів та щук, коли вона їх розчиняла. Він клав ті пухирі на землю й роздушував їх ногою, радіючи з голосного тріскання. Як йому було сім років, він уже бігав по всіх критих переходах, ховався під лави, поміж дерев'яних скриньок, пооббиваних оливом. Це був добрий шибеник, пещена дитина всіх рибасок. Коли йому, малесенькому, показували щось нове, що його захоплювало, хлопчик сплескував рученятами з радісним подивом і белькотів слівце «мюш!» Так це слівце й залишилося за ним, стало його ім'ям:

— Гей, Мюш, сюди!

— Гей, Мюш, туди!

Усі сусідки наввипередки одна перед одною закликали його до себе. Він залазив усюди: до авкційного бюро, в купи кошиків, між відра з риб'ячими тельбухами. Мюш носився по всьому павільйоні, мов маленька рибка, рожева та біла, швидка, в'юнка рибка, що вільно плещеться у воді. Він і справді любив воду із пристрасстю молоденької рибки. Мюш з насолодою качався в калю-

жах; він підставляв свою голову й руки, коли мармурові столи обливали водою. Не раз він потихеньку відкручував крант і був зовсім щасливий, коли звідти бризкала холодна цівка. А надто Мюш любив площадку коло басейну, над сходами, що провадили до льоху. Звичайно тут мати шукала його ввечері, щоб іти додому, і приводила мокрісінького, посинілого від холоду, з водою в черевиках і навіть у кешенях.

Семи років це був здоровий хлопчик, гарний, як янгол, і грубіянський як візник. Він мав кучеряве каштанове волосся, чудові, ніжні очі, гарні вустонька, що вимовляли таку паскудну лайку, яка застрягла б у горлянці навіть жандарові. Вихований серед базарного паскудства, він, як з мішка, сипав словами з лексикону рибасок, узявшись в боки з нахабним виглядом, наслідуючи своїй бабці Меґюден. Тоді його чистий, наче дзюрчання кришталевого струмка, голосок дитини з церковного хору викрикував такі милі вирази: «шлюха, сволота, йди, чоловікові своєму носа втирай, що тобі платять за твою шкуру?» І Мюш старавсь удати вимову та вирази базарних перекупок, забруднюючи своє чарівне дитинство.

Перекупки аж за боки бралися від реготу, а він, радий з їхньої похвали, вже не міг двох слів сказати, щоб не додати «хай тобі біс» на кінці фрази. Та проте Люїзин синочок залишався чарівний, не розуміючи змісту брудних слів, які сам вимовляв. Він цвів здоров'ям у цім свіжій подуві, в міцнім запаху морської риби, і перебирав увесь свій запас брудної лайки з таким радісним личком, мов вичитував молитви.

Наближалася зима. Мюш цього року почав мерзнути. Від перших же холодів його потягла цікавість до інспекторської контори. Та контора стояла на лівім розі павільйону на вулиці Рамбюто й була обмебльована столом, відкритою стінною шафою, кріслом та двома стільцями. Тут же стояла піч, палка мрія Мюша. Фльоран дуже любив дітей. Побачивши цю дитину з мокрими ногами, що зазірала до нього у вікно, він закликав її до себе. Перша ж розмова з Мюшем дуже вразила інспектора. Хлопчик сів перед піччю і спокійно заявив:

— Хочу трошки посмажити свої милиці, розумієш? Ну, й собача холоднеча, хай тобі біс.

І, засміявшись перлистим сміхом, він додав:

— Моя тітка Клер сьогодні рано встала погана, як гріх. Скажи но мені, мосьє, це правда, що ти ночами ходиш їй ноги гріти?

Фльоран спочатку жахнувся, проте, відчув дивний потяг до цієї дитини. Красуня Нормандка весь час була однаково холодно їдка з ним, проте, і слова не кажучи, пускала до нього сина. Тоді Фльоран почув, що має право принадувати його; він почав закликати до себе Мюша вільними годинами, після полудня, і згодом поставив собі за мету виправити цього свавільника. Йому здавалось, наче його брат Кеню знову маленький і вони ще по-старому живуть у своїй великій кімнаті на вулиці Ройє-Коляр. Його радістю, його святою мрією людини, яка бажає саможертви, було жити завжди в товаристві молоденької істоти, яка б ніколи не виростала і якою він міг би повсякчас керувати, черпаючи з її невинності любов до людства. На третій же день їхньої знайомости Фльоран приніс абетку. Мюш був тямущий на диво, приємно було його вчити. Він вивчив літери з запалом паризького безпритульного хлопчика. Малюнки в абетці безмежно цікавили дитину. Після лекції він собі на спочинок улаштував дивні розривки. Піч незмінно залишалася його приятелькою, джерелом безконечної насолоди. Спочатку Мюш пік у ній картоплю та каштани, але згодом це вже було йому не цікаво. І він украв у тітки Клер окунів та засмажив їх поодинці проти розпеченої груби, прив'язавши на ниточку; цю страву він з насолодою з'їв без хліба. Одного разу Мюш навіть притяг цілого коропа; але риба ніяк не хотіла пектись і так отруїла повітря, що довелося відчинити навстіж вікно й двері. Коли ці перевари надто смерділи, Фльоран викидав рибу на вулицю. Та частіш він тільки сміявся. За два місяці Мюш уже вільно читав, а його зошити краснопису мали дуже акуратний вигляд.

Тим часом хлопчик протуркав матері вуха, розповідаючи їй щовечора за свого доброго приятеля Фльорана. Його добрий приятель Фльоран малював йому

сьогодні дерева й чоловічків у хатках. Добрий приятель Фльоран зробив такий і такий рух, кажучи, що люди були б кращі, якби всі вмiли читати. Отже, Нормандці раз-у-раз доводилося чути про інтимне життя людини, яку б вона хотіла звести зі світу. Одного разу вона замкнула Мюша вдома, щоб він не ходив до інспектора, але хлоп'ятко так ізплакалося, що другого дня мати мусіла дати йому волю. Не зважаючи на могутню постать і сміливий вираз обличчя, ця жінка виявляла слабку вдачу. Коли хлопчик розказував їй, що йому було тепло, й повертався додому в сухій одежині, вона відчувала невидиму вдячність і задоволення від свідомості, що її дитина має захист і може гріти ноги коло вогню. Трохи згодом Люїза була дуже зворушена, коли Мюш прочитав їй уривок брудної газети, в яку було завинено кусок морського угра. Помалу-малу, не усвідомлюючи собі того, вона прийшла до переконання, що Фльоран і справді був не лихий чоловік. У неї прокинулася пошана до його освіти і зростала цікавість до нього; їй захотілось приглянутися до нього ближче, зрозуміти його життя. Тоді раптом Нормандка вмовила себе, що вона тільки виконує свій попередній плян помсти: треба бути привітною з кузеном, щоб посварити його з гладухою Лізою; так буде ще цікавіш.

— А що, твій добрий приятель Фльоран балакає з тобою за мене?—запитала мати Мюша, вдягаючи його одного ранку.

— Ну, ні,—відповів хлопчик.—Ми з ним граємося.

— Ну, то скажи йому, що я на нього вже не гніваюсь і дуже вдячна, що він тебе навчає читати.

Від того дня хлоп'яті раз-у-раз давано нові доручення. Він переходив від матері до інспектора і від інспектора до матері з компліментами, запитаннями та відповідями. Він їх повторював цілком несвідомо; так само можна було б передати ним найбрудніші слова. Тим часом Люїза Мегюден боялася, щоб не показати себе неспіливою або соромливою; вона прийшла раз сама й сіла на вільний стілець, коли Мюш брав лекцію краснопису. Люїза поводитися дуже чемно, наговорила Фльоранові багато приємного, а той соромився більше від неї. Роз-

мовляли вони тільки за дитину. Коли вчитель висловив побоювання, що, може, незручно буде провадити далі навчання в конторі, перекупка запропонувала йому приходити до них вечорами. Далі, вона заговорила про платню. Він зчервонів і сказав, що не прийде, якщо вона буде говорити за гроші. Тоді Люїза в душі дала собі слово віддячити йому, подарувавши найкращу рибину.

Отже, мир був підписаний. Красуня Нормандка взяла навіть Фльорана під свою опіку. Проте, до інспектора вже звиклися; перекупки казали, що він добріший від Верлака, дарма, що має такі погані похмурі очі. Сама тільки стара Мегюден знижувала плечима; баба ненавиділа того «худого довгаля», як вона його призириливо називала.

А коли одного ранку Фльоран, з посмішкою на устах, зупинився перед саджавкою Клер, молода дівчина аж кинула з рук рибину й повернулася до нього спиною, гнівно спалахнувши вогнем, задихаючись від злости. Це так вразило Фльорана, що він запитав у Люїзи, за що гнівається на нього її сестра.

— Та киньте її,—відповіла Люїза.—Адже вона в нас норовиста. Ніколи не погодиться з іншими... Це просто вона мені на злість.

Нормандка розкошувала. Вона гордовито випростувалась на своїй лаві, подвоювала кокетство, робила надзвичайно складні зачіски. Зустрівши красуню Лізу, рибаска звисока призириливо глянула на неї і навіть приснула сміхом просто їй у лице. Певність, що вона дошкулить ковбасниці, як перетягне на свій бік її кузена, надавала приємної звучності її дзвінкому сміхові, від якого хвилювалася її повна біла шия. Під цей час їй спало на думку прибрати Мюша в гарний шотландський костюмчик та оксамитову шапочку. Та саме в цей час у Мюша прокинулася колишня жага до води. Була відлига, лід розтанув. Мюш відвернув крант якомога і скупав під ним свою шотландську блюзочку, підставивши під цівку води лікоть так, щоб вода йому текла вздовж руки. Це він називав «гратися в ринву». Мати застала його в компанії з двома іншими хлоп'ятками; вони втрьох пускали плавати в оксамитовій Мюшевій

шапочці двох біленьких рибок, що їх Мюш украв у своєї тітки Клер.

Фльоран прожив на Ринку майже вісім місяців у якомусь безперервному півсні. Після семи років страждання й запеклої боротьби він раптом опинився серед непорушного спокою та регулярного життя. Цей перехід був такий різкий, що втікач не розумів добре, чи він живе, чи ні. Фльоран віддавався цій мирній течії, відчуваючи якусь порожнечу в голові, весь час дивуючись, як це він щоранку сидить у тім своїм кріслі, в тісній конторі. Ця кімнатка з голими стінами, малесенька, мов корабельна каюта, подобалася йому. Він був там сам, відділений від усього світа під немовчний гуркіт базару, що нагадував йому якесь безбережне море, яке наче оточувало його з усіх боків, ізолюючи від людей. Та з часом, поволі, в нього прокинулася невиразна тривога, неспокій, що доводив його до одчаю; сумління дорікало Фльоранові, закидало йому якийсь несвідомий гріх; він обурювався проти порожнечі, що все ширилася в його голові та серці. А ще йому набрид поганий запах попсованої морської риби; від того духу його в'ялило. То був повільний розклад, невиразна нудьга, що перетворилася на гостре нервово роздратовання.

Дні минали до жаху одноманітно. Фльорана зустрічали ті самі звуки, ті самі запахи, ранком гудіння авкціонів глушило його, мов далекі дзвони. Часто, коли довіз спізнявся, цей галас затягався до пізнього часу. Тоді він не виходив з павільйону до дванадцятої; його шарпали на всі боки з приводу різного безладдя та суперечок, при чому Фльоран силкувався чинити якомога справедливійш. Іноді цілими годинами доводилося розбирати будь-яку пустякову справу, що бунтувала цілий Ринок. Інспектор походжав серед метушні та гамору торгівлі, поволі обходив ряди, іноді зупинявся перед перекупками, біля прилавків по лінії вулиці Рамбюто. На тих прилавках лежать великі рожеві купи креветок, стоять кошики червоних печених лянгустів, зв'язаних, з позакручуваними хвостами, а тим часом живі лянгусти, розлатані на мрамурі, поволі вмирають. Там він поглядав на покупців у капелюхах та чорних рукавичках, що торгу-

вали рибу й нарешті ховали в кешені сурдута печеного лянґуста, заверненого в папір. Далі, перед переносними столами, де продається дешева риба, Фльоран упізнавав жінок, що жили поблизьку, в ринковому кварталі, бо вони приходили завжди одночасно й без покриття на голові. Іноді він цікавився гарно вдягнуною дамою, що волочила своє мережево по мокрому камінню, в супроводі служниці в білому фартушку. Інспектор ішов за нею якийсь час, бачачи, як перекупки насмішкувато знизують плечима в неї за спиною, у відповідь на її вередливі гримаси. Ця метушня кошників, шкіряних саквояжів, козубів, усі ці спідниці, що никали серед струмків води в переходах павільйона, цікавили Фльорана, і він непомітно дотягав час до сніданку, милуючися з дзюрчання водяних струмочків, прохолодою, що віяла від них, переходячи від терпкого запаху морських черепашок до гірких випарів солоної риби. Він завжди кінчав свій огляд відділом солоної риби; копчені оселедці, нантські сардини, на підстилках з листя, скручена тріска, вся ця солоня риба, навалена купами перед грубими огидними перекупками, нагадувала йому збори в дорогу, подорож між бочками солоних оселедців. Опівдні базар завмирав, починав дрімати, а Фльоран зачинявся в себе в конторі, переписуючи начисто свої папери, з насолодою спочиваючи. Як йому траплялося виходити й перебігати рибним рядом, павільйон був майже безлюдний. Ні тиску, ні метушні, ні галасу, як було о десятій ранку. Рибаски, сидячи за порожніми прилавками, плели панчохи, відкинувшись назад, а де-не-де спізнілі господині походжали навколо, поглядали на всі боки, не хапаючись, закушуючи вуста, як люди, що розраховують у голові приблизну вартість свого обіду до останнього су. Сутеніло; стукотіли рундуки, рибу клали на ніч на лід. Тоді Фльоран, дочекавшись, щоб при ньому замкнули ґрати льохів, ішов, несучи з собою рибний дух в одежі, бороді та волоссі.

Першими місяцями він не дуже страждав од цього вічного запаху. Зима була холодна; переходи взялися льодом, мов дзеркалом, льодові бурульки білим гіпюром прикрашали столи й басейни. Ранком треба було

запалювати маленькі пічечки під крантами, щоб вода розмерзлася й потекла. Перемерзла риба з вигнутим хвостом, тьмяна та шаршава, мов метал, що втратив свій блиск, дзвеніла, як залізо, коли її перекидали з місця на місце. До лютого павільйон був жалюгідний; він наїжився, стояв сумний у своїм льодовім савані. Та ось пішла відлига, мряка, березневі тумани й дощі. Риба почала м'якнути, розмерзатися, сморід зіпсованого риб'ячого м'яса перемішувався з огидним запахом рідкого болота, що долітав із сусідніх вулиць. Та ще не дуже давала себе чути огидна солодкава вогкість, що носилась над землею. Згодом, гарячих червневих днів, сморід піднявся вище, повітря стало невимовно тяжке через огидні випари. Відчиняли верхні вікна, спускали великі сірі парусинові штори, щоб захистити ринок від проміння розпеченого неба; вогненний дощ нагрівав увесь Новий Ринок, як велику піч; найменшого вітерця не було, щоб рознести ці випари зогнилої морської риби. Над лавами, де йшов продаж, просто пара стояла.

Тоді Фльоран почав страждати від цього накопичення їжі, серед якого він жив. Його нудило ще гірше, ніж восени в ковбасні. Щоправда, він терпів там гірший сморід, та той дух не виходив із власних його нутрощів. Його вузький шлунок худої людини протестував, коли доводилось переходити повз розкладену на продаж рибу; її раз-у-раз обмивали свіжою водою, та це не завдавало їй псуватися від спеки.

Всі ці поживні речі навколо мов годували Фльорана своїми запахами, душили його, наче він не годен був їх перетравити. Коли він зачинявся в себе в конторі, сморід переслідував його, просякаючи крізь щілини дверей та вікон. У дощ у комірці бувало поночі, наче довгим присмерком на дні смердючого багна. Часто від несвідомого нервового жаху Фльоран відчував потребу рухатись; тоді він широкими сходами, зробленими всередині павільйону, спускався до льоху. Там, у важкім повітрі, в півтемряві, освітленій тільки кількома газовими ріжками, він знаходив прохолоду чистої води. Він зупинявся коло великої саджавки, де тримається про запас живу рибу, і слухав вічну пісеньку чотирьох водяних цівок, що

течуть з чотирьох рогів центральної урни й рівно розливаються під крантами зачинених на колодку басейнів з ніжним дзюрчанням живої бігучої води. Це підземне джерело, цей струмочок, що белькотить у присмерку, заспокоював Фльорана. А ще подобалося йому ввечері, як сонце ясне сідало; тоді тонке мережево чавунного каркасу скляних павільйонів виступало на яскраво-червонім небі, летючі порохи останнього проміння вривалися в усі просвіти, в усі щілини дерев'яних жалюзі; це було подібне до засвітленого транспаранту, де виступали стрункі розгалуження пілястрів, делікатні вигини склепіння, геометричні фігури дахів. Він надивитися не міг на цей величезний архітектурний рисунок, виконаний китайським тушем на прозорім веленевім папері, освітленим іззаду. І знов йому ввижалась якась велетенська машина, з її колесами, важелями, маятником, що виступала на темночервонім, розпеченім жарі, який палахкотів під казаном. Щогодини гра світла змінювала профілі ринку, починаючи від ранішньої синяви й густих чорних тіней півдня—аж до пожежі заходу сонця, що згасало в сірім попелі присмерку.

Але душними вечорами, коли здіймався сморід, тремтячими струмками перетинаючи жовте соняшне проміння, мов гарячий випар, Фльоран знову відчував нудоту, його мрії переходили в гарячку, і він уявляв собі велетенську парню, смердючі казани на різниці, де топився зіпсований жир цілої нації.

Опріч того, Фльоран дуже терпів від грубіянського оточення, де слова й рухи наче мали свій специфічний запах. Проте, він був добрящий і не гнівався. Тільки з тими жінками йому було незручно. Вільно почув він себе з самою лише мадам Франсуа, коли побачив її знову. Вона так щиро зраділа, що він здобув посаду, був щасливий, «обтріпався від злиднів», як казала городниця, і це дуже зворушило Фльорана. А Ліза, Мегюдени й інші турбували його своїм сміхом. Мадам Франсуа він би все розказав. Вона сміялась не насмішкувато; то був сміх жінки, щасливої з радости свого ближнього. І як тяжко вона працювала; їй бувало, ой, як скрутно взимку, в мороз, а в дощі—ще гірше. Її робота була не легка. Фльо-

ран бачив городницю і в жорстокі зливи, і в холодний дрібний дощ, що слизився цілими днями. Колеса возу, по дорозі з Нантеру до Парижу, встрягали в болото до самої маточини. Бальтазар був обмашений у болоті аж по самий живіт. І хазяйка його жалувала, обтираючи стареньким фартухом.

— Коні—худоба ніжна,—казала вона.—Тільки трошки щось—зараз їм починає живіт боліти. Ох, бідняка мій, старенький Бальтазар! Як ми переїздили міст Нельї, я думала, що ми в Сену спустились, просто як з цебра дощем поливало.

І Бальтазар відправлявся на заїзд, а мадам Франсуа залишалася під великою зливою продавати свою городину. Торговиця перетворювалась на одну велику калюжу рідкого болота; капуста, морква, ріпа, через які лила вода сірого кольору, потопали в бруднім потоці, що котився бруком. Городини тепер не вабила очей розкішними зеленими відтінками, як бувало за ясних ранків. Городники, закутані у свої свити, горбили спину, кленучи адміністрацію, яка, оглянувши городину, заявила, що дощ їй не шкодить, а тому не треба будувати повіток.

Отже, дощові ранки призводили Фльорана до одчаю. Він думав про мадам Франсуа і, відірвавшись од роботи, біг перемовитися з нею слівцем. Проте, він ніколи не бачив її зажуреною. Вона тільки обтріпувалася, мов пудель, і казала, що й не такі дощі бачила, що вона не з цукру і не розтане від якоїсь краплі води. Фльоран примушував її зайти на хвилинку в криту вулицю, навіть кілька разів запрошав городницю до Лебігра, де вони обоє зігривали душу гарячим вином. І доки мадам Франсуа ласкаво поглядала, повернувшись до нього своїм спокійним обличчям, він був цілком щасливий, вдихаючи здорові пахощі полів, що привозила з собою селянка в погану атмосферу паризького базару. Від неї пахло землею, сільським повітрям, вільним духом ланів.

— Треба вам приїхати до нас, до Нантеру, ось що я вам скажу, голубе,—говорила вона.—Побачите мій город: я всі доріжки кмином пообсаджувала... А тут сморід, у вашім поганім Парижі.

З цими словами вона від'їздила, мокра, як хлющ. Її розмови були Фльоранові приємною розривкою. Він також силувався працювати, щоб приглушити нервову нудьгу, від якої терпів. Він був людиною методичного розуму, й іноді точність розподілу часу доходила в нього до манії. Двічі на тиждень Фльоран зачинявся у себе, щоб писати великий твір про Каєну. Його кімната комірника з пансіоном впливала на нього заспокоїливо, заохочувала його до роботи. Фльоран палив у каміні, оглядав гранатове деревце, що стояло коло ліжка в ногах, потому сідав до маленького столика і працював до пізньої ночі. Відсунувши молитовник та сонник у глиб шухляди, він потрохи наповнив її окремими аркушами й різними рукописами. Твір про Каєну зовсім не посувався вперед, бо переривався іншими проєктами, плянами великих робіт, що Фльоран накреслював у кількох рядках. Послідовно він склав у загальних рисах проєкт корінної реформи, яку, на його думку, слід було провести в адміністративній системі Ринку, проєкт перетворення системи податків з таксою за торговельні угоди, проєкт нового розподілу провіанту по бідних кварталах,—одне слово, цілий гуманітарний закон, накреслений ще невиразно, закон, що призвів би до влаштування громадських комір на різні речі довозу, щоб забезпечити на кожний день потрібну кількість харчів кожній родині паризьких громадян. Зігнувши спину, занурившись у глибокодумні справи, Фльоран одкидав від себе довгу чорну тінь поміж м'яких тонів та невиразних рис речей своєї мансарди. Пташка-зяблиця, що її він одного зимового дня підняв на базарі, іноді помилялась, побачивши світло лямпи, і скрикувала в тиші, порушеній тільки рипінням пера, що бігало по папері.

Фатально Фльоран повернувся до політики. Він надто багато вистраждав за неї і, природно, вона стала головним змістом його життя. В іншій оточенні і при сприятливих обставинах з нього був би чудовий провінціальний учитель, щасливий мирним спокоєм свого містечка. Та з ним поводитись, як із вовком, і вислання відзначило його, як діяча на будь-якому бурхливому полі.

Його нервова хвороба походила тільки з того, що збудилися довгі мрії, якими він жив у Каені; збудилася нестерпна гіркота від незаслужених страждань; це був наслідок тої присяги, що він дав самому собі,—помститися за приниження людства, з яким поводитися жорстоко, як із худобою, і тим перетворювали на худобу,—присяги помститися за принижену справедливість. Великий Ринок, надмірна кількість поживних харчів, прискорили цю кризу. Всі ці харчі були для нього втіленням самозадоволеного зайнятого перетравленням їжі скотинячого панування, втіленням самого череватого Парижу, що обростав салом, підтримуючи нишком імперію. Ця надмірна достатність їжі утворила навколо нього величезні жіночі груди, потворні клуби, круглясті лиця, мов неподолані наочні аргументи проти його мученської худої постаті й жовтого обличчя незадоволеної людини. То було черево крамаря, черево чесности середнього рівню; воно роздувалося, щасливе, вилискувало проти сонечка, вважаючи, що все йде якнайкраще, що ніколи ще люди спокійної вдачі не відгодовувалися так добре. Поглядаючи на все це, Фльоран мимохіть стискував кулаки й був готовий боротись, гірш роздратований спогадами про своє заслання, аніж був тоді, коли повертався до Франції. Ненависть охопила його всього. Часто він кидав перо, захоплений мріями. Жар з каміна кидав на його лице вогняні відсвіти, лампа чадила, а зяблиця, сховавши головку під крильце, засинала, тримаючись одною лапкою.

Іноді об одинадцятій годині Огюст, помітивши світло під дверима, заходив до сусіди перед тим, як лягати спати. Фльоран йому відчиняв з деякою досадою. Молодий ковбасник сідав, грівся біля вогню, мало говорив і ніколи не пояснював, чого зайшов. Увесь час він поглядав на фотографію, де вони з Огюстіною були зфотографовані, вбрані по-святочному, тримаючись за руку. Нарешті Фльоран домислився, що Огюстові просто приємно побути в тій кімнаті, де перше жила молода дівчина. Колись увечері він, посміхаючись, запитав Огюста, чи добре відгадав.

— А може й так,—відповів підмайстер, здивований

такою думкою, з якою йому прийшлося погодитися.— Я ніколи за це не думав і просто заходив до вас, сам не знаючи нащо. От коли б сказати це Огюстіні, вона б сміялась... Коли люди збираються взяти шлюб, їм не лізуть у голову такі дурниці.

Коли Огюст бував у розмовнім настрої, він, звичайно, починав балакати про ковбасню, яку мріяв одкрити в Плезансі разом з Огюстіною. Він, видко, такий був переконаний заздалегідь, що може збудувати своє життя, як сам схоче, що Фльоран нарешті відчув до нього щось подібне до пошани, дарма, що ця самовпевненість дратувала його. І справді, ковбасник був по-своєму недурний; він просто йшов до призначеної мети, і можна було сподіватися, що Огюст її досягне без великих турбацій, в ситім розкошуванні. В такі вечори Фльоран не міг знов узятися до роботи. Він лягав незадоволений, і знаходив духовну рівновагу, тільки прийшовши до такого висновку:

— Адже цей Огюст — тварина, найсправжнісінька тварина, і нічого більше.

Раз на місяць Фльоран їздив до Клямару відвідувати Верлака. Ці відвідування були йому майже приємні. Бідний хворий ще якимось жив, на великий подив Гаварові, який торік запевнював, що Верлак не протягне більш як півроку. Щораз колишній інспектор говорив Фльоранові, що почуває себе краще й дуже хотів би далі служити. Та дні минали, і сухотному знову ставало гірше.

Фльоран сідав біля ліжка, розповідав базарні пригоди, силкуючись розважити хворого. Потому він клав на тумбочку біля постелі п'ятдесят франків, що видавав Верлакові з своєї платні; той щоразу сердився, відмовляючись од грошей, дарма, що це було між ними вже умовлено. Потім розмова переходила на інші речі, а гроші спокійнісінько залишалися лежати на тумбочці. Коли Фльоран від'їздив, мадам Верлак випроваджала його до воріт. Вона була маленька, повна і очі мала на мокрому місці. Її розмова торкалася виключно витрат, до яких призвела хворість її чоловіка; вона говорила за курячі бульйони, криваві ростбіфи, біфтекси, про пляшки бордо, витрати на ліки та на платню лікареві.

Ця плачлива розмова дуже турбувала Фльорана. Спочатку він не розумів, чого хотіла досягнути своїми скаргами мадам Верлак. Нарешті, побачивши, що шановна дама не вгавала і скаржилася, що вперше вони чудово жили, одержуючи тисячу вісімсот франків платні, Верлаків замісник несміливо запропонував їй, що він даватиме їй ще гроші, без відома чоловіка. Вона відмовлялась, а потім раптом сама заявила, що їй буде досить п'ятдесят франків додатку. Та протягом місяця мадам Верлак часто писали листи до того, кого називала своїм «збавителем»; вона писала тоненько, дрібним англійським письмом, легким складом, і наповнювала пониженими фразами якраз три сторінки, щоб попросити десять франків; отже півтора ста франків тимчасового замісника мало не всі переходили до Верлаків. Чоловік, мабуть, не знав за це, а жінка мало не цілувала рук Фльоранові. Це добре діло було цьому мрійникові великою потіхою; він ховався з ним, мов із заборонею насолодою, як справжній егоїст.

— Цей паршивий чорт сміється з вас!—казав часом Гавар.—Він тепер розкошує, маючи з вас прибуток.

Фльоран не звертав уваги на ці слова, аж колись нарешті збрехав йому:

— Тепер ми погодилися, що я віддаватиму Верлакові всього двадцять п'ять франків.

Проте, Фльоран ні в чому собі не відмовляв. Кеню, як і перше, давали йому хату та стіл, а кількох франків, що в нього залишались, досить було на чарку ввечері в Лебігра. Потрохи його життя налагодилося, регулярне, мов механізм годинника. Він працював у себе в кімнатці, двічі на тиждень, від восьмої до дев'ятої вечора, давав лекції Мюшеві, один вечір дарував красуні Лізі, щоб не нагнівалася, а решту часу пересиджував у скляннім кабінеті з Гаваром та його друзями.

До Мегюдєнів Фльоран приходив з трохи сухуватою чемністю вчителя. Їхня квартира, мебльована на старовинний смак, подобалася йому. Долі зустрічали його нудкі запахи кухні при крамничці, де торгували вареною городиною; чашки шпинату, миски кваску стигнули, винесені на маленьке подвір'ячко. Потім гість підіймався

крученими слизькими сходами; приступки поосідали, були витерті й тримтіли у якнайнебезпечніший спосіб. Мегюдени займали ввесь другий поверх. Мати ніяк не згоджувалася перемінити квартиру, дарма, що їхні справи покращали, і не звертала уваги на прохання дочок, яким хотілось мешкати в новім будинку на широкій вулиці. Стара впиралася, кажучи, що де вона пересиділа стільки років, там і помре. Проте, сама вона задовольнялася темненькою комірчиною, віддавши чисті кімнати дочкам, Клер та Нормандці. Остання, як старша, захопила кімнату вікнами на вулицю, велику та гарну. Молодша сестра так цим образилася, що не схотіла оселитися в сусідній кімнаті, з вікном на двір. Вона влаштувала собі опочивальню по той бік площадки, майже на горищі, де навіть не потурбувалася потинькувати та побілити стіни. У неї був свій ключ від цієї закути; дівчина була вільна, і скоро родичі починали суперечити їй, зачинялась у себе.

Фльоран приходив на кінець обіду Мегюденів, Мюш кидався його обіймати, і гість якусь хвилину балакав з дитиною, поставивши її між колінами. Потому, коли стіл був чисто витертий, починалась лекція.

Красуня Нормандка ласкаво вітала вчителя. Під час лекції вона щось плела або шила, присуваючи свій стілець ближче, щоб користатися з світла лампи; часто-густо молода жінка покидала голку, стежачи за лекцією, яка її цікавила. Незабаром вона відчула велику пошану до вченого пана, що був по-жіночому лагідний, коли балакав з її хлопчиком, і з янгольським терпінням повторював йому свої вказівки. Тепер Люїза Мегюден зовсім не мала його за такого негарного, і навіть згодом майже почала ревнувати його до ковбасниці. Вона намагалася ближче сісти й поглядала на нього з усмішкою, від якої він ніяковів.

— Мамо, та ж ти мене під лікоть штовхаєш, не даєш писати! — сердився Мюш. — Ось бачиш, я чорнилом капнув. Та відсунься ж далі!

Згодом Нормандка почала наговорювати на красуню Лізу перед Фльораном. Вона казала, що ковбасниця применшувала собі років, а затягалася так, що дихати не

могла у своїх корсетах. Якщо мадам Кеню вранці приходила в магазин уже затягнена, вилизана, добре вичесана, то, мабуть, тому, що на неї аж страх було глянути в ранішнім негліже. При цьому Люїза трошки підносила руки, показуючи, що сама вона вдома ходить без корсета; молодиця посміхалася, виставляючи свій чудовий торс, свої груди, що перекочувалися, жили й рухалися під тоненькою, недбало застібнутою, блюзкою. Лекція переривалася. Зацікавлений Мюш дивився, як мати підіймала руки. Фльоран слухав, навіть сміявся, думаючи собі, що жінота—кумедні створіння. Суперництво між красунями, Нормандкою та Лізою, його смішило.

Тим часом Мюш докінчував сторінку краснопису. Фльоран сам писав дуже гарно; він заготовляв зразки, пишучи великими й меншими літерами на аркушіках паперу довгі слова, що займали цілий рядок. Надто подобалися йому слова: «тиранічно, антиконституційно, революційний, народовладство». Або знов давав хлопчикові переписувати цілі вирази: «Настане день справедливої кари», «Муки правого — це присуд неправому», «Коли настане час, винуватця буде скинуто»... Заготовляючи ці зразки, Фльоран наївно наслідував тим ідеям, що панували в його думках; він забував і Мюша, і красуню Нормандку, і все навколо. А Мюш переписав би хоч і цілий «Соціяльний контракт». Він совісно виводив на цілій сторінці «тиранічно» або «антиконституційний», вимальовуючи кожну літеру.

Стара Мегюден увесь час, аж доки Фльоран не забрався, крутилася біля столу, незадоволено буркочучи собі під ніс. Вона, як і перше, мала Фльорана за найгіршого ворога. Вона казала, що це безглуздя—силувати дитину ввечері працювати, коли її вже пора класти спати. Безумовно, вона виставила б «худого довгаля» за двері, якби старша дочка, після жорстокої сцени, не заявила їй просто у вічі, що переїде на окрему квартиру, як їй не буде вільно приймати в себе кого хоче. Проте, ця суперечка щовечора розпочиналася знову.

— Що хоч кажи,—товкла своє стара,—а в нього наврочливі очі... Всі піджарі—люди непевні. Сухий ніколи сумління не має... Я між ними не бачила ані путя-

щого чоловіка. А в цього живіт запавсь, як гріб, вір моему слову. Адже він плескатий, як дошка. Та й на обличчя препоганий! Мені вже шістдесят другий минає, а й то я не спокусилася б на такого!

Стара так казала, бо помічала, до чого йде. Вона над усе вихваляла винарника Лебігра. Той, справді, залицявся до красуні Нормандки; опріч того, що він тут носом чув добрий посаг, він іще уявляв собі, як придасться йому ця гарна молодиця за прилавком винарні. І тітка Мегюден раз-у-раз вихваляла його: цей, принаймні, хоч не такий худий, як тріска; та, мабуть, і сильний, як турок. Вона доходила до того, що захоплювалася товстими Лебігровими литками. Проте, дочка тільки знизувала плечима і їдко відповідала:

— Начхати мені на його литки. Не потребую я нічиїх литок... Як хочу, так і роблю.

А як мати не вгавала і починала надто відверто випікати їй очі, дочка з досади кричала:

— Та чого ви причепилися до мене? Лізете, де вас не питають! Та нічого такого й немає. А якби й було, так вас не питаються, так і знайте. Дайте мені чистий спокій!

І вона йшла до себе, голосно грюкнувши дверима. Люїза забрала владу в домі в свої руки і робила, що сама хотіла. Почувши підозріле шарудіння, стара Мегюден уставала вночі, боса, й наслухала під дверима, чи не прийшов до її дочки Фльоран.

Тим часом останній придбав собі ще гіршого ворога в домі Мегюденів. Тільки він приходив, Клер мовчки підводилася, брала свічку й ішла до своєї опочивальні, по той бік сходів. Чути було, як вона зачинялася, двічі, з приглушеною злістю, повернувши ключ у замку. Як колись увечері її сестра запросила вчителя на обід, дівчина сама зварила собі їсти в сінцях і їла в себе в опочивальні. Часто вона так уникала родичів, що вони не бачили її цілими тижнями. Вона залишалася така сама лагідна на вигляд, із упертими примхами, недовірливо поглядаючи на людей очима полохливого звіряти з-під яснорусявих кучерів. Стара Мегюден хотіла раз відвести з нею душу і заговорила за Фльорана, але Клер

просто посатаніла. Тоді стара остаточно образилася на своїх дочок і почала по всіх околицях кричати, що вона зовсім покинула б їх, якби не боялася, що без неї вони загризуть одна одну.

Раз, виходячи від Мегюденів, Фльоран побачив, що двері до кімнати Клер одчинені. Дівчина стояла на порозі, червона, як маківка, і поглядала на нього. Молодого інспектора дуже обходила її ворожість. Та, через свою несміливість з жінками, він не наважувався заговорити з нею, вияснити непорозуміння. Того вечора він, напевне, зайшов би до її кімнати, якби не побачив на площадці горішнього поверху бліде обличчя мадемуазель Саже, що дивилася вниз через поручні. Фльоран перейшов, не зупинившись; не встиг він спуститись на десять ступнів, як двері дівочої кімнати грюкнули з такою силою, що аж стіни затремтіли. З цього випадку мадемуазель Саже прийшла до висновку, що кузен мадам Кеню спить з обома сестрами.

Фльоран тим часом і в голові не мав цих красунь. Він ставився до жінок, як чоловік, що не користується жодною приязню гарної половини роду людського. Опріч того, вічні мрії послаблювали в ньому природний тяг до жінки. Він згодом із щирою приязню почав ставитися до Нормандки; вона була добросерда, коли не задирала носа. Та далі цього Фльоран не йшов. Увечері, біля лампи, коли Люїза надто близьенько присувала свій стілець, мов бажаючи краще розглянути Мюшеве писання, йому навіть неприємно було чути так близько її повну теплу постать. Вона йому видавалася колосальна, надто важка, майже небезпечна з своїми велетенськими грудьми; він одсував далі свої гострі лікті, відхилявся сухими плечима в невиразнім страху, щоб не загрузнути в цих розкошах. Цей худий, як кістяк, чоловік здригався, торкаючися жирних бюстів. Він спускав голову, наїжувався ще більш, ніяковіючи від міцного запаху Люїзиноного тіла. Коли її блюзка трошки розстібалася, Фльоранові видавалось, наче звідтіля, з-поміж двох сніжно-білих хвиль, підіймається пара могутнього життя; подих здоров'я віяв просто йому в лице; ще гарячий, він трохи нагадував сморід душних

вечорів Нового Ринку. Жирними випарами морської риби пройшло це ніжне шовкове тіло, ці чудові руки цариці, гнучкий стан, і той їдкий запах домішувався до аромату жіночої істоти. Гарна перекупка випробувала всі пахнучі мила, одно милася й обливалася холодною водою, та тільки проходила свіжість після купання, як кров знову розносила по всіх її членах нудкий запах сеньги, пахощі мускусної фіялки, якими дхне корюка, їдкий дух оселедців та скатів. Тоді від її спідниць виділялися випари; вона рухалась, оточена подихом твані та намулу; своєю огрядною постаттю богині, чистою, матово-білою шкірою Нормандка була подібна до античної мармурової статуї, яка перележала на морському дні і яку випадково витягли на берег рибальські сіті. Фльоран страждав; вона не хвилювала його жодним бажанням, бо його чуття не виносило запахів рибного ряду в південну спеку; Люїза його дратувала, надто солонна, надто гірка, з її дебелою красою та огидними пахощами.

А мадемуазель Саже всіма богами присягалася, що Фльоран Люїзин полюбовник. Вона посварилася з красунею Нормандкою за камбулу в десять су ціною, і після цієї сварки виявляла велику приязнь до красуні Лізи. Таким способом мила бабуся сподівалася краще розвідати те, що вона називала «каверзами Кеню». Фльоран усе ще не давався їй до рук, і вона сама казала, що їй світ не милий, хоч і не розповідала, через що. Молода дівка, бігавши за хлопцем і діставши одсіч, не могла бути в гіршім розпачі, як ця огидна баба, коли чула, що таємниця кузена вислизує їй межі пальці. Вона за ним стежила, наверталася йому на очі на кожному кроці, підслухала, підглядала за ним у кожну щілинку і сатаніла від злости, що її ненаситна цікавість не могла бути задоволена. Коли він приходив до Мегюдєнів, Саже не злазила з площадки на сходах. Згодом вона зрозуміла, що мадам Кеню дуже гнівить приязнь Фльорана до «цих жінок». Тоді вона щоранку почала приносити до ковбасні новини з вулиці Пірует. Вона заходила холодними днями до магазину, поморщена, скулившись від морозу, і клала свої посинілі руки на мельхіорову

грільню, щоб відійшли замерзлі пальці. Нічого не купуючи, язиката панна стояла біля прилавку, повторюючи своїм тоненьким голоском:

— А як же, і вчора там був; просто не вилазить від них... Нормандка аж на сходи його випроваджала, та й каже до нього: «миленький мій»...

Мадемуазель Саже трошки прибріхувала, щоб довше побути в теплі. Коли їй видалося, наче Фльоран вийшов з кімнати Клер, вона другого ж дня прилетіла до Лізи і добрих дві години розписувала їй цю історію. Який сором! тепер кузен від ліжка до ліжка переходить!

— Я сама бачила, — розпиналася ця недоторкана чеснота.—Як Нормандка йому надокучить, він тихенько навшпиньках переходить до русявенької. Вчора, вийшовши від неї, ваш кузен, мабуть, хотів повернутися до товстої чорнухи, та помітив мене—і навітікача. Цілісіньку ніч я тільки й чую, як двері рипають, просто кінця немає... А та стара Меґюден спить собі в комірчині між кімнатами дочок!

Ліза призирливо скривилась; вона мало говорила й заохочувала Саже плескати далі тільки своєю мовчанкою. Та, проте, ковбасниця уважно слухала. Коли стара дівуля починала розписувати надто брудні подробиці, мадам Кеню мурмотіла:

— Ні, ні, будь ласка, без цього. І існують же на світі такі жінки!

На це мадемуазель Саже відповідала їй, що не всі ж такі чесні, як сама мадам Кеню. Далі, стара вдавала велику вибачливість до кузена. Відомо ж, що чоловіки бігають за кожною спідницею, та він, мабуть, і нежонатий? І вона ставила інші запитання, неначе так собі, до речі. Та Ліза ніколи не гудила кузена; вона тільки знизувала плечима та закушувала вуста. А коли мадемуазель Саже забиравалась, вона з огидою поглядала на покришку грільні, де на блискучому металі залишалися каламутні плями від маленьких рук старої.

— Огюстіно!—гукала хазяйка.—Та дайте ж ганчірку грільню витерти. Це бридко!

Під цю добу суперництво красуні Лізи з красунею Нормандкою набуло розмірів жахливих. Рибаска була

переконана, що відбила у своєї суперниці полюбовника, а ковбасниця аж сатаніла від злоти на цю «нічого не варту негідницю», що нарешті знеславить їх, перетягши до себе лицеміра Фльорана. Кожна жінка вносила в цю боротьбу свій темперамент. Одна додержувала спокійного призиристого вигляду гідної дами, що підбирає свою спідницю, щоб не торкнутися болота. Друга, нахабніша, реготалася задирчастим сміхом, навмисне займаючи всю широчінь пішоходу з хвальбою дуелянта-заводіяки, який шукає зачіпки для дуелі. Їхня зустріч давала матеріал до розмов усьому куткові на цілий день. Красуня Нормандка, побачивши Лізу на порозі ковбасні, накладала собі дороги, щоб тільки пройти повз неї і зачепити її своїм фартухом. Тоді їхні погляди перехрищувались, гостро та блискавично-швидко, мов крицеві леза шпаг. Красуня Ліза, з свого боку, приходячи до рибного ряду, з огидою кривилась, наближаючися до прилавку старшої Мегюден; вона купувала велику рибину, палтуса або сеньгу, в сусідки, викладаючи свої гроші на мрамур, бо помітила, що це обходить «негідницю», яка припиняла свій регіт. Проте, як вірити словам суперниць, одна з них продавала саму тільки вонючу рибу, а друга торгувала самим лише гнилим м'ясом.

Та головними їхніми бойовими постами були прилавки Нормандки в рибному павільйоні та Лізина каса в магазині; з цих позицій відкривали вони бойовий вогонь через вулицю Рамбюто. Обидві пишно сиділи на своїх місцях у довгих білих фартухах, причепурені та обвішані клейнодами. Бій починався від самого ранку.

— Дивіться, гладка корова вже встала!—кричала красуня Нормандка.—А шнурує себе це бабило, мов ковбасу зав'язує! Ось-як, ковбасниця надягла ще суботній комірчик і вирядилась у своє старе поплінове вбрання!

Під цей час, по той бік вулиці, красуня-ковбасниця говорила до своєї продавниці:

— Гляньте, Огюстіно, на цю тварюку, що витрищає на нас очі... Ну, і гарна ж вона стала від того безпутнього життя!.. Бачите, які сережки начепила? Здається,

великі діамантові, правда? Просто шкода бачити самоцвіти на такій паскуді.

— Та як вона їх заробила,—підлесливо додавала Огюстіна.

Коли в однієї з них з'являлась нова дорогоцінність, це була перемога, і друга мало не вмирала від заздрощів. Цілий ранок вони заздрили одна одній за покупців і були в поганім настрої, як їм видавалося, що торгівля краще йде в «тої кобили навпроти». Далі, йшов шпіонаж, роздивлялися сніданок; кожній було відомо, що друга їсть; вони, мовляв, стежили навіть за перетравленням їжі у ворожій таборі. По півдні вони сідали, одна за своїм м'ясом, а друга серед морської риби, і виставлялися одна перед одною, ображаючи одна одну без кінця. Ця година вирішувала успіх дня. Красуня Нормандка вишивала, вишукуючи добірні тонкі взірці, і це дуже дратувало Лізу.

— Краще б вона своєму синові панчохи залатала, он-де бігає босий... І гляньте тільки на цю шляхетну панночку з червоними лапами, що рибою смердять!

Сама ковбасниця звичайно плела на дротах.

— І все вона ту саму шкарпетку плете,—казала друга.—Просто спить над роботою. Звичайно, бо переїлась. Як її рогатий чоловік тих шкарпеток чекатиме, то ноги собі відморозить.

До самого вечора залишались вони невблаганні, гудячи кожного відвідувача, що заходив до суперниці, і виявляючи таку далекозорість, що від їхнього погляду не уникала жодна дрібниця, тоді, як інші жінки щиро признавалися, що на таким віддаленні нічого не можуть побачити. Мадемуазель Саже просто в захваті була від видющих очей мадам Кеню, коли та розглянула виразку на лівій щоці рибної торгівки.

— Та з такими очима,—казала вона,—можна бачити крізь зачинені двері!

Вечоріло, а наслідок бою часто ще був невирішений. Іноді одна ворожа сторона бувала переможена, але то тільки до другого ранку, коли вона намагалася зараз же взяти реванш. Сусіди закладалися: хто тримав за красуню Нормандку, а хто за красуню Лізу.

Вони дійшли до того, що заборонили своїм дітям балакати між собою. Мюш і Поліна дуже приятелювали; Поліна причепурена, у крохмальних спідничках, як слід пристойній дівчинці, Мюш обдертий, забіяка, з вічною лайкою на вустах,—дуже добре гралися разом у візника. Коли вони гулялись удвох на широкому пішомуході проти павільйону морської риби, Поліна була запряженим візочком. Та ось раз, коли наївний Мюш прибіг за своєю маленькою приятелькою, красуня Ліза вигнала його з магазину, налаявши вулишником.

— Небезпечно знатися з невихованими дітьми,— сказала вона.—А в цього такі погані приклади перед очима; я завжди боюсь, коли він грається з моєю дочкою.

Хлопцеві тоді було сім років. Мадемуазель Саже, що була при цій сцені, від себе додала:

— А правда, правда! Цей шибеник вічно возиться з сусідськими дівчатками... Нещодавно його спіймали в льоху з вугляревою донькою.

Мюш, плачучи, прибіг розповісти матері своє горе. Нормандка оскаженіла від люті. Вона хотіла розтрошити всю ковбасню Кеню-Граделів, та задовольнилася з того, що добре набила Мюша:

— Посмій тільки ще зайти до них,—загрожувала вона,—так тобі дам, що будеш знати!

Проте, справжньою жертвою обох жінок був знову таки Фльоран. Адже, по суті, то він озброїв їх одну проти одної; вони й воювалися тільки за нього. Від його приїзду все пішло шкереберть; він компромітував, дратував, каламутив цих людей, що без нього так сито розкошували. Красуня Нормандка ладна була йому очі видерти, коли бачила, що він довго сидить у Кеню-Граделів; вона хотіла полонити його найбільш через войовничий запал, на злість Лізі. А Ліза вдавала суворого суддю поганих вчинків свого дівера, бо його зв'язок з обома сестрами Меґюден зробив їх осудовищем на цілий квартал. Ковбасниця була тяжко ображена; проте, вона намагалась не виявити своїх ревнощів,—ревнощів досить своєрідних: не вважаючи на призирство до Фльорана й байдужість чесної жінки, Ліза мучилася

щораз, коли він виходив із ковбасні й ішов на вулицю Пірует, щоб там, як вона вважала, розкошувати забороненими насолодами.

Вечорами за столом у Кеню вже не було тої сердешности. Чистота столу набувала їдкою й образливого вигляду. Фльоран відчував німий докір, наче дорікання на свою адресу, в яснім дубі меблів, у надто чистій мідяній лампі і надто новій рогожі на підлозі. Він боявся тепер їсти, щоб не накришити хлібом і не замастити тарілки. Проте, він був такий простий, що не помічав усього цього. Він усім вихваляв лагідність своєї братової. І справді, вона залишалася дуже лагідна й казала до нього, посміхаючись, ніби жартуючи:

— Ото дивно, тепер ви так добре їсте, а однаково не повнієте... Щось воно вам не йде на користь.

Кеню голосно сміявся, плескав брата по животі й запевняв, що Фльоран міг би з'їсти всю ковбасню і все не набув би сала й на два су. А тим часом у Лізиних словах ховалася та ворожнеча, те недовір'я до худих людей, яке одверто й різко висловлювала стара тітка Мегюден; тут був також натяк на Фльоранову розпусту. Проте, Ліза ніколи не торкалася в розмові з ним красуні Нормандки. Коли раз Кеню був спробував пожартувати у цім напрямку, Ліза з таким крижаним холодом прийняла це, що сердешний більше не допускався таких дотепів. По десерті вони лишалися втрюх у їдальні. Фльоран, помітивши, що Лізі неприємно, коли він іде зараз же по обіді, силкувався підтримати розмову. Вона сиділа дуже близько коло нього, проте, не видавалася йому такою теплою і живою, як Люїза. Від неї не дхнуло гострим запахом добірної морської риби: Ліза Кеню дхнула салом, нудким запахом розкішного м'яса. Ні жодного хвилювання, ані зморшки не було на її міцно обтягненім корсажі. Надто твердий дотик красуні ковбасниці ще гірше неприємний був худому інспекторові, як ніжна близькість Нормандки. Гавар раз признався йому, під великим секретом, що мадам Кеню, безумовно, красна, але що йому подобаються жінки «без такої міцної броні».

Ліза уникала говорити з чоловіком за його брата.

Звичайно вона навмисне висувала своє невичерпане терпіння. Окрім того, ковбасниця вважала, що погано ставати між двома близькими родичами без наочної причини. Сама вона мала себе за дуже добру і тільки казала, що не можна надто зловживати тією добрістю. Тепер вона була в добі терпимости, з холодним лицем, бездоганною гречністю, вдаваною байдужістю, й ретельно уникала натякнути Фльоранові, що міг би він тепер, одержуючи платню, не заваджати їм у такій мірі; звичайно, мадам Кеню не взяла б від нього грошей за кімнату та харчі, ні, вона була вище такого дріб'язку, але міг би Фльоран хоч снідати не в них. Колись раз Ліза зауважила Кеню:

— Ми тепер ніколи не буваємо вдвох. Як хочеться поговорити між собою, то треба чекати, аж доки ляжемо спати.

А одного вечора вона сказала, лежачи в постелі:

— Адже твій брат одержує півтораєста франків платні, правда? Дивно, що він нічого не може відкласти, щоб купити білизну. Я знову мусіла дати йому три твої старі сорочки.

— Ну та й що з того!—сказав Кеню.—Брат не вибагливий, хай собі витрачає гроші, як хоче.

— Атож, звичайно,—прошепотіла Ліза, ухиляючися від суперечки,—я ж не до того говорю... Чи він їх витрачає на добре, чи на погане—це його в тім голова.

Та ковбасниця була переконана, що втікач витрачає всю свою платню на Меґюдєнів.

Один тільки раз Лізі зрадив спокій, ця стриманість, що походила з її темпераменту та з розрахунку. Люїза Меґюдєн подарувала Фльоранові чудову сеньгу. Той, зніяковівши від такого дарунку, не наїсмілювався відмовитися, щоб не образити рибаски, і притяг ту рибину Лізі.

— Звеліть з неї пиріг зробити,—сказав він весело.

Невістка глянула йому просто у вічі, аж збілівши від злости.

— Що ж, по-вашому, ми не маємо що їсти?—запитала вона, утримуючи свій голос.—Хвалити бога, в нас і свого досить. Заберіть це!

— Ну, тоді хоч звеліть зварити її для мене,—казав

своє Фльоран, здивований цим вибухом гніву.—Я сам їстиму.

Тут Ліза не витримала:

— Здається, наша хата не готель! Кажіть тим, хто вам дарунки робить, щоб самі вам варили рибу, як мають охоту, а мені жодної охоти немає засмердіти свої каструлі їхньою смердючою рибою! Зараз мені забирайте сеньгу, чуєте?

Вона ладна була її шваркнути на вулицю. Фльоран поніс рибу до Лебігра і наказав Розі зробити з неї пиріг. Колись увечері вони всією компанією з'їли той пиріг у скляному кабінетику. Гавар на додаток поставив за свої гроші устриць.

Фльоран поволі втягся і проводив у винарні всі свої вечори. Там він мав товариство палких голів, і його політична гарячка знаходила собі вихід. Тепер іноді, зачинившись на своїй мансарді, щоб працювати, він драгувався від мирної тиші цієї кімнати; теоретичне шукання волі не задовольняло його; йому треба було спуститися вниз і полегшити душу гострими аксіомами Шарве, Льогровим палким пориванням. Першими вечорами цей галас, цей рясний дощ слів був йому не до вподоби. Він іще розумів їхню порожнечу. Та згодом потреба забутись, підкрутити себе, взяла нарешті гору; йому хотілося, щоб його хтось довів до одчайдушної рішучості, яка заспокоїла б болюче вагання його розуму. Атмосфера кабінету, де дхнуло лікерами й тютюновим димом, паморочила Фльоранові голову; він там розкошував у приємнім забутті, заколисаний до тої міри, що найнемовірніші речі починали йому здаватися можливими. Згодом Фльоранові подобалися самі обличчя відвідувачів кабінету. Йому приємно було зустрічати їх, утворилася звичка засиджуватися з ними. Привітне бородате лице Робіна, серйозний профіль Клеманс, сухе обличчя блідого Шарве, Льогрів горб, і Гавар, і Олександр, і Лякайль, дедалі, то щільніше увіходили в його життя і займали вже в ньому видатне місце. То було для Фльорана майже похитливою насолодою. Коли він брався за мідяну ручку дверей від кабінету, він ніби почував, що вона живе, гріє йому пальці, сама собою повертається.

Більшої насолоди він не відчув би, потискаючи гнучку жіночу ручку.

І справді, в кабінеті відбувалися серйозні події. Одного разу Льогр, набушувачи ще більше, ніж звичайно, почав озвіріло гатити кулаками по столі, заявляючи, що якби вони були мужні, то скинули б уряд. І аукціоніст додав, що їм треба тепер же погодитись, якщо вони хочуть бути готові на момент руйнації. Далі, сівши тісним колом і приглушивши голос, присутні умовилися зформувати маленьку групу революціонерів, що була б готова до всіх випадків. Від того дня Гавар переконався, що він є член потайного товариства і бере участь у змові. Цей гурток не розростався, але Льогр обіцявся звести його з іншими спілками, де він мав зв'язки. Коли весь Париж буде в їхніх руках, то Тюльєрі в них затанцює. Тут пішли безконечні обговорення, що тяглися більше як місяць: обмірковувалося справи організації, мету та засоби, виступала на кін стратегія та питання про майбутній уряд. Тільки Роза приносила грог для Клеманс, пиво Шарве та Робінові, мазаграни Льогрові, Фльоранові й Гаварові та маленькі чарочки Лякайлеві й Олександрові, зараз же кабінет щільно зачиняли і розпочиналося засідання.

Шарве та Фльоран, природно, вели перед у суперечках. Гавар, звичайно, не міг удержати свого язика і потрохи розповів історію заслання до Каєни. Це оточило Фльорана авреолею мученика. На цій підставі Гавар вимагав, щоб Фльоранові особливо вірили. Одного вечора торговець не витримав нарікання на свого приятеля, якого в ту хвилину не було у винарні, й вигукнув:

— Не чіпайте Фльорана, його було заслано до Каєни!

Але Шарве обійшла така цікава перевага:

— Каєна, Каєна,—буркотів він крізь зуби.—Зрештою, там не так уже дуже погано, як кажуть.

І він силувався довести, що заслання—це пусте, що найбільший героїзм—залишитись у пригнобленій країні, не насмілюючися слово мовити перед лицем переможного деспотизму. Проте, якщо його самого другого грудня не заарештували, то це не є його провина. Шарве

навіть натякнув, що ловлять тільки дурнів. Ці приглушені заздрощі зробили з нього систематичного супротивника Фльоранові. Загальні суперечки, звичайно, сходили на суперечку між ними двома. І вони цілими годинами говорили, а інші мовчали. Ні Шарве, ні Фльоран ані разу не визнали себе за переможених.

Улюбленішою темою була справа перетворення країни після перемоги.

— Ну, ми переможці, а далі?—починав Гавар.

І кожен висловлював свою думку, бо перемогу мали за викінчену справу. Вони поділилися на два табори: табір Шарве, де визнавали гебертизм—туди приєдналися Льогр та Робін. Фльоран увесь час плекав свою мрію про щастя людства; він уважав себе за соціяліста і спирався на Лякайля з Олександром. Щождо Гавара, то він не заперечував, що багатство треба забрати силоміць. Але йому часом дорікали за його власне багатство, їдко сміялися з цього; це його гнівило, і він називав себе комунаром.

— Слід зробити ґрунтовну чистку,—вимовляв Шарве своїм різким тоном, мов сокирою рубав.—Стовбур дерева гнилий, треба зрубати.

— Атож,—підхоплював Льогр, устаючи, щоб здаватися вищим, і так тручаючи горбом перегородку, що вона починала тремтіти.—Все полетить до біса, я вам кажу... А там побачимо!

Робін, погоджуючись, хитав головою. Його мовчанка ставала радісна, коли пропозиції набували революційного кольору. При слові «гільйотина» очі йому ставали надзвичайно солодкі; він їх примружував, мов бачив перед собою знаряддя кари, і був зворушений цим. Мовчазний, він тихенько шарудів підборіддям по головці свого кійка, з невиразним буркотінням, і цим висловлював своє розкошування.

— А проте,—зауважував Фльоран трохи сумним голосом,—хоч і зрубали дерево, так, однаково, насіння треба зберегти... Я, навпаки, гадаю, що й саме дерево слід зберегти, прищепивши йому нові життєві сили... Політичну революцію, бачите, вже зроблено; тепер треба подбати за трудящих, подбати за робітника; наш

рух мусить бути надто соціяльний, і я не повірю, щоб нам удалося зупинити народ, коли він схоче взяти своє. Народ зморився, він вимагає своєї частки!

Ці слова захоплювали Олександра. Він запевняв, з сяючим добрячим лицем, що це правда, що народ справді зморився.

— І ми вимагаємо своєї частки,—додавав Лякайль з погрозою.—Всі революції хилились на користь буржуїв. Досить з них. При наступній революції буде вже наша черга!

Тут виникала незгода. Гавар пропонував загальний переділ усього, Льюгр відмовлявся, кажучи, що не шанує грошей. Тоді Шарве, покриваючи галас своїм голо-сом, вів розмову сам:

— Егоїзм кляс суспільства є одна з найтвердіших підпор тиранії. Погано, як народ буде егоїстом. Якщо він нам допоможе, то одержить свою частку. Чого мені битися за робітника, як він не хоче боронити мене? Та, власне, не в тому справа; потрібно буде десять років революційної диктатури, якщо хотіти таку країну, як наша Франція, привчити користатися волею.

— А надто,—рубала одверто Клеманс,—що робітництво ще не дозріло; ним треба керувати.

Її слова завжди були уривчасті. Ця серйозна висока жінка сиділа в компанії з чоловіками і слухала політичні розмови з міною старого професора. Вона при-тулялася спиною до перегородки й сьорбала маленькими ковтками свій ґроґ, поглядаючи на розмовників. Брови її хмурились, ніздрі роздувалися; ці мовчазні ознаки згоди або протесту доводили, що вона все розу-міє, виробила цілком певні поняття в найскладніших справах.

Час від часу Клеманс крутила цигарку, пускала кути-ком вуст тоненьку цівку диму, й подвоювала увагу. Зда-валося, що суперечки навмисне провадяться перед нею, і по їх скінченні вона має роздати учасникам нагороди. Вона, мабуть, уважала за краще залишатись у своїй ролі жінки і втримуватись, не висловлюючи своєї думки. Гадала, що не личить їй розпалятись, як чоловікові. Під час гарячої суперечки дружина Шарве тільки кидала

якесь зауваження або резюмувала одним словом висновок; вона «забивала цвях» навіть своєму милому, як казав Гавар. В душі конторниця мала себе за далеко розумнішу від усіх цих чоловіків. Вона мала пошану до самого тільки Робіна. Часто вона подовгу дивилась на нього своїми великими чорними очима, милуючися з його мовчанки. Фльоран, як і всі інші, не звертав уваги на Клеманс. Для них вона була чоловіком. Здоровкаючись, їй трясли так енергійно руку, що могли викрутити з плеча. Колись раз Фльоран був присутній при славетнім зведенні грошових рахунків між цією цікавою парочкою. Того дня Клеманс одержала платню, і Шарве хотів позичити в неї десять франків, але вона відмовила, кажучи, що перше їм треба звести свої рахунки. Вони жили вільним подружжям, на підставі грошової незалежності; кожен із них акуратно платив сам за свої витрати. При таких умовах, казали вони, ніхто з нас нічогосінько не винен другому, і тому ні один із нас не буде рабом другого. За квартиру, за харчі, за прання білизни, за дрібні розваги вони платили по половині, акуратно записуючи, хто скільки дав, та підводячи підсумки. Того вечора Клеманс, перевіривши рахунки, довела Шарве, що він уже їй винен п'ять франків... «Ти маєш мені їх повернути п'ятого числа, коли одержиш гроші за лекції малого Легюдье».

Коли приходила Роза, щоб узяти гроші за замовлені трунки, вони виймали, кожне з своєї кешені, по кілька су, скільки треба було за рахунком. Шарве, жартуючи, дрочив навіть Клеманс аристократкою за те, що вона замовляє собі грог; він казав, наче його подруга хоче його принизити, давши зрозуміти, що його заробітки менші від її власних. Та воно так справді й було. В трохи вимушенім сміху вчителя виявлявся протест проти цих вищих заробітків, бо це принижувало гордого коханця, дарма, що теоретично він проповідував рівність чоловіка й жінки.

Як суперечки і не призводили ні до чого, так зате вони приємно хвилювали всю компанію. З кабінету чути було великий гармидер; мутне скло перегородки дзвеніло, як барабанна шкіра. Часом галас набував

таких розмірів, що Роза, хоч яка вона була флегматична, схвильовано повертала голову, наливаючи чарку будь-якому блюзникові.

— Ну, маєте!—казав блюзник, поставивши порожню чарку на прилавок і втираючись рукою.—Вони там побилися!

— Та ні,—спокійно відповідав Лебігр.—Це пани так балакають.

Лебігр не любив спускати іншим відвідувачам і часто наводив між ними порядки. Та політиканам він дозволяв кричати скільки влізе, і ніколи не робив їм найменшого зауваження. Він цілими годинами висиджував на лаві за касою, в одній жилетці, спершися на велике дзеркало своєю великою сонною головою і стежачи очима за рухами Рози, що відкривала пляшки або витирала столи. Як господар був у добрім настрої, то він, непомітно для сторонніх, щипав її ззаду за ноги, коли дівчина стояла перед ним, виполіскуючи чарки в басейні, вробленім у прилавок. Вона це приймала з задоволеною посмішкою. Роза навіть не здригалася, коли Лебігр часом щипав її аж до крові, і тільки казала, що не боїться лоскотів.

Тим часом винарник, сидячи в атмосфері винного запаху та в гарячій світлі, що присипляли його, нащурював вуха, бажаючи знати, що робиться в кабінеті. Коли голоси підвищувались, він спирався на перегородку спиною, навіть часом відчиняв двері, заходив і сідав на хвилину, ляскаючи Гавара по коліну. Він з усім погоджувався, киваючи головою. Торговець живністю казав, що хоч цей чорт Лебігр і не промовець, проте, на нього можна звіритися, «коли настане гарячка».

Та якось ранком на базарі між Розою і котроюсь перекупкою зчинилася жорстока сварка за кошик з оселедцями, який винарникова служниця ненароком перекинула. І тут Фльоран почув, як мерзли шановного Лебігра, називаючи його «паршивим шпигуном» та «брудною ганчіркою префектури». Коли інспектор, нарешті, оговтав базарних дам і запанували лад та спокій, йому багато дечого розповіли за мосьє Лебігра.

Винарник служив у потайній поліції, це добре знав цілий квартал. Доки ще мадемуазель Саже не відвідувала його винарні, вона казала, що бачила, як він ходив з доносками. А до того він був капіталіст, лихвар, позичав на відсотки гроші дрібним торговцям на один день і давав їм візки, за які також шкуру дер. Фльорана дуже стурбувало це відкриття. Того ж вечора він вважав за свій обов'язок переказати все це компанії, приглушивши голос.

Та постійні відвідувачі винарні тільки знизали плечима й почали сміятися з нього, що він такий підозрілий.

— Сердешний Фльоран,—зрадницьки зауважив Шарве,—все боїться, що, як він побував у Каєні, так тепер усенька поліція тільки й роботи має, що за ним стежить.

Гавар чесним словом своїм ручився, що Лебігр «добрящий хлопець» та «щира душа». Але найгірш обурювався Льюгр. Аж стілець тріщав під горбанем: він лаявся і заявляв, що далі так іти не може; як на кожного думати, що він у змові з поліцією, то краще він, Льюгр, сидітиме вдома й кине до чорта всю політику. Хіба ж раз колись не насмілилися казати це паскудство на самого Льюгра, дарма, що він бився на барикадах сорок восьмого та п'ятдесят першого років і двічі мало не опинився в засланні? Він кричав на все горло, поглядав на присутніх, виставивши нижню щелепу, мов хотів силоміць убити їм у голову переконання, що він не є один із мерзенних шпигунів. Зустрічаючи його завзяті погляди, решта членів компанії рухами висловлювали свій протест. Тільки Лякайль, почувши обвинувачення в лихварстві на Лебігрову адресу, мовчки похилив голову.

Почалися політичні міркування, і цей випадок забувся.

Відтоді, як Льюгр подав думку утворити тайне товариство, Лебігр іще міцніш потискав руки відвідувачам кабінету. А справді, то він мав із них мало користи, бо вони ніколи не брали навіть по другій чарці. Ці політики дуже розумно зберігали питво під час палкого обговорення політичних та соціальних теорій і випи-

вали останню краплю з келишка або склянки перед виходом із винарні. Коли вони виходили на свіже повітря, то починали тремтіти від нічного холоду та вогкості. Компанія на хвилину зупинялася на пішоході, з запаленими очима, з шумом у вухах, ніби вражена темрявою та мовчанкою ночі. Позад них Роза зачиняла віконниці. Тоді вони прощалися і, потомлені, не знаходячи більше слів, розходилися, пережовуючи в думках свої аргументи та жалкуючи, що не можуть на віддаленні передати другим свої переконання. Похила спина Робіна, наїжившись, зникала в напрямку до вулиці Рамбюто, тоді як Клеманс і Шарве переходили через Новий Ринок до Люксембурзького парку, йдучи попліч, по-військовому стукаючи підборами і продовжуючи суперечку з приводу будь-якого пункту з політики або філософії. Вони ніколи не ходили під руку.

Змова достигала поволі. На початку літа змовники ще обговорювали питання, чи потрібні «рішучі дії». Фльоран не погоджувався з ними спочатку, але нарешті повірив у можливість революційного руху. Він серйозно взявся за це, складаючи записки, на папері накреслюючи пляни. Інші, як і спочатку, тільки мололи язиком: а колишній засланець цілим своїм життям віддався цій ідеї. І цілими вечорами міркував над нею і мучився.

Ця ідея так його опанувала, що він привів до Лебігра брата свого, Кеню, зрозуміло, і думки не маючи, що наражає його на небезпеку. Старший брат, мабуть, увесь час дивився на Кеню трохи як на свого учня і навіть за обов'язок свій мав напутити ковбасника на добру дорогу. Кеню в політиці був зовсім новак. Та, пересидівши у винарні п'ять-шість вечорів, почав дивитись на ці речі Фльорановими очима. Він показував велику слухняність, коли не було рядом красуні Лізи, і з пошаною ставився до Фльоранових порад. Проте найбільш його спокусило погуляти трохи по-парубоцьки; йому подобалося залишати свою ковбасню, зачинятись у цім кабінеті, де так голосно кричали; присутність Клеманс надавала для нього чудові пахощі забороненої насолоди цій розривці. Тепер він абияк готував свої ковбаси, поспішаючи бігти до всієї компанії, бо йому не хотілося пропустити

хоч слівце з цих цікавих міркувань. Усі політичні рацеї відвідувачів кабінету здавалися Кеню надзвичайно розумними, дарма, що часто-густо він не здатний був стежити за ними до кінця.

Красуня Ліза добре помічала, куди він поспішає. Вона ще нічого не казала з приводу цього. Коли Фльоран кликав із собою її чоловіка, мадам Кеню стояла на порозі трохи бліда і суворим поглядом випроваджала їх аж до самої винарні.

Одного вечора мадемуазель Саже з віконця своєї мансарди побачила на матовім склі великого вікна кабінету, що виходило на вулицю Пірует, силует Кеню.

Її віконце було чудовим спостережним пунктом. Проти нього, наче молочно-білий транспарант, світилося вікно кабінету; і на тім транспаранті малювалися тіні, в яких раптом витягались носи або щелепи; тіні швидко рухалися, їхні великі руки раптом на очах іще витягались, тоді, як самих постатей не було видно. Це дивовижне розтягання окремих членів тіла, ці німі та палкі профілі, що видавали сторонньому спостережникові з вулиці палкі суперечки відвідувачів кабінету, вабили стару стояти за своїми заслонками доти, доки світилося вікно винарні. Вона носом чула, що «тут щось є». Згодом мадемуазель Саже навчилася пізнавати тіні з рук, з волосся, з одежі. В цій плутанині затиснених кулаків, гарячих голів, похилих плечей, що ніби відривались і падали одні на одних, вона розбирала знайомі риси й казала:

— А, це той довгаль-кузен; це старий жадай Гавар, а ось горбун, а ось горголя Клеманс.

Коли компанія починала надто палко сперечатись і в безладнім мигтінні нічого не можна було розібрати, у старої плетухи з'являлась неподолана потреба спуститися долі й зайти до Лебігра подивитися. Саже купувала в нього смородинівку ввечері, виправдуючися тим, що їй ранком «усі кості ломить» і що їй доконче треба підкріпитися перше, ніж уставати з постелі.

Тоді ввечері, коли стара побачила товсту голову Кеню коло худої нервової руки Шарве, вона бігцем прибігла до винарні, аж задихалась, і почала просити Розу

помити їй пляшечку, щоб виграти час. Покупниця вистояла, скільки могла, і вже мала виходити, коли почувла голос ковбасника, що говорив по-дитячому щиро:

— Ні, нам вони більше не потрібні... Їх треба добре повимітати, цю компанію комедіантів-депутатів, міністрів та іншої сволоти. Геть, та й годі!

Другого ранку о восьмій годині Саже була вже в ковбасні. Там вона знайшла мадам Лекер і Сар'єту, яка стромляла свого носа до шафки з канфоркою, вибираючи собі гарячі сосиски на сніданок. Стара Саже втягла їх у свою сварку з красунею Нормандкою за камбулу на десять су, і вони обидві негайно перейшли на бік красуні Лізи. Тепер вони казали, що Люїза нічого не варта. І гудили яко мога Мегюдєнів, цих финдюрок, що тільки бігали за грішми чоловіків. А це тому, що мадемуазель Саже дала зрозуміти мадам Лекер, наче-б то Фльоран іноді відступав Гаварові котрусь сестру, і вони вчотирьох пили й гуляли в ресторані «Барата», а платив за все, звичайно, торговець живністю своїми грошиками. Мадам Лекер опам'ятатись не могла від тієї жахливої новини; їй жовч розлилась, аж очі пожовкли. Цього ранку Саже хотіла вразити саму мадам Кєню. Вона покрутилася по магазину й нарешті вимовила найсолодшим голоском:

— А я вчора бачила мосьє Кєню. А як же, їм там дуже весело, в Лебігровім кабінеті. Такий гармидер зчинили...

Ліза повернулася лицем до вікна, нащуривши вуха, але не хотіла виявити свою цікавість. Мадемуазель Саже помовчала, сподіваючися, що її розпитуватимуть, а потім додала:

— Там з ними буває одна жінка... О, я нічого не кажу за мосьє Кєню, я нічого не знаю...

— Та це Клеманс,—перебила її Сар'єта. — Висока горголя задається, бо в пансіоні вчилася. Живе з голодранцем-учителіною... Я їх зустрічала разом. У них завжди такий вигляд, наче одне одного до участку тягнуть!

— Та я знаю, знаю,—продовжувала бабуся, що добре знала і Шарве, і Клеманс, але хотіла допекти ковбасниці.

Та й оком не моргнула, ніби приглядалася до чогось дуже цікавого в павільйоні навпроти. Тут мадемуазель Саже пустила свою найгострішу стрілу. Вона звернулася до мадам Лекер:

— Я вам хотіла сказати, що ви б добре зробили, якби порадили своєму зятеві бути обережнішим. У цьому кабінеті вони кричать такі речі, що аж волосся дибом стає. Йй-богу, чоловіки такі одчайдушні з тою своєю політикою! Якби їх хто почув, то, як собі хочете, це б їм так не минулось.

— Гавар робить, що сам схоче, — зідхнула мадам Лекер.—Цього ще тільки не ставало. Це ж мені просто хоч лягай та вмирай, як його заарештують!

І в її каламутних очах блиснув вогник. Але Сар'ета реготалася, мотаючи своєю головою, свіжа та рум'яна від ранішнього повітря:

— Ох, і добре Жюль уміє допікати всім, хто йде проти імперії... Всіх би їх у Сені потопити! Бо він мені пояснював, що жодна порядна людина не пристане до їхньої партії.

— О,—вела своє мадемуазель Саже,—то не велике лихо, як необережне слово почує така людина, як я. Ви ж знаєте, я б собі краще дала руку відрубати... Ось, наприклад, мосьє Кеню вчора казав...

Вона знову зупинилась. Ліза злегка ворухнулася.

— Мосьє Кеню казав, що порозстрілювати треба всіх міністрів, депутатів та іншу сволоту.

На цей раз ковбасниця швидко повернулася, уся збілівши, і стиснула руки поверх свого білісінького фартуха.

— Кеню це казав?—уривчасто запитала вона.

— Атож, і багато ще дечого, я й не пам'ятаю всього. Розумієте, я на свої вуха чула... Та ви не хвилюйтеся так, мадам Кеню. Ви ж знаєте, що з мене й слова не витягти. Я ж не маленька, розумію, що іноді необережний вираз може підвести людину під велику біду... Це між нами залишиться.

Ліза опанувала себе. Вона пишалася своїм зразковим чистим сімейним життям, гідним чесних людей, і не припускала, щоб між нею й чоловіком промайнуло

якесь непорозуміння. Тому вона тільки низала плечима, промовивши з посмішкою:

— Та це пусті жарти, дітям на сміх.

Вийшовши на вулицю, три дами погодилися, що красуні Лізі дуже кумедно витягнулось обличчя. Всі вони: кузен, Мегюдени, Гавар і подружжя Кеню-Градель, з тими своїми історіями, де порядні люди нічого не можуть зрозуміти, погано скінчать.

Мадам Лекер поцікавилася знати, що роблять з тими людьми, кого заарештовують «за політику». Мадемуазель Саже знала тільки, що вони десь зникають назавжди і ніколи в світі не повертаються; це викликало в Сар'єти зауваження, що може їх кидають у Сену, як Жюль вимагає.

За сніданком та обідом ковбасниця уникала навіть натякнути на вчорашнє. Ввечері, коли Фльоран та Кеню подалися до Лебігра, в її очах було суворости не більше, як напередодні. Та, як на злість, того вечора обговорювалося майбутню конституцію, і коли компанія нарешті вийшла з кабінету, була вже перша година; віконниці зачинили, і політиканам довелося виходити по одному через задні двері, позгинавши спину.

Кеню повернувся до себе з неспокійним сумлінням. Троє або четверо дверей своєї квартири він відчиняв якомога тихіш, обережненько йдучи, з простягненими наперед руками, щоб не зашпоркнутися на меблі. Все спало. В опочивальні йому стало дуже прикро, бо Ліза залишила там засвічену свічку; ця свічка в глибокій тиші горіла високим, сумним полум'ям. Доки господар розувався і ставив свої черевики на ріжок килиму, годинник продзвонив пів на другу так дзвінко, що Кеню, незадоволений, повернувся, не сміючи ворухнутись, і люто глянув на золоченого Гутенберга, який лиснів, заклавши палець у книжку. Винуватець бачив тільки Лізину спину, з головою, зануреною в подушки, та відчував, що вона не спить і, мабуть, лежить із широко розплющеними очима, лицем до стіни.

Це була велика спина, дуже гладка в плечах, і вона наче перейнялася стриманим гнівом; вона здувалася, задержуючи нерухомість і вагу безапеляційного обви-

нування. Кеню, зовсім зніжковівши від такої суворости цієї спини, що ніби розглядала його, мов повновидий суддя, прослизнув під перину, загасив свічку й не ворухнувся. Він ліг з краєчку, щоб не зачепити жінки. Вона так само не спала, Кеню готовий був заприсягтися в тому. А потім він почав засинати, в одчаї від упертої Лізиної мовчанки, не сміючи побажати їй на добраніч, почувачи себе безсилим перед цією невмолимою масою, що не приймала його покори, загородивши собою постіль.

Другого дня Кеню довго спав.

Коли він прокинувся, вкритий периною до підборіддя, на самій середині постелі, то побачив Лізу, що сиділа коло столу. Вона розбирала й розкладала папери. Він і не помітив, коли вона встала, так міцно спав після вчорашньої гулянки. Кеню набрався сміливости і спитав з алькова:

— Чому ж ти мене не збудила? Що ти там робиш?

— Я в шухлядах прибираю,—відповіла вона спокійним, звичайним голосом.

Йому полегшало на серці. Та Ліза додала:

— Не знати, що може статись, як раптом надійде поліція...

— Чого поліція?

— Того, що ти тепер устряг у політику.

Він сів на постелі, обурений, остовпілий від цього непередбаченого раптового нападу.

— Я встряг у політику? встряг у політику?—повторяв Кеню.—Поліції це не торкається! Я себе не компромітую.

— Звичайно, ні,—потвердила Ліза, знизавши плечима.—Ти тільки проповідуєш, що треба всіх порозстрілювати.

— Я? я?

— І ти кричиш це у винарні... мадемуазель Саже чула твої теревені. Тепер уже цілому кварталові відомо, що ти червоний.

Ковбасник раптом знову повалився на ліжко. Він іще не зовсім очухався від сну. Лізині слова відбивалися в його вухах, мов стукіт товстих жандарських

чобіт за дверима опочивальні. Він видивився на жінку, зачісану, затягнену в корсет, у звичайнім щоденнім убранні—і остаточно розгубився, побачивши її такою пристойною в цих драматичних обставинах.

— Ти знаєш, я даю тобі вільну волю,—казала вона, помовчавши хвилину і розбираючи далі папери.—Я не хочу, як то кажуть, командувати в хаті... Ти тут сам хазяїн і можеш ризикувати нашим становищем, підривати наш кредит, руйнувати дім... Згодом я тільки повинна буду боронити Полініні інтереси.

Кеню хотів сперечатися, та дружина рухом руки зупинила його, додавши:

— Ні, нічого не кажи, я не хочу викликати тебе на сварку, ба навіть вияснити становище... Ох, якби ти поспитав моєї поради, якби ми перше переговорили за все це, було б зовсім інакше. Даремне кажуть, нібито жінка нічого не розуміє в політиці... Хочеш, я тобі скажу, яка в мене моя власна політика?

Вона встала і походжала від ліжка до вікна, стираючи пальцем порошинки, що насіли на блискуче червоне дерево дзеркальної шафи та на туалет.

— Це політика порядних людей... Я вдячна урядові, коли моя торгівля йде добре, коли я можу спокійно їсти свій суп і не боятися, що завтра прокинуся від пострілів. Що, добре, солодко було сорок восьмого року? Дядько Градель, людина гідна, показував нам свої рахункові книжки за той час. Він утратив понад шість тисяч франків... Тепер, коли в нас запанувала імперія, товар має збут, усе продається. Ти не можеш заперечувати того. Так чого ж ви хочете? Яка вам буде користь, як усіх порозстрілюєте?

Ліза зупинилася коло тумбочки, згорнувши руки й дивлячися просто на Кеню, закутаного в ковдру. Він силкувався пояснити, чого хотіли його приятелі, але заплутався в політичних та соціальних системах Шарве і Фльорана. Ковбасник говорив за неусвідомлені принципи, за панування демократії, перетворення суспільства, перемішуючи все це в дуже дивний спосіб. Ліза тільки плечима знизала і нічого не зрозуміла. Нарешті, він ухилився від дальших пояснень і почав критикувати

Другу Імперію, це царство розпусти, темних справ, нечесних підприємств, збройного грабунку.

— Бачиш, — казав він, пригадавши один вираз Льюгра.—Ми жертви банди авантюристів, що грабують, гвалтують і вбивають Францію... Геть їх, вони нам не потрібні!

Ліза на все це відповідала знизуванням плеч.

— І це все, що ти мав сказати?—запитала вона з непохитним спокоєм у голосі.—Що мені до того всього, що ти оце розповів? Та якби це навіть було правдою, що ж такого? Хіба я раджу тобі бути безчесною людиною? Хіба я силую тебе не платити своїх боргів, обдурювати покупців, надто швидко збирати гроші, придбані кривдою? Ти мене, нарешті, дратуєш. Ми порядні люди, ми нікого не грабуємо, нікого не вбиваємо. І цього досить. А до інших мені байдуже, хай собі будуть мерзотниками, як їм хочеться!

Ковбасниця була чудова; вона вже чула свою перемогу. Вона знову почала ходити по кімнаті, високо випнувши груди, і продовжувала:

— Значить, щоб догодити тим, хто нічого не має, не треба гроші заробляти? Це так зрозуміло, що я використовую слухний час і підтримую уряд, який дає хід торгівлі. А як він робить паскудства, я не хочу того знати. Я сама знаю за себе, що я паскудства не роблю, і не боюся, що на мене сусіди пальцями показуватимуть. Надто по-дурному було б битися з вітряками. Ти пам'ятаєш, під час виборів Гавар казав, неначебто кандидат, якого підтримував імператор, був банкрут і злодій, причетний до брудних справ? Може, воно так і було. Я того не заперечую. А проте, ти дуже розумно зробив, подавши за нього голос, бо справа не в тому, бо тебе не просили позичати цьому кандидатові гроші, не пропонували тобі вести з ним справи, а тільки хотіли, щоб ти довів урядові, оскільки ти задоволений з теперішнього розквіту ковбасної торгівлі.

Але на цей раз Кеню пригадав слова Шарве—вчитель заявляв: «відгодованих буржуїв, розгладлих крамарів, що підтримують уряд, якого не можуть перенести всі інші класи суспільства, треба першими кинути

в помийницю. Це через них, через егоїзм їхнього чє-
рєва, панував деспотизм і точив націю». Кєню намагався
договорити тираду до кінця, та обурєна Ліза перебила
йому:

— Та покинь, будь ласка, моє сумління не дорікає
мені ні в чому. Я нікому не винна ані одного су, я не
втручалася в жодні шахрайські каверзи; я купую й про-
даю добрий товар і не беру дорожче від своїх сусідів...
Те, що ти допіру говорив, стосується до наших кузенів
Саккарів. Бачиш, вони вдають, ніби навіть і не знають,
що я є в Парижі. А я більше від них маю право пиша-
тись і сміюся з їхніх мільйонів. Кажуть, що Саккар на-
живає великі гроші на спекуляції при проведенні нових
вулиць, що він обкрадає всіх навколо. Це мене не дивує,
він завжди йшов до цього. Він любить гроші тільки для
самих грошей, щоб купатись у золоті, а потому його
витрачати, кидати за вікно, просто по-дурному... Хай
доберуться до таких, як він, що наживають казкове ба-
гатство, це я розумію; як хочеш знати, я не шаную Сак-
кара... Але нащо нас зачіпати? Ми живемо так тихо,
нам п'ятнадцять років треба буде працювати, щоб за-
безпечити собі старість; ми не втручаємося в політику,
і в нас одне бажання: виховати нашу дочку і спокійно
припливти до тихого причалу. покинь, прошу тебе, ти,
здається, жартуєш. Ми порядні люди!

Ковбасниця сіла на край ліжка. Кєню був зовсім
збитий з пантелику.

— Вислухай мене добре,—казала далі поважно його
дружина.—Ти, я сподіваюся, не хочеш, щоб нашу крам-
ницю пограбували, твої льохи спустошили, твої гроші
покрали? А коли б ті люди, що збираються в Лебігра,
насправді запанували, то невже ти думаєш, що ти дру-
гого дня лежав би, як тепер, у цьому теплому ліжку?
А потому спустився б до кухні варити свій холодець, як
будеш це робити зараз? Сам же знаєш, що ні. То
нащо ж ти говориш про скинення уряду, який боронить
твое право, твою власність і дає тобі змогу відкласти
трохи грошей? Маєш жінку, маєш дочку; ти насам-
перед повинен за них дбати. Гріх тобі буде, як ризику-
ватимеш нашим щастям. Тільки бездомні волоцюги

можуть мріяти про різанину та безладдя. Адже ти, звичайно, не хочеш, щоб тобі вийшло на гірше? Ну, то сиди краще вдома, дурнику, спи собі, їж досхочу, складай гроші, розкошуй у спокої, май чисте сумління і знай, що Франція сама зуміє постояти за себе, як імперія їй набридне. Батьківщина тебе не потребує!

Ліза сміялася своїм чарівним сміхом. Кеню був остаточно переможений. По суті, його жінка мала рацію; oprіч того, вона була така красуня, коли ранком сиділа на краю ліжка, зачісана, чистенька, свіженька, у своїй сніжно-білій одежі. Слухаючи Лізу, її чоловік поглядав на їхні портрети по обидва боки каміну. Та, звичайно, вони були порядні люди і виглядали так пристойно, одягнені у всьому чорному, в своїх золочених рямах. Сама опочивальня здавалася Кеню кімнатою в домі дуже гідних людей; гіпюрові квадратики на м'яких меблях надавали обставі солідного вигляду; килим, заслони, порцелянові вази, розписані пейзажами, доводили працьовитість хазяїв і любов до комфорту.

Кеню глибше поринув під теплу ковдру, під перину, де він солодко парився, мов у теплій лазні. Йому так яскраво видалося, що він мало не втратив усього цього, вимінявши його на Лебігрів кабінет: і своє велике ліжко, і спокійну кімнату, і свою ковбасню, за які він тепер думав з докорами сумління та з ніжністю. І від Лізи, і від цих меблів, від усіх милих речей навколо, віяло добробутом, що трошки душив його в найсолодший спосіб.

— Дурнику мій,—вимовила жінка, побачивши, що він здався.—Зовсім би ти мені пропав, якби тебе не напутити. Та, бачиш, перше тобі довелося б переступити через наші мертві тіла, моє та Полініне... Не лізь більше до тої політики, не гудь уряду. Власне кажучи, всі уряди однакові. Ми підтримуємо цей, і так само підтримували б інший, бо потрібний лад. Найголовніше бути забезпеченим на старість літ і спокійно жити своєю ренною, знаючи, що чесно нажив свої гроші.

Кеню, погоджуючись, кивнув головою. Він хотів виправдатися:

— Це все Гавар...

Та Ліза раптом споважніла й сердито перебила його:

— Зовсім не Гавар, я знаю хто. Йому краще б подбати про свою безпечність замість того, щоб інших наражувати на загибель.

— Ти на Фльорана натякаєш?—боязко запитав чоловік, трохи помовчавши.

Вона не зараз відповіла, але встала й підійшла до столу, наче стримуючись. Потім молодиця виразно вимовила:

— Так, на Фльорана. Ти знаєш, яка я терпляча. Ні за що в світі не хотіла я ставати між тобою та твоїм братом; кревні зв'язки—свята річ. Але міра, нарешті, виповнилася, терпець увірвався. Відколи він у нас оселився, все пішло хто й зна по-якому... Та шкода говорити!

Настала нова павза. Побачивши, що чоловік знік, і тільки поглядає на стелю алькова, Ліза продовжувала, поволі розпалюючись.

— Зрештою, що тут багато балакати. Він, видко, навіть не помічає всього, що ми для нього робимо. Ми себе обмежили, віддали йому Огюстїнину кімнату; бідна дівчина і не скаржиться, що спить тепер у комірчині, де їй немає повітря. Ми його годуємо від ранку до смерканку, панькаємося з ним... а він і не помічає того! Приймає все, наче інакше й бути не може! Він заробляє гроші, а куди вони йдуть, нікому не відомо. Або може навіть надто добре відомо.

— Він же має спадщину,—відказав Кеню, бо йому боляче було слухати обвинувачення проти Фльорана.

Ліза випросталася, як приголомшена. Її гнів упав.

— Так. Це твоя правда. Він має спадщину... Рахунок он у тій шухлядці. Ну, але ж він сам відмовився, ти пам'ятаєш? Ти ж був при цьому? Вже це одне доводить, що він дурний і не порядливий. Якби він мав щось у голові, то давно вже робив би щось із тими грішми... Мені дуже б хотілося віддати йому ці гроші; це нам руки розв'язало б... Я вже двічі говорила з ним за це, та він і слухати не хоче. Тобі слід би вмовити його взяти свій капітал... Спробуй розпочати з ним розмову. Гаразд?

Кеню щось промурмотів. Ліза не наполягала на

своєму, бо гадала, що зробила, чого вимагало сумління.

— Ні, Фльоран не такий, як люди, — почала вона знову, — як ти собі хочеш, на нього не можна звіритися. Я цього й казати не хотіла, але так, до речі прийшлося... Я не стежу за його поведінкою, та за нас уже не знати що говорять в околиці. Хай він у нас харчується, хай живе і всіх обтяжує собою, з цим іще можна миритись, але чого я не припущу, так це втягати нас у політику. Як він іще буде дурити тобі голову тими нісенітницями, як через нього на нас упаде найменше підозріння, то, кажу тобі заздалегідь, що я його швидко збудуся. Пам'ятай, я тебе попередила!

Фльоран був засуджений. Ліза насилу втримувалася, щоб не висловити всієї ненависти, що накіпіла в неї на серці, не полегшити себе вибухом обурення. Всі її інстинкти повставали проти Фльорана; він був їй осоружний, страшний, вона була через нього справді нещаслива. Вона ще додала приглушеним голосом:

— Чоловік, що зазнав найпаскудніших пригод, чоловік, що не зумів навіть утворити собі сім'ю... О, я розумію, що такий жадає крові, розрухів, пострілів! Ну, і хай на нього стріляють, як йому це подобається. Та порядних людей хай залишить їхній сім'ї. І, як хочеш знати, він мені просто не подобається! Ввечері, за обідом від нього так дхне рибою, що я їсти не можу. А йому хоч би що: їсть собі, скільки влізе, і хоч би їжа йому на користь була, а то ні ознаки, ні признаки. Цей нещасний навіть погладшати не може, так його злість їсть.

Ліза підійшла до вікна й побачила Фльорана. Інспектор переходив вулицю Рамбюто, йдучи на Ринок. Цього ранку був великий довіз морської риби; рибні кошики відливали сріблом і авкціони голосно гули. Ковбасниця стежила очима за гострими плечима дівера, що входив в атмосферу базару з її терпкими запахами. Фльоран зігнув спину, відчуваючи нудоту, — йому від огиди аж у висках стукотіло. І в очах, якими вона його випроваджала, видно було войовничу рішучість жінки, що вже чує перемогу.

Коли вона обернулася, Кеню вставав із ліжка. В одній сорочці, потопаючи босими ногами в мохові м'якого килима, ще теплий від приємної теплоти перин та ковдр, він був, проте, блідий, бо незгода між братом та жінкою його турбувала. Але Ліза подарувала чоловікові одну із своїх чарівних усмішок, і він був глибоко зворушений, коли вона подала йому шкарпетки.

IV.

Маржолена знайшли на базарі Дезіносан на купі капуста, під великою білою голівкою; вигнуте листя тої голівки прикривало рум'яне личко сонної дитини. Ніхто й ніколи не довідався, чия нещаслива рука поклала його там. Він був уже добрий малюк на три або чотири роки, повний радости життя, але так мало розвинений, що вмів промовляти лише кілька слів і тільки весь час мило посміхався. Одна перекупка, що торгувала зеленою, знайшла його під тією великою голівкою. Вона так голосно скрикнула від здивовання, аж усі сусідки збіглися на її крик. Вони дивувались, розглядали хлопчика, а він, одягнений ще в довгу суконьку, загорнений у шмат ковдрини, простягав до них рученята. Він не міг пояснити, хто його мати, і тільки поглядав здивованими оченятами та горнувся до плеча товстої перекупки, що взяла його на руки. До самого вечора весь базар говорив про знайду. Хлопчик заспокоївсь і їв хліб з маслом, посміхаючися до всіх жінок. Спочатку товста перекупка залишила була його в себе; потім він перейшов до її сусідки; за якийсь місяць знайда спав уже в третью. Як його питалися: «де твоя мама?» він чарівним рухом показував рукою навкруги, на всіх сідух разом. Він мав притулок у всього базару, бігав за спідницею то тої, то тої жінки, знаходив завжди місце на будь-чийм ліжку і їв суп майже у всіх. Одягався він у що бог дасть, а, проте, завжди в п'рваних кешенях його штанців бряжчали копійки. Гарна руда дівчина, що торгувала лікарськими рослинами, чомусь назвала його Маржолоном.

Маржоленові минав четвертий рік, коли тітка Шантмес у свою чергу також знайшла на пішоході вулиці Сен-Дені, на розі ринку, малесеньку дівчинку. Крихіточці могло бути щонайбільше два роки. Але вона вже щебетала, як сорока, по-дитячому перекручуючи слова. Проте, тітка Шантмес зрозуміла з її белькотіння, що її на ім'я Кадіна, і що мати посадили її під чиїмось ворітьми, наказавши чекати. Дитинка заснула там, де її посадила мати. Мала не плакала і розповідала, що вдома її боляче били. Потім вона пішла за старою перекупкою, дуже задоволена. Вона ще більше зраділа, побачивши велику площу, повну люду, і на ній таку силу городини. Тітка Шантмес торгувала у роздріб городиною. Вона була дуже добряца бабуся років із 60; у неї померло троє синів іще немовлятами, і вона дуже кохалася в дітях. Стара гадала, що «ця крутихвістка надто паршива, чорт її не візьме, не здохне», і взяла Кадіну до себе.

Та раз увечері, як вона йшла з базару додому, ведучи за руку свою вихованку, Маржолен по-панібратському вхопився за другу її руку.

— Е, хлопче, — сказала тітка Шантмес, зупиняючись, — місце вже зайняте... А хіба ти покинув уже високу Терезу? Знаєш, ти щось надто легковажний!

Малий дивився на перекупку із своєю ласкавою усмішкою, не випускаючи її руки. Вона була беззброєна — такий з нього був кучерявий красунчик! У неї відпала охота гримати.

— Ну, нічого робити, — промовила стара, — ходіть, дитинчата, зо мною обидвоє... Я вас разом покладу.

І вона прийшла до себе, на вулицю О-Лар, де була її квартира, ведучи з кожного боку по дитині. Маржолен так і залишився в тітки Шантмес. Як діти надто галасували, вона давала їм ляпаса, щаслива, що має на кого кричати, сердитись, має кого вмивати, кохати та вкривати однією ковдрою. Добра бабуся поклала дітей спати в старім візочку, в яким колись один купець возив городину. Цей візочок, знятий з коліс та хода, нагадував широку колиску, він був трохи затвердий, ще відбивав городиною, яку тітка Шантмес перше переховувала

в ньому, накривши мокрим рядном. Кадіна та Маржолен спали тут від чотирьох років, ніжно обнявшись.

Так вони зростали разом і всюди бігали, тримаючись один одного. Вночі перекупка чула, як вони потихесеньку балакали між собою. Кадіна тоненьким голосочком цілими годинами розповідала щось, а Маржолен слухав і тільки дивувався. Дівчинка була дуже недобра; вона вигадувала байки, щоб його налякати; наприклад, казала, що минулої ночі бачила якогось чоловіка в білому, що стояв біля їхнього ліжка; він дивився на них, висолопивши довгого червоного язика. Маржоленові мороз ішов поза шкірою, він розпитував її за подробиці, а вона сміялася з нього й нарешті казала, що він дурень. Іноді дівчора пустувала, билася ногами під ковдрою. Кадіна підкулювала ноги й умирала зо сміху, коли Маржолен, не влучивши в неї, щосили вдаряв п'ятами об стіну. Тоді тітці Шантмес доводилося хоч-не-хоч уставати, щоб підтикати їм ковдру і приспати їх. Лежачи разом на одній подушці, вони діставали одного ляпаса і засинали. Отже, постіль довгий час правила в них за місце для іграшок; вони брали з собою до ліжка свої цяцьки; там вони їли крадену моркву або ріпу; щоранку їхня нерідна мати знаходила у тім імпровізованім ліжку дивні речі—камінці, листя, недоїдки яблука, саморобних цяцьок. А великими морозами вона на цілий день залишала дітей сонних у ліжку; чорна шапка Кадіниного волосся перемішувалася з руськими Маржоленовими кучерями, а їхні вустонька були так близько від себе, наче діти гріли одне одного подихом.

Тітка Шантмес жила на вулиці О-Лар у старім напівзруйнованім будинку, в кімнаті з єдиним вікном; скло в тому вікні від старости та негоди давно втратило свою прозорість. Діти там грались у піжмурки, ховались у високу горіхову шафу або під величезне ліжко тітки Шантмес. Тут іще стояли два чи три столи; дівчора лазила на карачках попід тими столами, і дуже тішилася цією грою, бо там було темно і по кутах можна було знайти якусь городину. Та й сама вулиця О-Лар була дуже цікава: вузька, малолюдна з широкою аркадою, що вела на вулицю Ленжері. Вхідні двері були якраз

біля аркади; вони були вузькі й відчинялися тільки наполовину; зараз же за ними починалися слизькі приступки кручених сходів. Піддашся цього будинку випиналось наперед, зчорніле від вогкості; кожен поверх мав свої позеленілі ринви. Цей будинок був дітям також за забавку. Кадіна з Маржоленом ранками тішились, кидаючи знизу камінці так, щоб улучити просто в отвір ринви; камінець скочувався ринвою з веселим гуркотом. Вони в такий спосіб розбили два вікна й так засмітили ринви, що тітку Шантмес мало не виселили звідти, дарма, що вона вже сорок три роки мешкала в цім будинку.

Тоді діти взялися до візків, підвід та хур, що зупинялися в оцій безлюдній вулиці. Вони злізали на колеса, гойдалися на кінцях ланцюгів, видиралися на коробки та кошики, навалені на возах. Задні помешкання комісійних магазинів вулиці Де-ля-Потрі виходили великими темними залями на вулицю О-Лар. Їх в один день наповнювали або спорожнювали, і там щогодини з'являлись нові чудові сховки, затишки, куди вуличні діти залазили, щоб подихати пахощами сушеної садовини, помаранчів та свіжих яблук. Як це їм надокучало, то обидва знайди йшли до тітки Шантмес на базар Дезіносан. Вони трималися за ручки, із голосним сміхом перебігали вулицю, пролазячи між возами, без жодного страху опинитися під колесами. Ці вуличні діти добре знали брук і сміливо брели по коліна в покидьках від городини; вони так навикли це робити, що ніколи не падали і тільки сміялись, аж за боки брались, коли кінь з важкими підковами падав, ступивши на хвостик артишока. Маржолен і Кадіна були рожевими фамільярними чортенятами цих слизьких вулиць. Усюди їх було повно. В дощ вони поважно гуляли під великим піврваним парасолем, під яким тітка Шантмес двадцять років ховала свій товар від зливи; вони дуже серйозно встановлювали цей парасоль десь у кутку базару й називали його «наша хатка». В погоду вони так збігувалися, що ввечері падали від втоми. Вони брали ножані ванни в базарних басейнах, будували греблі, перегороджували вуличні канами, ховалися під купами городини і з насо-

лодою лежали там у прохолоді, балакаючи між собою, наче вночі в ліжку. Переходячи попри купи ріпи або салати-латуку, часто можна було чути їхнє приглушене цвірінькання. Забравши городину, знаходили їх там; вони лежали обіч на листі, оченята в них бігали, як у сполоханих пташок, пійманих у кущі. Кадіна не могла й хвилини побути без Маржолена, а Маржолен, загубивши Кадіну, зараз починав ревіти. Як їм траплялося розлучитись, вони зараз одшукували одне одного між усіма тими спідницями Нового Ринку—десь за рундуками під капустою. Надто під капустою вони зростали й навчалися кохатись.

Маржолонові мало виповнитися вісім років, а Кадіні шість, коли тітка Шантмес завстидала їх за лінощі. Вона сказала, що вони будуть спільниками її торгівлі городиною і обіцялася платити їм одне су на день, якщо вони допомагатимуть їй чистити городину. Першими днями діти виказали зразкову ретельність. Вони посідали по обидва боки рундука, з вузенькими ножиками в руках, і дуже уважно ставилися до своєї роботи. Спеціальністю тітки Шантмес була чищена городина; на своїм столі, обтягненім шматком мокрого чорного сукна, вона виставляла картоплю, ріпу, моркву, цибулю, складені в піраміди, по чотири в кожній, три внизу та одна зверху. Спізнілі хазяйки охоче купували цю чищену городину, цілком готову для того, щоб її кинути в каструлю. Перекупка продавала також зеленину для супу, перев'язану в пучечки з корінцями: чотири корінці прасу, три морквиці, один корінчик пастернаку, дві ріпи та дві стеблинки селери; вона продавала і свіжу зеленину для супу жюльєн, дуже тонко накришену на аркушах паперу; капусту, порубану на чотири частини, купки помідорів та порізані гарбузи, що виступали червоними зірками й золотими півмісяцями на одноманітнім білім тлі іншої городини. Все це було щиро скроплено водою. Кадіна виказала значно більшу спритність від Маржолена, дарма, що була молодша; вона зрізала шкурку картоплі так тоненько, що крізь неї видко було світло; вона так гарно перев'язувала пучечки корінців для супу, що вони подібні були до букетиків; нарешті

вона вміла так складати маленькі піраміди городини, що вони видавалися великими, дарма, що там було всього по три морквиці та три ріпки. Перехожі зупинялися, сміючись, коли дівчинка кричала тоненьким голосочком:

— Мадам, мадам, заходьте до мене, будь ласка... по два су купка!

В неї були свої покупці, і її купки городини здобули собі славу. Тітка Шантмес, сидячи між двома дітьми, сміялась нечутним сміхом, від якого її груди підскакували аж до підборіддя—такі кумедні були ці серйозні дітлахи, зайняті своєю роботою. Вона совісно давала кожному з них щодня по одному су. Та торгівля у роздріб чищеною городиною незабаром їм надокучила. Вони зростали, мріяли про вигіднішу роботу. Проте, Маржолен довго ще залишався дитиною, що дуже дратувало Кадіну.

— У нього в голові стільки думок, як у капустиній голові,—казала вона.

І справді, хоч скільки знаходила для нього його товаришка різних способів гроші заробити, він не тільки не вмів нічого придбати, але навіть не годен був доручення виконати. А сама вона була велика пройда. Як Кадіні минуло вісім років, вона найнялася до однієї з тих перекупок, що сидять на лавах навколо базару з кошиками цитрин, а ціла юрба дівчаток продає ці цитрини під їхнім доглядом. Кадіна пропонувала публіці із своїх рук цитрини по три су за два, доганяла перехожих, підсувала жінкам товар під самий ніс, бігом бігла назад за новим запасом, коли в неї розбирали всі цитрини. Дівчинка одержувала два су за кожних дванадцять проданих цитрин і, коли щастило, заробляла по п'ять і по шість су. На другий рік вона торгувала чепцями по дев'яті су; тут заробіток був кращий, та треба було дуже пильнуватись, бо така торгівля на вулицях заборонена. Кадіна носом чула поліцаїв за сто кроків; чепці негайно зникали в неї під спідницями, а сама вона з невинним виглядом починала гризти яблуко. Згодом мала почала продавати з лозових ночовок пиріжки, коржики, вишневі торти, бісквіти, кукурудзяні сухарики, товсті та

жовті; але Маржолен проїдав усі її прибутки. Нарешті, як їй минуло одинадцять років, вона здійснила велику ідею, яка вже довго її муляла. Кадіна протягом двох місяців заощадила чотири франки, купила собі невеличкий кошук з тих, що носять за плечима, і почала продавати курячу сліпоту і мурашині подушки для пташок.

То було велике підприємство. Вона вставала на світанку, купувала в гуртових купців запас курячої сліпоти, китиці проса, мурашкові подушки. Тоді дівчинка переїздила Сену й обходила Латинський квартал від вулиці Сен-Жак до Дофінової, ба навіть до самого Люксембурзького саду. Маржолен ходив з нею. Вона не давала йому навіть кошук нести, бо казала, що він придатний тільки кричати. І хлопчик вигукував грудним, повільним голосом:

— Просо для маленьких пташок, просо!

Кадіна тоненьким голосочком повторяла, виробляючи дивну музичну фразу, що закінчувалася високою, дуже чистою довгою нотою.

— Просо для маленьких пташок, просо!

Діти йшли нарізно по обидва боки вулиці, поглядаючи вгору. В ті часи Маржолен носив довгу червону жилетку від небіжчика старого Шантмес, що був візником на фіякрі. Та жилетка сягала йому до колін. Кадіна ходила в синім з білим ґратчастім убранні, перешитім із старого пледа тітки Шантмес. Чижики всіх мансард Латинського кварталу вже знали дітей. Коли Маржолен та Кадіна переходили, вигукуючи свою фразу, повторюючи слова один одного, мов луна, по пташиних клітках починалися голосні співи.

Кадіна продавала також салату-жируху:

— По два су пучок, по два су пучок!

Маржолен при цьому заходив до крамниць, пропонуючи:

— Чудова салата, чудова! Хто її їсть, той здоровий!

Але тут збудували Новий Ринок. Маленька Кадіна була в захопленні від квіtkового ряду, що перерізував павільйон садовини. Там уздовж столів, наче ґрядки по боках стежки, цвітуть і розквітають великі букети; це

наче запашна нива, наче два густі рівнобіжні живо-плоти троянд, між якими люблять проходити дівчата, посміхаючись, трохи задихуючись від надто сильного аромату. А вгорі, на підставках, виставлені штучні квіти, паперове листя, де краплі арабської гуми блищать замість краплин роси, надгробні вінки з чорного й білого бісеру відбивають синім. Кадіна роздувала ніздрі свого рожевенького носика, розкошуючи, мов кицька; вона зупинялась у цій приємній прохолоді, вбирала в себе якомога більше пахощів. Коли вона підставляла своє волосся Маржоленові під ніс, він казав, що від неї чути гвоздиками. Вона присягалася, що більше не маститься помадою, бо їй досить замість цього перейти квітковим рядом. Кадіна взялась на хитрощі, добиваючись свого, і таки досягла того, що одна сідуха взяла її до себе. Тоді Маржолен знайшов, що вона пахне від голови до п'ят. Вона жила поміж троянд, бузку, левконії, конвалій. Хлопчик довго нюхав її спідницю, жартуючи, наче хотів щось розібрати, і нарешті заявляв:

— Це пахне конвалією.

Потому він пересувався до стану, до корсажу, винюхував дужче:

— Ось тут пахне левконією.

Дійшовши до рукавів, до рук, він казав:

— Тут бузок.

Винюхуючи потилицю, шию, лиця, вуста, Маржолен знаходив тут пахощі троянди.

Кадіна сміялась, називала його «дурником», казала покинути це, бо він її лоскоче своїм носом. Її подих пахнув ароматом ясміну. Сама вона була букетом, теплим та живим.

Тепер мала вставала о четвертій годині, щоб помагати своїй господині закупати квіти. Щоранку купувалось у садівників із паризьких околиць цілі снопи квітів, мох, пучки папороті та барвінкового листя букети обкладати. Кадіна захоплювалася діамантами і валансьєнським мережевом дочок статочних багатих садівників з Монтрейля, що приходили пройтися серед своїх троянд. На свята матері божої та особливо шанованих святих, апостола Петра, праведного Йосипа й інших, про-

даж починався о четвертій годині; на базарі продавалося зрізаних квітів на яких сто тисяч франків, а сідухи заробляли по двісті франків протягом кількох годин. Такими днями тільки Кадініні кучері видко було з-поміж братків, резеди та стокроток; вона потопала, зникла під квітами й цілими днями насаджувала їх на комишеві стеблинки. За кілька тижнів дівчинка набула великої спритності у своїм ремеслі і виявила оригінальну грацію. Її букети не кожному подобались; вони викликали усмішку, турбували, в них був відтінок жорстокої наївності. Червоне тут домінувало, перемішане з іншими гарячими кольорами,—блакитним, жовтим, фіялковим, у спосіб варварський та чарівний. Ранками, коли Кадіна щипала Маржолена й дрочила його до плачу, вона складала жорстокі букети, що нагадували розгнівану дівчину, букети з гострим запахом, дражливими кольорами. Та іншими ранками, коли маленьку квітницарку зворушувало якесь горе або радість, у її букетах переважали тони сріблясто-сірі, надзвичайно ніжні, непомітні, і квіти добиралося з тонким запахом. Вона вміщала троянди, мов криваві відкриті серця, в озера білих стокроток, руді півники, наче червоне полум'я, гарчали посеред тихої зелені. Дівчина ткала перські килими складного визерунку, добираючи квітку до квітки, мов на канві, складала віяла з переливами, ніжними, наче мережево. Її твори часом зворушували чарівною непорочністю, а іноді вони нагадували огрядну постать; це були мрії, призначені для бакалійниць або для маркіз; у них відчувалась незграбність непорочного дівочтва, або сласна жага куртизанки—витончена фантазія дванадцятилітньої парижанки, в якій прокидалася жінка.

Кадіна шанувала лише дві речі: білий бузок, що його вісім-десять стеблинок коштують узимку від п'ятнадцяти до двадцяти франків, та камелії, ще дорожчі від бузку, що їх привозять у вистелених мохом коробочках, загорнувши у вату. Вона дотикалася до них, мов до клейнодів, ніжно, затаївши дух, щоб не пошкодити їм подихом; із безмежною обережністю дівчинка прив'язувала до комишевих прутиків їхні коротенькі стеблини. Вона говорила за них побожним тоном, розповідаючи

Маржоленові, що гарна біла камелія, без жодної їржавої плямки, трапляється дуже рідко і що краса її надзвичайна. Коли Кадіна раз показала йому цю квітку, хлопчик відповів:

— Так, камелія дуже мила, та мені більше подобається оце містечко під твоїм підборіддям; це куди ніжніше та прозоріше від твоєї камелії... Тут є блакитні й рожеві жилки, зовсім, як на квітці.

І Маржолен гладив Кадініне підборіддя кінчиками пальців, потім він наблизив до нього свій ніс, тихенько примовляючи:

— Сьогодні від тебе пахне помаранчевим цвітом.

У Кадіни була дуже погана вдача. Вона непридатна була до ролі служниці, і нарешті відкрила власну торгівлю. Тоді їй минав уже тринадцятий рік. Та, звичайно, дівчинка і мріяти не могла про місце у квітковім ряду; вона просто продавала букетики фіялок по одному су, втикнуті в мокрий мох, із кошика, який вона носила підвішаний на своїй шиї. Цілими днями тинялася вона по базарі й навколо нього із своїм маленьким квітничком. Ця вічна прогулянка була їй дуже приємна. Кадіна могла нарешті розім'яти свої ноги. Дівчинка рада була, що не треба більше висиджувати довгими годинами на низенькім стільчику, зігнувши коліна, та складати букетики. Свої фіялки вона крутила, наче веретено, надзвичайно швидко та спритно, не зупиняючи ходи. Кадіна відраховувала від шости до восьми квіточок, відповідно до сезону, перегинала комишеву стеблинку, додавала листочок, обмотувала все це мокрою ниткою і одкушувала її своїми гострими, як у молодого вовченяти, зубами. Букетики мов самі виростили на мохові її коробки,—так швидко робила їх квітникарка. Проходячи пішоходами у вуличній метушні, вона, не дивлячись, працювала спритними пальчиками, а її задирчасте личко оберталося до крамниць та перехожих, що їх Кадіна з цікавістю розглядала. Потім вона спочивала десь на ганку; на краю ринштоку, жирного від помий, вона ставила кусочок весняної краси, наче лісовий затишок, утворювала ілюзію зеленого узлісся, де синіють перші квіти. Як і перше, на її букетах відбивався і гнів і ніж-

ність; ці пучечки фіялок то наїжувалися, роздратовані, на пом'ятім листочку, то, лагідні та закохані, посміхались у своїм чистенькім зеленім комірчику. За Кадіною залишалася хвиля пахощів. Маржолен з насолодою ходив слідом за нею. Тепер од голови до ніг вона пахла самими тільки фіялками. Коли хлопчик обіймав її і винюхував од спідниці до корсажа, від рук до лиця, то він запевняв, що його подруга перекинулася на велику фіялку. Він із головою заривався в її одєжу й повторював:

— Пам'ятаєш той день, коли ми їздили до Роменвілю? Це якраз так само, а надто тут, на твоїм рукаві... Не міняй більше торгівлі, ти надто гарно пахнеш.

І вона не міняла. То було її останнє ремесло. Та діти зростали, і часто Кадіна забувала свою коробку з фіялками, щоб побігати вулицями. Відколи почали будувати Новий Ринок, вони цілими днями там пропадали. Діти залазили в саму середину рештовання, знайшовши діру в дерев'яній загороді; вони спускались у глиб фундаментів і вилазили на перші чавунні стовпи. В той час діти всюди залишили потрошку самих себе—своєї гри або бійки, в кожній ямі, в кожному зрубі. Павільйони зводилися під їхніми маленькими рученятами. Звідціля походила їхня любов до Нового Ринку і любов Нового Ринку до них. Вони були собі за панібрата з цим велетенським кораблем, мов старі друзі, що бачили, як закріпляли в ньому перші штаби. Вони не боялися цієї потвори і сміливо били по його громаді своїми мізерними кулачками. Поводилися з ним без церемонії, як з добрящим товаришем. І Ринок наче посміхався до цієї вуличної дітвори; вони були його вільною піснею, зухвалою ідилією його велетенського черева.

Кадіна та Маржолен не спали більше разом у візочку тітки Шантмес. Стара, чувши, що вони вічно балакають уночі, постелила хлопцеві окремо, на підлозі біля шафи. Та другого ранку побачила дітей, що спали знову разом, обнявшись під одною ковдрою. Тоді стара почала відсилати Маржолена ночувати до сусідки. Ця розлука дуже зажурила дітей. Удень, коли тітки Шантмес не було вдома, вони лягали, не роздягаючись, на кам'яну

підлогу, наче в ліжку, і це їх дуже тішило. Згодом діти перевернули це на гру; вони вишукали в кімнаті затишні темні куточки, а найчастіш ховались по коморах магазинів вулиці О-Лар за купами яблук та кошиками помаранчів. Діти були вільні і не знали встиду, мов ті горобці, що паруються на даху.

Кадіна з Маржоленом знайшли собі ще новий притулок, де їм вигідно було спати вдвох,—це в льоху павільйону живности. Спати вдвох було в них приємною звичкою; почуття затишного тепла, навичка засинати, притулившись одне до одного — з усім цим вони не могли розлучитися. Біля столів, де ріжуть птахів, стоять великі кошики з пір'ям, і Маржоленові з Кадіною було там дуже вигідно. Тільки смеркалося, вони спускалися долі й залишалися там цілий вечір у теплі, розкошуючи на цім м'якім ліжку, з головою потопаючи в ніжнім пуху. Звичайно, діти відтягали свій кошик далі від світла газу. Вони були самі в їдкім запаху живности і не спали через співи півнів, що лунали в темряві. Вони сміялись, обіймались, у пориві глибокого кохання, яке ще не вміли виявити. Маржолен був дуже нетямкий. Кадіна біла його безпричинно, сама не розуміючи через що, обурена проти свого тупого товариша. Вона вміла розбурхати цього недотепу своєю сміливістю вуличної дівчинки. Потроху вони багато дечого навчилися, вилежуючи в кошиках з пір'ям. Це була гра. Півні та кури, що спали біля них, не були невинніші від них.

Згодом Маржолен та Кадіна увесь Новий Ринок наповнили своїм коханням безжурних горобців. Вони жили, як щасливі молоді тварини, залишені на волю інстинкту, задовольняючи свої апетити серед кучугурів їжі, де ця дітвора зросла, мов рослини з м'яса та костей. Кадіна в шістнадцять років була завзята дівчина, смуглява циганка з паризького бруку, велика ласуха й дуже хтива. Маржоленові було вісімнадцять років; цей підліток був гладкий, із чималеньким черевцем; він стояв на найнижчій ступені розумового розвитку й жив тільки чуттям. Кадіна часто ночувала нічку з Маржоленом у льоху павільйону живности. А ранком вона задирчасто сміялася в очі тітці Шантмес, тікаючи від підлогової

щітки, з якою та гналася за нею по хаті, б'ючи куди попало. Ніколи старій не пощастило набити негідницю, що нахабно глузувала з бабусі. Кадіна казала, що вона не спала цілу ніч, «бо хотіла глянути, чи є в місяця роги». А щодо Маржолена, то коли з ним не було Кадіни, він тинявся цілими ночами, сидів із вартою, що пильнувала павільйони, спав на лантухах, на кошиках або просто десь у кутку. Нарешті вони обидва вже не виходили більше з Нового Ринку. Він зробився їхнім пташником, стайнею, колосальними яслами, де вони спали, кохались і жили на величезнім ліжку з м'яса, масла та городини.

Але в них збереглася велика приязнь до кошиків із пір'ям. Закохані поверталися туди ночами кохання. Пір'я не було посортоване. Тут лежало і велике чорне, індиче пір'я, і біле блискуче, гусяче, що лоскотало нічліжанам за вухами, як вони переверталися; там був і качиний пух, куди вони занурювалися, неначе у вату, і легенькі курячі пір'ячка, золотаві, семенасті, що здіймалися у повітря від кожного подиху, мов мухи, що купаються в соняшнім світлі. Взимку молода пара спала також на багрянці фазанів, на сірім попелі жайворонків, на зозулястім шовку перепелиць, куріпок та дроздів. Це пір'я було ще живе, з теплим запахом. Воно приносило тріпотіння крил, тепло гнізда, лізло пустунам у уста. Воно здавалося дітям широкою спиною якогось птаха, на яку вони лягали; той птах десь ніс їх, закоханих, у солодких обіймах. Уранці Маржолен відшукував Кадіну, що спускалась на дно кошика, наче була завалена снігом. Кадіна підводилася розпатлана, обтріпувалася, виходила з хмари пуху з розчухраним волоссям, де доконче стреміло пір'я з півнячого хвоста.

Молода пара знайшла собі ще інший притулок— у павільйоні гуртового продажу масла, яєць та сиру. Там щоранку наставляють цілі стіни порожніх кошиків. Вони обидва залазили туди, проробивши собі отвір у цій рухомій стіні, і прокопували собі там затишний куточок. Зробивши собі хатинку в купі кошиків, пустуни ставили вийнятий кошик на місце, затуляли отвір і в такий спосіб зачинялись у власній хаті. Тут

вони були в себе вдома, в них був притулок, де можна було безкарно обійматися досхочу. Вони чули навколо себе галас юрби і сміялися з неї, відділені від перехожих тоненькою перегородкою. Не раз свавільники пирскали зо сміху, коли перехожі зупинялися за два кроки від них, і гадки не маючи, що тут близько є діти. Пустуни робили собі отвори, немов бійниці, і визирали одним оком із своєї фортеці. Коли досягали вишні, Кадіна добре влучала кісточками в ніс усім старим бабам, що проходили повз них; це тим більше звеселяло дівчату, що остовпілі баби розгублено озирались на всі боки, не розуміючи, звідкіля летить цей град вишневих кісточок.

Волоцюги робили також мандрівки в глибокі льохи і знали там усі темні ями; вони вміли перелазити через зачинені ґрати. Найулюбленішою їхньою подорожжю було залазити на полотно залізниці, прокладеної під землею; проєктовані лінії мали сполучити цю залізницю з різними станціями. Перегони залізниці проходили під критими вулицями, поділяючи льохи кожного павільйону. На всіх перехрестях було вже навіть установлено рухливі плятформи, готові до вжитку. Нарешті Кадіна та Маржолен таки відшукали в грубій дубовій перегородці, що закривала їм дорогу до залізниці, одну дошку, не дуже міцно прибиту; вони навчилися її відсувати, і це дало їм змогу вільно заходити в підземелля. Тут вони були відділені від усього світу. Париж увесь час тупотів угорі над ними, на вулицях ринку. Залізниця простягала свої переходи, безлюдні галерії з плямами світла під отворами в склепінні, що були забрані чавунними ґратами; у темних кутах світився газ. Діти гуляли тут, наче у своїм власнім палаці, певні, що ніхто їх не потурбує, щасливі з цієї голосної тиші, з неясних відлисків світла, з цієї мовчанки підземелля, де їхнє кумедне дитяче кохання набувало тремтіння мелодрами. Із сусідніх льохів поміж товстими дошками до них доходили різноманітні запахи: нудкі пахощі городини, вогкість морської риби, сморід сиру, живе тепло пташине. То були поживні хвилі, які Кадіна та Маржолен вбирали в себе між поцілунками в алькові темряви, де вони

дрімали, лежучи впоперек рейок. А іншим разом, як ночі були ясні, пустуни на ранішній зорі вилазили на дах, дряпались по крутих драбинках башт на розі павільйонів. Угорі відлискували цинкові лани, алеї, майдани, ціла гориста країна, де діти панували. Вони обходили всі чотирикутні дахи павільйонів, гуляли по довгастих покрівлях критих переходів, підіймались і спускалися по схилах, блукали в безмежних мандрівках. Як їм надокучали низини, вони видиралися ще вище, наважувались лазити висячими залізними драбинами, де Кадініні спідниці маяли, мов прапори. Тоді діти бігали по другім поверсі дахів. Над ними тепер були самі тільки зірки. Гуркіт здіймався до них із лункого Ринку, щось гуло, мов далека буря гуготіла вночі. На цій височині ранішній вітер розвіював зіпсоване повітря, сморід базарної торгівлі. На світанку Маржолен і Кадіна, наче ті птахи, любилися на черепичнім даху. В сяйві ранку вони рожевіли. Кадіна сміялася; її груди відбивали рожевим перломутром, мов шийка голубки; Маржолен нахилився, заглядаючи в темні ще вулиці, захопившись руками за край цинкового даху, мов припутень, що вчепився своїми лапками. Коли діти сходили на землю, надихавшись свіжого повітря, посміхаючись, як закохана пара, що вилазить розпатлана з густого жита, вони казали, що повертаються з поля.

З Кльодом Лянтье Кадіна й Маржолен зазнайомились у тім ряду, де торгують тельбухами. Самі вони ходили туди щодня; жорстоких волоцюг вабила кров, їм цікаво й смішно було дивитись на відрубані голови. Навколо павільйону з тельбухами тече канавами кривава рідина; волоцюжки вмочали туди свої черевики, кидали купи листя, щоб загатити канаву, щоб вона розлилася кривавими калюжами. Вони цікаво дивились, як довозили м'ясо маленькими візочками, що дхнули кров'ю, як поливали те м'ясо раз-у-раз водою. Вони з охотою стежили, як викидали з візків баранячі ноги, складали їх купами на землю, мов брудне каміння з бруку, як складали задубілі воліві язики з кривавими розірваними горлянками, товсті воліві серця, що теліпалися, мов занімілі дзвони. Але їм мороз ішов поза

шкірою, як бачили об'юшені кров'ю кошини, повні баранячих голів з ослизлимими рогами, чорними мордами, шматками вовни на м'ясі. Маржолонові й Кадіні ввижалась якась гільйотина, що кидає в ці кошики голови незчисленної отари. Діти випроваджали їх аж у самі льохи й наслухали, як риплять ці дерев'яні вагони, спускаючись рейками, прокладеними на сходах, з рипінням, подібним до свисту пили. Там, унизу, панував солодкий жах. Вихованців Ринку обгортав дух кладовища. Вони тьопали по темних калюжах, де часом наче загорялися криваві очі, їхні підошви липли до долівки, і вони були схвильовані й захоплені цією жахливою гидотою. Обходячи басейни при блідім світлі, що проходило крізь продухи, Кадіна з Маржолоном підходили до лежат. Тут вони розкошували, милуючись, як різники у фартухах, зашкарублених від масних і слизових бризків, розбивали довбнями одну по одній баранячі голови. І вони могли стояти тут цілий день, вичікуючи, доки спорожняться кошики; їх вабив хруск кісток; їм хотілося до кінця додивитись, як виривають язика, як виймають із черепів мізок. Часом позад них переходив сторож, обмиваючи льох водою з помпи; цівки дзюрчали на кам'яній підлозі, наче з відкритих лотоків, вода біла з гумового рукава, розбивалася на бризки об тверде каміння; та вона не могла змити криваву іржу, ані знищити огидний запах крові.

Над вечір, між четвертою і п'ятою годиною, Маржолон та Кадіна були певні, що зустрінуть Кльода біля гуртового продажу волової легкуші. Він був там серед візків з тельбухами, підсунених до пішоходів, у юрбі людей, одягнених у сині блюзи та білі фартухи. Його тручали, його оглушували крики купців; але митець навіть не чув, як його штовхають ліктями; він в екстазі зупинявся перед величезними легенями, підвішаними на гаках проти столу аукціоніста. Кльод пояснював дітям, що немає нічого в світі кращого за це. Легені були на колір ніжно-рожеві; нижче рожева барва переходила в густішу з яскравочервоною облямівкою долі. Маляр казав, що вони зроблені з мінливого отласу; він не міг добрати слів, щоб описати цю шовкову ніжність, ці

довгі, свіжі заглиблення, брижі, це легесеньке, як хмаринка, м'ясо, що спадало широкими зборами, мов підтикані спіднички танцюристок. Він говорив за тюль, за мережево, крізь яке просвічують клуби ставної жінки. Коли соняшний промінь, торкаючись величезних легенів, підперізував їх золотом, Кльод Лянт'є у своїм захваті був щасливіший, ніж, якби перед ним пройшла чарівна нагота грецьких богинь, або пишні парчеві вбрання вельможних дам середньовіччя.

Митець дуже заприятелювався з молододу парою. Він любив гарних тварин. Він довго мріяв написати колосальну картину, де на полотні було б увічнено кохання Маржолена з Кадіною серед Нового Ринку, на тлі горюдини, морської риби та м'яса. Він посадив би їх на ліжку з харчів, щоб вони обнялись і зацілували в ідилічному поцілунку. Кльод убачав тут свій художній маніфест, позитивізм мистецтва, здійснення завдань найновішого малярства, суто-експериментального та матеріялістичного. Йому тут увижалася сатира на ідейне мистецтво, удар по старих школах. Проте, вже два роки він тільки починав нові й нові ескізи, не знайшовши відповідного тону. Він порвав п'ятнадцять малюнків. Кльод гнівався на себе і переніс на свої моделі щось подібне до безнадійного кохання, з яким він ставився до свого нездійсненого твору. Мало не щодня, зустрівши пополудні Кадіну з Маржолоном, що тинялися по Новім Ринку, митець і сам, заклавши руки в кешені, бродив із ними, глибоко зацікавлений вуличним життям.

Всі троє йшли, човгаючи ногами по пішоході, зайнявши його на всю широчінь, так, що люди мусіли сходити на брук, обминаючи їх. Вони втягали в себе паризькі запахи, позадиравши носи вгору. Кадіна й Маржолен із заплющеними очима могли пізнати кожен ріг, із спиртових випарів винарень, із теплої течії повітря коло кондиторських та пекарень, з нудкого солодкавого запаху овочевих рундуків. То бували довгі прогулянки. Трьом приятелям подобалось переходити через ротонду хлібного ринку, велику, важку кам'яну клітку, закладену купами білих лантухів із мукою; їм подобалося прислухатись до відлясків своїх кроків у тиші лункого скле-

піння. Вони любили сусідні вулиці, що тепер зовсім занепали, сумні, похмурі, наче якесь забуте місто, вулиці Бабіль, Соваль, Дедезею, вулицю Віярм, білу від сусідства з млинами, де від четвертої години ранку гуде торгівля збіжжям. Звичайно вони починали свій обхід од цього пункту. Кльод і Маржолен з Кадіною поволі проходили вулицею Вовільє, зупиняючись перед непевними кублами; сміючись, вони показували один одному очима на великий жовтий номер будинку розпусти із зачиненими віконницями. Там, де вулиця Прувер звужується, Кльод підморгував товаришам на боковий портал церкви Сен-Есташа з його розетками та двома рядами півкруглих вікон, що виступав перед ними у просвітку критого переходу Нового Ринку, ніби в рямці цієї величезної будівлі; церковний портал скидався на платформу залізничної станції. Митець задирчасто твердив, що вся архітектура середньовіччя та Ренесансу може вміститись під дахом Нового Ринку. Далі, переходячи широкими новими вулицями, Пон-Неф та Базарною, він звертав увагу молоді на це нове життя: на чудові пішоходи, високі будинки, розкішні магазини; Кльод їм казав, що тут виникає оригінальне мистецтво, і що він його відчуває. І він аж пальці кусав з досади, що не годен того змалювати. Проте, вуличники більше любили провінціяльний спокій вулиці Бурдоне, де можна гратися в опуку, не боячись, що тебе роздушать. Переходячи гуртові комори з шапками та рукавичками, дівчинка чепурилася, бо під кожними дверима стояли продавці, без шапок, заклавши перо за вухо й з виразом нудьги на обличчях; вони пасли дівчину очима. Дітям більше подобалися рештки старого Парижу, вулиці Де-ля-Потрі та Де-ля-Лянжері з їхніми череватими будинками та молочарнями, де продавалося масло, сир і яйця. Або знов вулиці Де-ля-Феронрі і Де-л'Егвілері, що колись уважалися за такі розкішні з їхніми вузенькими темними магазинами. А надто припала їм до вподоби вулиця Куртальйон, огидна чорна вуличка, що йде від майдану Сен-Опортюн до вулиці Сен-Дені і вся наче просвердлена смердючими переходами; у тих переходах ховалися Кадіна з Маржоленом, як були менші.

Починаючи від вулиці Сен-Дені, мандрівники заходили в країну ласощів. Вони посміхалися до сушених яблук, до солодкого коріння, до чорносливу, до перепаленого цукру, виставлених у вікнах бакалійних крамничок та аптечних комор. Їхнє безцільне блукання вулицями завжди сходило на мрії про смачненьке, на бажання поласувати, бодай очима, всім тим, що виставлено на вітринах. Цей квартал був для них неначе вічно накритий стіл, повсякденний десерт, куди вони дуже хотіли запусити свої пальці. Весела трійця лише заглядала в другий кут, де стояли старі хатини, у вулиці Пірует, Де-Мондетур, Пті-Трюандрі, Гранд-Трюандрі, тільки трошки поцікавившись коморами равликів, крамничками вареної городини, торгівлею тельбухами та винарнями; проте, на вулиці Гранд-Трюандрі стояла миловарня; це був приємний виняток із смердючих сусідніх домів. Маржолен завжди зупинявся там, вичікуючи, щоб хто-небудь увійшов або вийшов із помешкання фабрики, бо він дуже кохався в пахощах і любив, щоб йому приємно запахло з одчинених дверей. Тоді всі троє поспішали повернутись на вулиці П'єр-Леско та Рамбюто. Кадіна дуже любила гострі закуски; вона зупинялась у захваті перед низками копчених оселедців, діжечками з анчосами та каперсами, діжками квашених огірків та маслин, де плавали дерев'яні полоники; запах оцту приємно лоскотав їй горло; терпкий смак тріски, копченої сеньги, сала та шинок, гостра кислота цитрин, навалених у кошики, примушували її облизувати вуста кінчиком язичка, вогкого від апетиту. Вона любила також купи бляшаних коробочок із сардинками, що стоять поміж лантухів та дерев'яних скринь, наче ті колони, оздоблені металом. На вулицях Монторґейль та Монмартр були ще чудові бакалійні крамниці, ресторани, звідки дуже смачно пахло; виставки свійських птахів та дичини, дуже апетитні на вигляд; крамниці консервні, де біля дверей стояли діжки з жовтою квашеною капустою, дрібно нашинкованою, подібною до старовинного гіпюрного мережева. Але приятелі найдовше зупинялись на вулиці Кокільєр, розкошуючи в запаху трюфлів. Там є великий гастрономічний магазин, з якого аж до са-

мого пішоходу чути такі пахощі, що Кадіна з Маржолем тільки очі заплющували, уявляючи собі, що їдять найтонші страви. Кльод бентежився, він казав, що ці ласощі його їдять, і повертав вулицею Облен до Хлібного ринку, вивчаючи перекупок, що сидять під ворітьми з салатою, та простий фаянсовий посуд, порозкладений на пішоході. Він залишав «тих двох тварюк» закінчувати свою прохідку в пахощах трюфлів, найгостріших на весь квартал.

То була пора великих прохідок. Кадіна, коли ходила сама з букетиками фіялок, заходила далеко, відвідуючи деякі магазини, що надто її вабили. Наприклад, вона з великою ніжністю ставилася до пекарні Табура, де ціла вітрина була заставлена тістечками. Маленька продавниця проходила вулицею Тюрбіґо разів із десять, поверталася туди й назад, щоб тільки пройти повз мигдалеве печиво, тістечка різних сортів, масляні коржики, фруктові торти, баби, креми та бісквіт з підбитими вершками. Вона зворушено зупинялась перед вазами із солодкими сухарчиками, мигдалевими калачиками та шоколадними рогаликами. Пекарня була така ясна, з широкими дзеркальними вікнами, оздоблена мармуром і золотом, з різьбленими залізними скриньками на хліб, прегарними, як на Кадінин смак. У другім вікні блискучі довгасті хліби стояли, нахилившись на один бік, впираючись у кришталеву дощечку та підтримані згори дротяною поперечкою. Звідтіля йшло приємне тепло печеного тіста, що від його Кадіна всенька розцвітала, коли, піддавшись на спокус, заходила нарешті до пекарні купити собі пиріжок за два су. І ще друга крамниця навпроти скверу Дезіносан будила в дівчинці цікавість ласухи, жагу нездійсненого бажання. Це була паштетна крамниця. Кадіна зупинялася, милуючись звичайними паштетами, або знов паштетами рибними, чи з гусячої печінки з трюфлями. Дівчинка з квітами довгий час стояла перед ними, замислена, і казала собі, що треба ж колись скуштувати всієї цієї розкоші.

У Кадіни бували свої години кокетства. Тоді вона купувала собі пишні вбрання на виставці «Французьких фабрик», які прикрашали майдан перед церквою Сен-

Есташа великими шматами матерій, що маяли від го-рища аж до пішоходу. Кадіні було трохи ніяково за свій кошик із квітками перед усіма цими туалетами, в які вона мала колись прибиратися, ніяково перед ба-зарними сідухами в брудних фартухах. Проте, вона про-лазила наперед, мацала вовняні матерії, флянелю, ба-вовняну тканину, щоб довідатися, чи досить вона до-бротна та м'яка. Мала чепуруха обіцялася купити собі сукню з червоної флянелі, цвітастого перкалю та шкар-латного попліну. Іноді вона навіть добирала собі у вітри-нах між рештками матерії, що її продавці так гарно зби-рають у брижі, ніжну шовкову тканину, небесно-бла-китну, або яблучно-зелену, і мріяла оздобити її роже-вими стрічками. Увечері Кадіна йшла помилуватися слі-пучою грою самоцвітів у багатих ювелірів на Монмартр-ській вулиці. Ця жахлива вулиця приглушувала її гур-котом безконечної валки екіпажів; маленьку продав-ницю в юрбі немилосердно штовхали з усіх боків, проте Кадіна не рухалася з місця, втопивши очі в пишне сяйво вітрин, освітлених низкою лихтарів. Спочатку йшло ма-тово-біле гостро-блискуче срібло: кешенькові годин-ники, ланцюжки, столове приладдя, покладене навхрест, келихи, тютюнниці, кільця на серветки, гребіння, по-розкладувані на поличці; а найбільш подобалися Кадіні срібні наперстки, порозкладувані на порцеляновій горці під скляним ковпаком. Далі, з другого боку, в дзеркаль-нім склі відбивався жовтий блиск золота. Довгі лан-цюжки цілою заслоною спускалися згори, відбиваючи червоними блискавицями; маленькі жіночі годиннички, повернені віком до глядача, були круглі та блискучі, мов зірки, що попадали на землю; обручки, насилянні на то-ненький прутик; браслети, брошки, дорогоцінні клей-ноди мінливим сяйвом мигтіли на чорному оксамиті по-кривців; спалахували сині, зелені, жовті, фіялкові вог-ники; а з усіх поличок у два чи три ряди висіли сережки, хрестики, медальйони, мов пишна завіса святої скінії на краю кришталевих дощечок. Відблиск усього цього золота, мов ясний соняшний промінь, освітлював ву-лицю аж до середини бруку. І Кадіні ввижалось, наче вона наближається до чогось святого, заходить у пиш-

ноту царських покоїв. Вона довгий час споглядала цей ювелірний магазин для базарних перекупок, ретельно вичитувала ціни, проставлені великими літерами на етикетках біля кожної речі. Нарешті, майбутня чепуруха зупинялася на тій думці, що колись купить собі серезки, прикрашені дармовисами штучних коралів у вигляді грушок, причеплених до золотих троянд.

Якось ранком Кльод заскочив її, коли вона стояла в екстазі перед перукарнею на вулиці Сент-Оноре. Завидючими очима поглядала Кадіна на виставку волосся. Згори спускалися великі гриви, м'які хвости, розплетені коси, триповерхові волосяні рольки, що підкладалися під зачіску, цілий потік шовкового і грубого волосся, вогненні руді пасма, грубі чорні джгути. Там були всі відтінки від яснорусявих зачісок до сивих шевелюр закоханих 60-літніх дженджирух. Долі скромні зачіски, кучеряві англійські буклі, напомаджені та прилизані, спали в шабатурах. І в цій рямці, наче в капличці, під розчухраними кінцями підвішаного волосся, оберталося погруддя жінки. Воно було обтулене фіялковим шарфом, з мідяною брошкою у заглибині між грудями; голова була в дуже високім тюлевім вінчальнім убранні, підп'ятім помаранчевими квітами; ляльчине обличчя посміхалось, навколо ясних скляних очей стреміли надто довгі вії, воскові лиця та плечі були мов попечені і задимілі від газу. Кадіна очікувала, доки воскова красуня повернеться до неї своєю вічною усмішкою, і тоді дівчинка бувала щаслива, в міру того, як профіль вимальовувався на вікні й лялька поволі поверталася зліва праворуч. Кльод обурився. Він шарпнув Кадіну, питаючи, що вона тут робить перед цією огидою, перед цією «дохлою дівкою, взятою з моргу»¹. Він не тямився від злості, поглядаючи на цю мертву наготу, цю огиду, що претендувала на красу; він казав, що тепер навіть зачісок таких ніхто не робить, самі тільки шлюхи. Та малу важко було переконати: на її смак, воскова красуня була чарівна. Потому, випручавшись від митця, що тяг її за руку, і дряпаючи з пере-

¹ Морг—велика паризька трупарня.

сердя свою кучеряву розпатлану голову, вона показала йому великий рудий хвіст, мабуть, відтятий в якоїсь здорової кобили; кокетка призналась нарешті, що найбільше в світі їй хотілося б купити це волосся собі.

І під час довгих прохідок, коли Кльод, Маржолен та Кадіна ходили втрьох навколо базару, в кінці кожної вулиці завжди перед ними виступав той чи той бік чавунного велетня; то були краєвиди, що несподівано відкривалися перед ними; дивні архітектурні перспективи, один і той самий обрій, що відкривався перед ними, щоразу з іншого погляду. Кльод увесь час поглядав назад, а надто на Монмартрській вулиці, як проминали церкву; з цього місця видко було у віддаленні всенький Новий Ринок, і цей краєвид захоплював Кльода; очам відкривалася велика аркада, високі відчинені ворота; далі здіймалися вгору павільйони з двома поверхами дахів, безконечними низками жалюзі, великими шторами, мов профілі будинків та паляців, нагромаджених один на одного. Це була башта вавилонська, металічна, легка, як індуські будівлі, попідперізувана висячими терасами, повітряними коридорами, летючими мостами, перекинутими над безоднею. Друзі раз-у-раз поверталися сюди; вони кружляли біля цього місця, а не могли відійти від нього і на сто кроків. Вони заходили в приємне тепло Нового Ринку по полудні. Вгорі жалюзі були зачинені, штори спущені. В критих переходах повітря дрімало; там панувала сіра пільма, переріzana жовтими смугами соняшного проміння, що падало крізь довгасті вікна. Приглушений гомін долинав із рядів; часом перехожий поспішає в якійсь справі, і кроки його голосно лунають по всім Ринку; а носії зі своїми бляхами сидять низкою на кам'яних виступах на розі павільйонів, скидають свої грубі черевики, обтирають і перев'язують намуляні до крові ноги. Це спокій велетневого спочинку. Він часом переривається кукуріканням півнів, що долинає з льохів павільйону живности. Мандрівники часто ходили дивитись, як навантажують на площадки бендюжників порожні кошики; ці площадки щовечора приїзять по кошики, щоб відвезти їх назад до відсилачів. Цілі гори таких кошиків, позначених чорними

літерами та цифрами, навалені проти комісійних магазинів на вулиці Берже. Люди встановлювали їх купу на купу симетрично на площадку. Та коли купи на площадці досягали височини першого поверху, тоді робітників, що стоїть долі, доводиться з розмаху кидати цілу купу кошків, а тому, хто стоїть на площадці, треба розчепіривши руки, спіймати кинуті кошики. Кльод кохався 'в силі та спритності; він цілими годинами споглядав за перельотом цих мас лозових кошків і реготався, коли з надто сильного розмаху вони перелітали через віз на середину бруку. Митець також дуже любив пішоходи вулиць Рамбюто й Пон-Неф, де на розі фруктового павільйону сидять перекупки. Йому подобалась городина, розкладена просто неба на столах, обтягнених намоченим чорним сукном. О четвертій годині сонце запалювало весь цей зелений куточок. Митець ходив уздовж рядів, з цікавістю поглядаючи на кольоритні голови сідух: молоді, з волоссям, захованим під сітку, вже загрублі від суворого життя та поморщені, червонолиці голови старих згорблених сідух у жовтих фулярових чепцях.

Кадіна і Маржолен відмовлялися йти з Кльодом, побачивши здалеку тітку Шантмес, що загрозувала їм кулаком, гніваючись, що вони знов удвох б'ють байдики. Молода пара приєднувалась до митця тільки на протилежнім пішомуді. Там він поглядав через вулицю і знаходив чудовий сюжет для малюнка: рундуки перекупок під великими облізлими парасолями, червоними, синіми та фіялковими, поприв'язуваними до фартухів. Ці парасолі на майдані являли собою мов пасмо гір, а могутні гладкі жіночі постаті червоніли в сяйві соняшного заходу; жовтогарячі тони догоряли на купках моркви та ріпи. Якась перекупка, неохайна столітня відьма, ховала свої три мізерні кущики салати під рожевим шовковим парасодем, подертим та жалюгідним.

Тим часом Кадіна й Маржолен зазнайомилися з Леоном, учнем із ковбасні Кеню-Граделів, коли він одного разу ніс десь по сусідстві круглий пиріг з м'ясом. Пустуни побачили, як учень підняв покрішку каструлі в темнім куті Мондетурської вулиці й обережно відколуп-

нув пальцями трохи начинки. Свавільники посміхаючись зирнулись, вони добре зрозуміли цього хлопця. Кадіна зараз же склала план задовольнити нарешті одне із своїх найпекучіших бажань; коли вона знову зустрілася з Леоном, що ніс каструлю, вона зуміла так підлабузнитись до нього, що він дав їй трошки начинки; дівчинка, сміючись, ухопила кусочок і облизала собі пальці. Та її спіткало деяке розчарування: вона гадала, що це далеко смачніше. Проте, малий ковбасник її зацікавив: він був одягнений в усе біле, мов дівчина, що йде до першого причастя, з такою хитрою, ласою мордочкою. Кадіна запросила його на врочистий сніданок, що відбувся в купах кошків масляного авкціону. Вони зачинилися втрюх з Маржолоном у лозових стінах, далеко від людського ока. Стіл було накрито на широкім плескатім кошику. Тут були грушки, горіхи, сир, креветки, смажена картопля та редиска. Сир подарувала одна перекупка з вулиці Коссонрі. В крамничці на вулиці Гранд-Трюандрі поборгували на два су смаженої картоплі. Решту: садовину, креветки та редиску діти накрали по всіх кутах ринку. Бенкет був дуже бучний. Леон, своєю чергою, схотів віддячитися за запросини на сніданок і прийняв нових знайомих вечерею о першій годині ночі в себе на мансарді. Він подав холодної кров'яної ковбаси, нарізаного кружечками сальтисону, шмат соленої свинини, корнішонів та гусячого сала. Все це приставила ковбасня Кеню-Граделів. Відтоді так і пішло. Добірні вечері перемежались з тонкими сніданками, запросини йшли за запросинами. Тричі на тиждень відбувались інтимні бенкети в темнім куті за кошиками та на мансарді, де Фльоран безсонними ночами чув до світанку приглушене плямкання та сміх, подібний до флажолету¹.

Відтоді кохання Кадіни й Маржолена знайшло собі ще новий притулок. Вони були цілком щасливі. Хлопець удавав гречного кавалера; він водив свою подругу в окремий кабінет, щоб гризти сирові яблука або сере-

¹ Флажолет—невеличка дерев'яна або кістяна флейта з 6 отворами.

динку селери десь у темнім куті льоху. Колись він украв копченого оселедця, і вони з Кадіною з насолодою їли його на даху павільйона морської риби, сидячи на краю ринви. В Новім Ринку не було такого темного закутка, де б Маржолен з Кадіною не справляли своїх ніжних бенкетів двох закоханих. Базарний квартал, ці низки відкритих крамниць, повних садовини, пиріжків, консервів, уже не був для них недосяжним раєм, повз який ці голодні ласуни перше проходили з мовчазною заздрістю. Вони тепер простягали руки до рундуків і вхитрялися вкрасти де сливку, де пригорщу вишень, або кусок тріски. Свавільники набирали провізії також у самім ринку; переходячи рядами, вони поглядали, де що впаде, а часто-густо навмисне перекидали кошики, мов ненароком зачепивши їх плечем. Це було справжнє мародерство, та, проте, великі рахунки зростали в тій крамниці на вулиці Гранд-Трюандрі, де Кадіні давали набір смажену картоплю. Ця крамничка спиралась на стару похилу хату, підперту товстими замшілими дошками. Там продавали варені равлики, що плавали в прозорій воді, налитій у великі порцелянові салатники; там стояли блюда смаженої в надто товстім шарі тіста дрібної камбали; смажені підгорілі оселедці були тверді, наче дерев'яні; з краю плити варились накраяні шматочками флячки. Кадіна протягом тижня набирала без грошей в оцій крамничці часом аж на двадцять су різних делікатесів; цей борг страшив її,—їй треба було продати незчисленну кількість фіялкових букетиків, бо на Маржолена годі було сподіватись; та ще Кадіна мусіла віддячувати Леонові за його гречність; вона навіть трохи встидалася, що ніколи не може почастувати його хоч будь-якою м'ясною стравою.

А Леон почав уже тягати цілі шинки. Хлопчина мав звичай усе ховати собі за пазуху. Зійшовши нагору з ковбасні, він витягав з-під сорочки обрізки ковбас, кусочки паштету з печінки, свинячу шкіру, зрізану з шинки. Ані хліба, ані трунків при цьому не подавалось. Колись, бенкетуючи вночі, Маржолен помітив, що Леон між двома кусками ковбаси поцілував Кадіну. Він зареготався. Він міг би вбити мізерного ковбасника своїм

кулаком, та Маржолен аж ніяк не ревнував Кадіни, він ставився до неї, як до старої доброї приятельки.

Кльод не бував на цих бенкетах. Застукавши раз маленьку продавницю квітів, коли вона крапа буряк і ховала його у свій кошик, він їй нам'яв вуха й налаяв негідницею. Він казав, що немає вчинку, паскуднішого над крадіжку. А, проте, митець мимохить захоплювався цими похитливими тваринами, злодійкуватими та ненажерливими, дарма, що вони до решти спідліли, розкошуючи покидьками, що валялись на підлозі, збираючи окрушки, що падали зі столу велетня.

Маржолен охоче став на службу до Гавара, бо там нічого не треба було робити, тільки слухати балаканину патрона. Кадіна продавала свої букети і вже звикла до лайки тітки Шантмес. Вони все ще жили дитячим життям, не знаючи встиду, йдучи за своїми бажаннями і вдаючись у найневиннішу розпусту. Як рослини, зростали вони на жирнім ґрунті базарного кварталу, де навіть у літню спеку стоїть рідке чорне болото. Дівчина шістнадцяти років і хлопець вісімнадцяти років не знали сорому, як ті діти, що, ні трошки не соромлячись, задирають сорочини біля пішохідної тумби. А тим часом у Кадіни вже прокидались бентежні мрії, коли вона ходила пішоходами, крутячи букетики фіялок, мов веретено між пальцями. І Маржолен також відчував певну млявість, знемогу, якої сам не розумів. Він іноді покидав свою подругу, тікав з прогулянки, не приходив на бенкети, щоб тільки глянути на мадам Кеню крізь дзеркальні вікна її ковбасні. Вона була така вродлива, така гладка, така кругляста, що Маржоленові, коли він дивився на неї, робилося надзвичайно добре. При ній він відчував якусь ситість, мов із'їв чогось смачненького. А як відходив від неї, то весь час почував бажання побачити її знову, бажання настирливе, як голод та снага. Так минали місяці. Спочатку Маржолен шанобливо поглядав на гарну ковбасницю, як на вітрини бакалійних та овочевих крамниць. Потім, як настали дні великого мародерства, Маржолен почав мріяти, поглядаючи на красуню Лізу, як приємно обняти її повний стан, товсті руки; це так само вабило його,

як залазити пальцями в діжечки з маслинами або сушеними яблуками.

Від якогось часу він щоранку бачив мадам Кеню. Вона проходила повз Гаварову крамницю і зупинялася на хвилинку побалакати. Ковбасниця казала, що надумала сама ходити на базар, бо тоді її менше обкрадають. А справді їй хотілося вивідати Гаварові секрети; в ковбасні Кеню-Граделів він побоювався розпускати язика, а в себе в крамниці балакав досхочу, про що хоч Ліза казала собі, що довідається від нього докладно за все, що відбувалося в Лебігровій винарні, бо своїй таємній поліції, мадемуазель Саже, вона не йняла великої віри. Отже, вона вивідала в балакуна різні темні речі, які її дуже налякали. За два дні по великій розмові у своїй опочивальні мадам Кеню повернулася з базару дуже бліда й закликала Кеню до їдальні. Зачинивши двері, жінка сказала:

— Твоєму братові, мабуть, дуже хочеться, щоб ми загинули на ешафоті!.. Чому ти ховаєшся від мене з тим, що знаєш?

Кеню запевняв, що нічого ніколи не знає. Він заприсягнувся не заходити більше до Лебігра і ввесь час додержує своєї обітниці. Знизавши плечима, Ліза казала далі:

— І дуже добре робиш, як не хочеш накласти головою. Фльоран, мабуть, замішаний у якусь погану історію, я це чую. Допіру я досить довідалася, щоб знати, що його чекає... Він знову буде на катдрзі, чуєш?

Трохи помовчавши, ковбасниця знову заговорила спокійнішим тоном:

— От нещасний!.. Адже йому в нас хіба птичого молока не доставало, міг би знову зробитися порядною людиною, мав перед очима самі добрі приклади... Та ні, це вже в ньому сидить. Скрутить він собі в'язи з тою політикою... Ну, цьому має бути край, чуєш, Кеню? Пам'ятаєш, я тебе попереджала?

Вона натиснула на останні слова. Кеню схилив голову, чекаючи вироку.

— Поперше,—казала жінка,—він не буде більше в нас харчуватись; досить того, що ми даємо йому де жити. Він одержує платню, хай харчується, де хоче.

Чоловік хотів був заперечити, та жінка затулила йому рота, піднісши голос:

— Ну, то вибирай між ним і нами. Слово даю, що я з дочкою підемо від тебе, якщо він залишиться тут. Просто тобі кажу: це чоловік, від якого всього можна сподіватись. Він з'явився сюди, щоб зруйнувати нашу сім'ю. Та я наведу свої порядки, будь певний... Чуєш: або він, або я.

Вона залишила свого чоловіка, такого розгубленого, що він не годен був язиком ворухнути, і повернулася до ковбасні, щоб зважити покупцеві півфунта гусячого паштету, з привітною усмішкою красуні-ковбасниці.

Гавар, розпалившись під час політичної дискусії, на яку Ліза дуже дотепно зуміла його викликати, пробалакався, що вона ще побачить, що то буде; казав, що вони все перевернуть і що досить двох таких рішучих людей, як її дівер та сам Гавар, щоб запалити цілу країну. Це й була та погана історія, за яку казала Ліза: політична змова, на яку вічно натякав балакучий ліберал з таємничим виглядом та широкомовними значущими усмішками. Лізі вже ввижалося, що ось-ось до них удереться банда поліцаїв, захопить ковбасню, позатикає роти Кеню, їй самій та Поліні, а тоді їх кинуть у якесь жахливе підземелля.

Увечері за обідом від господині віяло льодовим холодом; вона не припрошала Фльорана, і кілька разів промовила :

— Навіть дивно, скільки в нас хліба йде! І де воно дівається?

Фльоран нарешті зрозумів. Він відчув, що з ним поводяться як з родичем, якого хочуть виставити за двері. Останні два місяці Ліза давала йому носити тільки старі штани та сурдути Кеню, а що Фльоран був остільки ж худий, оскільки його брат товстий, то широке вбрання теліпалось на ньому дуже кумедно. Невістка давала йому також стару білизну молодшого брата, двадцять раз перецюрвані носові хусточки, подерті рушники, простирала, придатні тільки на ганчірки, латані сорочки, розтягнені животом Кеню і такі коротесенькі, що могли бути Фльоранові тільки хіба за фу-

файку. Взагалі, його вже не оточувала м'яка запобігливість та доброзичливість перших часів. Усі сім'яни тільки знизували плечима, наслідуючи прикладові господині; Огюст з Огюстіною поверталися спиною до Фльорана, а маленька Поліна, з жорстокістю плеканої дитини, просто у вічі дорікала йому плямами на його одежі та дірами на білизні. Він тепер дуже мучився за столом. Він не наважувався їсти, бо помітив, якими очима дивились на нього мати й дочка, як він собі хліба краєв. Кеню сидів похилий над своєю тарілкою і не на-смілювався підвести очей, щоб не втрутитися в усе це. А проте, Фльорана надто мучило, що він не знав, як йому піти від них.

Цілий тиждень він думав, якими словами сказати, що вже не буде вдома обідати, і все не наважувався промовити ці слова.

У Фльорановій вдачі було стільки ніжності, що він не годен був зрозуміти жорстоку дійсність і боявся образити брата та невістку, відмовившись від їхніх харчів. Два місяці минуло, доки він помітив приглушену Лізину ворожість, та й то траплялися хвилини, коли він боявся, чи не помилився, і вважав, що вона дуже добра до нього. Безкористовність його доходила до тої міри, що він забував за власні свої потреби; це вже не було добродійністю, бо перейшло на ступінь байдужості, цілковитого знищення особи. Навіть почувуючи, що його поволі випихають із хати, Фльоран ніколи не згадав про спадщину дядька Граделя, за рахунки, які хотіла йому подати його невістка. Проте, він обміркував докладно надалі свій бюджет: з тих грошей, що мадам Верлак залишала йому з його платні та з тридцяти франків за лекцію, що знайшла йому красуня Нормандка, добрящий інспектор розраховував, що зможе витратити вісімнадцять су на сніданок і двадцять шість на обід. Цього цілком досить. Нарешті, одного ранку він насмілився: розповів родичам за нову лекцію й сказав, що не зможе через неї бувати в ковбасні на час обіду. Від цієї насилу вигаданої брехні він зчервонів. Фльоран вибачався:

— Ви не гнівайтесь на мене, мій учень тільки в цей

час вільний. Я харчуватимуся в ресторані, а ввечері заходитиму до вас побалакати.

Красуня Ліза дуже зимно зустріла його заяву, і це ще гірше збентежило Фльорана. Вона не хотіла йому відмовляти, щоб їй не закидали неприязні до чоловікового родича, і воліла вичекати, доки Фльоранові самому надокучить. Тепер він забирався, вона щасливо збувалася його, і тому уникала виявити якесь дружнє співчуття, щоб не втримати дівера. Проте, молодший брат не витримав і схвильовано скрикнув:

— Та, будь ласка, не соромся, обідай, де хочеш, як тобі зручніш... Ти ж знаєш, що ми не випихаємо тебе, ну і хай йому біс! А в неділю таки заходь колись до нас супу з'їсти.

Фльоран хутко вийшов. Йому було тяжко. Красуня Ліза не наважилась дорікати чоловікові за те, що він так легкодухо запросив брата заходити в неділю. Вона тріумфувала; тепер, нарешті, вона могла вільно зідхнути у своїй ідальні серед меблів ясного дубу; молодиця ладна була покурити в кімнатах смаленим цукром, щоб вигнати запах неморальної худорлявості, бо вона його відчувала навкруги. Проте, Ліза дотримувалася тактики оборони. На кінець тижня її хвилювання зросло. Тепер вона рідко коли бачилася з Фльораном, і то ввечері, отже їй ввижались різні жахи: пекельна машина, зроблена нагорі в Огюстініній кімнаті, гасло, подане з малої тераски, щоб усенький квартал перегородити барикадами. Гавар виглядав загадково й думно. На запитання він відповідав тільки кивками голови й цілими днями залишав свою крамницю на Маржолена. Красуня Ліза вирішила в'яснити, що це значить. Вона довідалася, що Фльоран на один день пішов у відпустку і хотів провести цей час разом із Кльодом Лянтье у мадам Франсуа в Нантері. Він мав вийти з Парижу зараня й повернутися тільки ввечері; отже, ковбасниця надумалася запросити Гавара на обід; смачна їжа мала розв'язати йому язика. Проте, через цілий ранок вона ніде не могла його зустріти. По полудні мадам Кеню знову пішла на базар.

Маржолен сидів у крамничці сам. Він там дрімав ці-

лими годинами, спочиваючи, від своїх довгих прохідок. Звичайно хлопець сідав, простягав ноги на другий стілець і спирався головою на маленький буфет під задньою стінкою. Взимку він милувався виставленою дичиною: дикі кози, що були підвішані сторч, із перебитими передніми ногами, зв'язаними на шиї; намиста із жайворонків гірляндами висіли навколо крамниці, мов дикунські прикраси; великі руді зайці, семенасті куріпки, водяний птах, наче сіра бронза, російські рябці, що їх приставляють у вівсяній соломі, перемішаній з дерев'яним вугіллям, та фазани, прецишні фазани, з яскравочервоними чубчиками, зеленою отласовою шийкою, золотим плащем та з племенистим хвостом, що тягнеться по землі, наче шлейф двірської дами. Все це пір'я нагадувало Маржолонові Кадіну та ночі кохання в кошиках, напханих м'яким пухом.

Того дня гарна ковбасниця знайшла хлопця серед живности. Стояла погода; у вузьких переходах Нового Ринку повівав вітрець. Молодиця мусіла нахилитися, щоб побачити Маржолена в далекому куті крамниці поза сировим птахом, виставленим у вікні. Згори спускались підвішені на залізній штабі з гаками ситі гуси, зачеплені за криваву рану на довгій витягненій шиї; їхні великі черева червоніли крізь тонкий пух і заокруглялися подібно до голого людського тіла серед білого пір'я хвоста та крил, що нагадувало білизну. З тої самої штаби висіли, розкинувши лапи, наче наставившись далеко скочити, і заклавши назад вуха, кролі з сірими спинками; їхні пухнасті білі хвостики були задерті догори, а мордочки з вищиреними гострими зубами та каламутними очима сміялися сміхом мертвої істоти. На прилавку обскубані курчата випинали ситі грудки, натягнені на грудну кістку; голуби в лозових кошиках мали ніжну шкірку невинних істот; качки з грубшою шкіркою розчепірювали полотна своїх лапок; три добрі індички з синіми крапками на обскубанім животі, наче на голенім чоловічим підборідді, спали на спині з зашитим горлом, порозпускавши чорне віяло свого хвоста. Біля них на тарілках були розкладені тельбухи: печінки, пупи, шиї, лапи, крила, а на довгастім блюді

виставлявся обідраний і обпатраний кріль, розкинувши лапи зо скривавленою головою; шкура йому на животі була розрізана, видко було обидві нирки; цівка крові стікала уздовж спини до самого хвостика і крапля по краплі забарвлювала білу поверхню фарфору. Маржолен навіть не витер дерев'яної стільниці, де рубали птахів і де ще валялися кролячі лапки. Він прищулював очі, оточений купами живности, наваленої на трьох унутрішніх полицях; битий птах лежав там, кокетливо загорнений у папір, наче букети; безконечні низки підкулених ніжок та опуклих пташиних грудей невиразно виставлялися під папером. Над усіма цими харчами велике біле Маржолонове тіло, його лиця, руки, могутня шия з рудим пушком—нагадували ніжне м'ясо годованих індиків та товсті животи ситих гусей.

Побачивши красуню Лізу, він швидко скочив, зчервонівши, що вона застала його, коли він лежав на стільці. Хлопець завжди губився і ніяковів у присутності Лізи. Коли вона запитала, чи є вдома мосьє Гавар, він, збентежений, пробелькотів:

— Ні, я не знаю... Здається, що ні... Він оце тільки був тут, але пішов.

Вона, посміхаючись, дивилася на нього. Лізі завжди подобався Маржолен. Спустивши руку, вона раптом відчула теплий дотик і тихенько скрикнула. Під прилавком у дерев'яній клітці живі кролі витягали шиї й нюшили її спідницю.

— Ах,—засміялася красуня,—це твої кролики мене лоскочуть!

Вона нахилилась, хотіла погладити біленького трусика, та той з переляку заховавсь у найдальший кут у клітці. Ліза випросталася й запитала:

— Що, скоро має повернутися мосьє Гавар?

Маржолен відповів, що не знає. Йому трохи тремтіли руки. Потому він несміливо промовив:

— Мабуть, хазяїн у льоху... Він наче казав, що туди йде.

— Тоді я його почекаю,—сказала мадам Кеню.— Можна б піти за ним... А чи не піти мені самій? І справді! Вже мало не п'ять років я збираюся sklepi огля-

нути... Маржолене, чи не проведеш ти мене? Ти б мені там усе показав.

Маржолен зчервонів по саме волосся. Він швидко вийшов із крамниці й пішов поперед Лізи, кинувши товар на призволяще і промовляючи:

— Звичайно... Все, що хочете, мадам Лізо...

Та внизу, в темряві, молодиці сперло дух.

Вона зупинилась на останній приступці й підвела очі, оглядаючи склепіння з білими та червоними смугами цегли; склепіння йшло плескатими арками, підхопленими чавунними стрілками, що спирались на колонки. Ще гірше від темряви вразив ковбасницю теплий, сильний запах живих тварин, неначе випари їдкого дугу, що лоскотали в носі й у горлі.

— Тут дуже погано дхне,—прошепотіла Ліза.—Тут не можна жити, це шкодить на здоров'я.

— А мені нічого, не шкодить,—відповів здивований Маржолен.—Я здоровий, і запах не гидкий, як до нього звикнеш. Та ще й узимку тут тепло. Дуже добре можна влаштуватись.

Вона пішла за ним, кажучи, що цей сморід їй огидний і, мабуть, вона місяців зо два не зможе курчат їсти. Тим часом вузенькі комірки, де купці переховують живих птахів, витягались рівними рядами уздовж вузьких переходів, що пересікалися під простим кутом. Газові ріжки траплялися рідко, коридори спали в мовчанці; було подібно до села, що спить у покої. Маржолен казав Лізі помацати дротяну сітку дрібних петель, натягнену на чавунні рямки. Йдучи одним із цих переходів, вона читала ймення власників цих кліток, надписані на блакитних дощечках.

— Комора мосьє Гавара в самім куті,—сказав юнак, ідучи наперед.

Вони звернули ліворуч і дійшли до якогось темного закутка, куди не досягав жодний промінь світла. Гавара тут не було.

— Це нічого,—мурмотів Маржолен,—я й без нього покажу вам нашу звірину; я маю ключ.

Красуня Ліза увійшла за ним у густу пільму; тут раптом Маржолен опинився в її спідницях; вона подумала,

що надто близько присунулася до нього і поступилася назад. Вона сміялася, кажучи:

— Невже ти думаєш, що я побачу щонебудь у такій темряві?

Він не зараз відповів. Потім пробуркотів, що в коморі завжди є запасна свічка. Проте, юнак довго копався, не знаходячи дірки в колодочці. Допомагаючи йому, Ліза відчула гарячий подих на своїй шиї. Коли він одчинив нарешті двері й засвітив світло, вона помітила, що він труситься, мов у пропасниці.

— Ну, не чудний же хлопець!—скрикнула молодиця.—Чи ж можна так хвилюватися через те тільки, що двері не хотіли відчинятись? Ти справжня панна, дарма, що кулаки маєш здорові!

Ліза увійшла до комори. Гавар наймав, власне, дві комори, і знявши перегородку, повернув їх на один пташник. На землі у смітті порпалася велика птиця: гуси, індики, качки; вгорі, на трьох полицях, у плескастих дерев'яних клітках сиділи кури та кролі. Залізні ґрати на дверях комори були запорошені й так заплетені павутиною, мов на ній висіли сірі заслони; сеча кроликів проїдала підлогу, пташиний послід білими бризками вкривав усе навкруги. Та Ліза не схотіла зробити прикрість Маржоленові, показавши свою огиду. Вона просунула пальці крізь дерев'яні ґрати і бідкалась над гіркою долею нещасних курей. Їх там було стільки, що вони не мали де стати. Вона погладила качку із зламаною лапкою, що сиділа в куті, а Маржолен тим часом пояснював їй, що цю качку мають зарізати сьогодні ж увечері, щоб вона вночі не здохла.

— Як їх тут годують?—запитала ковбасниця.

Тоді юнак розповів їй, що птиця в темряві не їсть. Треба світити свічку й чекати, доки все не з'їдять.

— Це цікаво,—розповідав він,—часом я тут цілими годинами свічу вогонь. Треба бачити, як вони кидаються на зерно. А тільки затулиш свічку рукою, всі птахи повитягають шиї вгору й нерухомо зупиняться, мов перед ними сонце зайшло. Тут заборонено залишати вогонь, коли людей немає. Одна перекупка,—знаєте, тітка Палет?—колись мало пожежі не наробила;

кажуть, наче курка перекинула її свічку просто в со-
лому.

— Ну,—сказала Ліза,—птахи тут у вас розкошують.
Де ж, пак, і в обід і ввечері їм треба люстру світити!

Це його насмішило. Молодиця вийшла з комори,
обтираючи ноги й піднявши трохи спідницю, щоб не
закаляти подолу. Маржолен загасив свічку й знову за-
чинив двері на колодку. Раптом Лізі стало страшно
опинитися знов у темряві попліч із цим юнаком; вона
пішла наперед, щоб він знову не заплутався в її спідни-
цях. Коли він її догнав, красуня промовила:

— Все ж таки я рада, що все це побачила. Під Но-
вим Ринком є речі, про які ми й гадки не маємо... Спа-
сибі тобі!.. Я тепер швидше піду нагору. Не кажи в
крамниці, куди я ходила. Як мосьє Гавар повернеться,
перекажи йому, що мені зараз треба з ним поговорити.

— Та він,—відказав Маржолен,—мабуть, біля кам'я-
них лав, де птахів ріжуть. Як хочете, ходімо, подивимось.

Вона не відповіла, їй спирало дух у цім теплім по-
вітрі, обличчя палало. Вона розчервонілась, а обтягне-
ний корсаж, звичайно такий мертвий, тепер давав озна-
ки життя. Це хвилювало красуню, вона потерпала,
чуючи за собою швидкі кроки Маржолена, що також
наче задихався. Вона відступила на бік і пустила його
наперед. Село, з його темними вуличками, так само
спало. Ліза помітила, що її супутник навмисне пішов
дальшою дорогою. Коли вони вийшли до полотна, він
сказав, що хотів їй показати ще підземну залізницю.
Вони спинилися там на хвилинку, заглядаючи в шпарку
між грубих дощок загороди. Маржолен запропонував
піти на полотно. Мадам Кеню відмовилася, кажучи, що
це зайве, що вона й так добре все розглянула. Повер-
таючись назад, вони побачили тітку Палет, що стояла
перед своєю коморою, розв'язуючи мотуззя на широ-
кому чотирикутному кошику. Чути було, як там б'ються
крила та лапи. Коли жінка розв'язала останній гудз, із
кошика раптом повисувалися довгі гусячі шиї й під-
несли віко. Розлючені гуси повилітали, витягаючи на-
перед голови, клацаючи дзьобами, з голосним шипін-
ням. У темряві льоху зчинився великий переполох!

Ліза не могла втриматися від реготу, дарма, що перекупка скаржилась і лаялася на всю губу в гіркім розпачі. Вона тягла за шиї двох гусок, що їх їй пощастило спіймати. Маржолен кинувся навздогін за третьою гускою. Чути було, як він тупотів уздовж переходів, шукаючи сліду, втішений із цього полювання. Потому чути було десь здалеку шум боротьби, і парубок повернувся, несучи гуску. Тітка Палет, жовта, поморщена бабуся, взяла гуску на руки і якусь хвилину тримала її в себе на животі, в позі античної Леди.

— Ну, що б я робила, якби тебе тут не було?—промовила вона.—Ото раз я так побилася з гусаком; добре, що при мені був ніж і вдалося перерізати йому горлянку.

Маржолен задихався. Коли вони пройшли до кам'яних лав, де ріжуть птахів, Ліза в яснім газовім світлі побачила, що він спітнів, а очі йому горіли вогнем, якого вона в них іще ніколи не бачила. Звичайно він спускав перед нею вії, мов соромлива дівчина. У теперішнім вигляді він їй дуже подобався. Такий з нього був гарний парубок із широкими плечима, великим рум'яним обличчям у рямці русявих кучерів! Ковбасниця поглядала на юнака так прихильно, з таким щирим захопленням, яке можна показувати тільки надто молоденьким хлопцям, що Маржолен знову зніяковів.

— От, бачиш, і тут мосьє Гавара немає,—промовила Ліза.—Через тебе я тільки марно час гаю.

Тоді він швидше показав їй, де саме ріжуть птицю: п'ять великих, довгих кам'яних лав, що тягнуться під вулицею Рамбюто, освітлених жовтавим світлом продуктів та газових ріжків. На однім кінці жінка різала курчат, і з цього приводу Маржолен скоромовкою зауважив, що вона їх скубе ще майже живими, бо так легше скубти. Потому Маржолен схотів, щоб Ліза взяла в руку пір'я; воно валялося великими купами скрізь на лавах; парубок пояснив, що це пір'я сортують відповідно до тонкості й продають часом аж по дев'ять су за фунт. Ковбасниця мусіла також засунути руку у великі кошики, повні пуху. Далі, Маржолен відкрив кранти басейнів, пристроєних коло кожного стовпа. Він

невпинно розповідав різні подробиці: кров тече уздовж кам'яних лав, на підлозі утворюються калюжі. Сторожі що дві години миють підлогу водою з помпи, шорсткими щітками відтирають криваві плями. Як красуня нахилилась над отвором труби, куди стікає вода та кров, Маржолен розповів їй інші цікаві речі: після зливи вода заливає льох через цей отвір; колись вона піднялася аж на тридцять сантиметрів, довелося переносити живність у другий бік підземелля, бо воно трошки згористе в цей бік. Хлопець досі сміявся, згадуючи, який гармидер зчинили перелякані тварини. Покінчивши з цим, він не знав, що ще розказати, але раптом згадав за вентилятор. Він повів молодицю в глиб підземелля й казав їй підвести очі. Тут вона побачила порожню середину однієї з тих башт, що стоять на кожному розі Ринку; це була наче широка вивідна труба, кудою підіймався сморід із комор. Маржолен замовчав у цім куті, повнім їдких заразливих запахів; вони їли очі, як гуано. Проте, юнак був розпалений та наелектризований. Ніздрі йому роздувались. Маржолен із силою втягав у себе повітря, мов це надавало відваги його бажанню. Вже чверть години, відколи хлопець був у льоху з пишною ковбасницею; цей сморід та теплота живих тварин п'янили його. Тепер він уже не ніяковів; він повний був бажань, їх підогрівав послід цього курника з низьким склепінням, що здавалося чорним у пільмі.

— Ну, ходімо, — промовила Ліза.—Ти хороший хлопчик, що показав мені все це... Як прийдеш до нас у ковбасню, я тебе прийму чимсь смачненьким.

Вона взяла його за підборіддя, як часто робила це, не помічаючи, що Маржолен уже не дитина. Красуня й сама була трохи розпалена; ця прогулянка під землею зворушила її ніжним хвилюванням, яке вона охоче смакувала, як щось дозволене, з чого не може бути поганих наслідків. Можливо, що її рука трохи довше, ніж звичайно, залишилася під парубочим підборіддям, воно ж було таке ніжне! Тоді, при цій ласці, йдучи за своїм інстинктом і озирнувшись на всі боки, чи немає кого поблизу, Маржолен набрався духу й кинувся на дебелу молодицю із силою бугая. Він ухопив її за плечі

й шпурнув у великий кошик із пір'ям, куди вона звалилась, як підтята. Він хотів ухопити її за стан, як брав Кадіну, з брутальністю тварини, що не знає впину. Та Ліза, збілівши від цього несподіваного нападу, не скрикнувши, швидко вистрибнула з кошика. Вона піднесла руку тим рухом, що бачила допіру, коли дивилася, як колють птахів, стиснула свій кулак дебелої красуні й ударила Маржолена межі очі. Він звалився долі й розбив собі голову об гострий ріг кам'яної лави. В цю хвилину в темряві залунало хрипке та повільне кукурікання.

Ліза вся захолинула. Вона закусилла вуста, її груди набули звичної нерухомості, що надавала цьому жіночому станові подібності до товстого черева. Над головою вона чула невиразне гуркотіння базару. Крізь продухи, що виходили на вулицю Рамбюто, долинали стукіт з пішоходу; він порушував глуху, глибоку тишу підземелля. В Лізи майнула думка, що тільки ці товсті руки її врятували. Вона струсила пір'ячко, що поприставало до її спідниці. Потому, боячись, щоб її тут не застукали, ковбасниця втекла, не глянувши на Маржолена. Коли вона проминула ґратчасті двері й побачила на сходах ясне світло дня, вона зідхнула з полегкістю.

Ліза ввійшла до ковбасні байдуже спокійна, тільки трохи бліда.

— Ти довго барилася,—сказав їй Кеню.

— Я не бачила Гавара, хоч усюди шукала його,—спокійно відповіла жінка,—нам самим доведеться сьогодні з'їсти свою баранину.

Господиня, наче й не було нічого, наказала накласти смальцю у спорожнілу банку, нарізала котлет для своєї приятельки, мадам Табууро, що прислала по них свою дівчину. Вдари ножем по м'ясу нагадали їй Маржолена, що лежав там у льоху, під землею. Проте, Ліза не відчувала докорів сумління. Вона вчинила, як порядна жінка. Чи варто було ризикувати своїм спокоєм задля якогось хлопчини? Ні, їй надто добре жилося між чоловіком та дочкою. Проте, вона подивилась на Кеню; у ковбасника на потилиці шкура була жорстка та червона, наче в кабана, його голене підборіддя зашка-

рубло, як кора на дереві. А юнакові потилиця та підборіддя були як рожевий оксамит. Та за це не слід було думати; Ліза не буде більше лащити його, бо хлопець узяв собі до голови різні дурниці. Їй тільки шкода було маленької дозволеної розривки, і вона казала собі, що діти надто вже швидко зростають.

Від тих думок її обличчя трошки зашарілося, і Кеню зауважив, що його жінка «до біса добре виглядає». Підсівши на хвилинку до неї біля каси, він казав:

— Тобі треба частіш ходити на прохідку. Це тобі на користь... Як хочеш, підемо колись увечері до театру. Ну, хоч до Гете,—мадам Табуро там бачила таку гарну комедію!

Ліза посміхнулась і сказала, що побачить. Потому вона знову зчезла. Кеню подумав, що його жінка надто добра і що ця худобина, Гавар, не вартий того, щоб вона бігала його шукати.

Кеню не помітив, що Ліза піднялася по сходах. Вона увійшла до Фльоранової кімнати; ключ од тієї кімнатки завжди висів на цвяху в кухні. Ковбасниця полізла на гору, щоб розвідати щонебудь, бо на Гавара вона більше не сподівалась. Вона поволі обійшла всеньке помешкання, оглянула ліжко, камін, усі чотири кути. Вікно, що виходило на маленьку терасу, було відчинене; гранатове деревце, вкрите пуп'янками, купалося в золотім промінні соняшного заходу. І Лізі видалось, наче її продавниця не виходила з цієї світлички, наче вона ще вчора осьде ночувала, так не було тут жодної ознаки присутності чоловіка.

Це здивувало Лізу, що сподівалася побачити підозрілі скрині або шухляди, позамикані важкими колодками. Вона помацала навіть Огюстинине літнє вбрання, що все висіло на стінці, й нарешті сіла до столу, перечитуючи почату сторінку, де слово революція повторювалося двічі. Молодиця налякалася, відсунула шухляду й побачила, що там повно паперів. Та перед цією таємницею, яку так недбало охороняв поганенький дерев'яний столик, раптом прокинулася вся її порядність. Ліза, дуже схвильована, сиділа, схилившись над паперами, силкувалася зрозуміти зміст написаного, не

ворушачи паперів. Раптом вона здригнулася від пронизливого співу зяблиці, що сиділа в клітці, освітленій червонастим промінням вечірнього сонця. Ковбасниця поспішила засунути шухляду. Вона відчувала, що хотіла зробити паскудний вчинок.

Доки мадам Кеню замислено стояла під одчинеєм вікном, міркуючи, що їй слід порадитися з абатом Рустаном, чоловіком дуже розумним, вона побачила долі, на базарнім майдані натовп, що оточував ноші. Смеркало. Проте, Ліза добре пізнала Кадіну, що плакала, оточена цікавими кумами, та Фльорана з Кльодом Лянтье в білих від порохів чоботях; вони розмовляли між собою на пішоході. Ковбасниця поквапилася спуститися вниз, здивована, що вони вже повернулись. Ліза тільки встигла сісти на своє звичайне місце за касою, коли до ковбасні увійшла мадемуазель Саже, промовляючи:

— Це поганця Маржолена знайшли в льоху з розбитою головою. Чи не підете, мадам Кеню, глянути на нього?

Ліза перейшла вулицю подивитись на бідного хлопця. Юнак лежав блідісінкий, із заплющеними очима. На його русявих кучерях з одного боку скипілася кров. Люди казали, що рана не загрожує його життю і що хлопець сам винен, бо вічно виробляв у підземеллі різні штуки. Гадали, що він хотів, мабуть, перестрибнути через кам'яну лаву—це була його улюблена розривка—і вдарився головою об камінь. Мадемуазель Саже шепотіла, показуючи на Кадіну, що ввесь час плакала:

— Мабуть, ця паскуда трутила його, вони завжди ховаються вдвох по закутках.

Маржолен на свіжім повітрі очутився; він широко розплющив здивовані очі й оглянув присутніх. Побачивши лице Лізи, що нахилилась над ним, бідолаха посміхнувся їй вибачливою, лагідною посмішкою, з виглядом покори. Маржолен наче не пам'ятав, що сталося між ними. Заспокоєна Ліза казала, що його треба тепер однести до лікарні і що вона прийде його відвідати, принесе йому бісквітів та помаранчів. Маржолен

знеможений відкинув голову. Ноші понесли далі. Кадіна випроводжала їх із кошиком на шиї, в якому на зеленій моховій галявці розквітали букетики фіялок; гарячі сльози маленької продавниці квітів лилися на них, а вона й не помічала, що палить бідні квіти своїм пекучим горем.

Повертаючись до себе в ковбасню, мадам Кеню чула, як Кльод, потискаючи руку Фльоранові, говорив йому стиха:

— Ах, проклятий хлопець! Він мені зіпсував сьогоднішній день... Проте, ми таки веселилися досхоchu!

Кльод та Фльоран справді повернулися зморені й щасливі. Вони принесли з собою вільне повітря широких ланів. Того дня ще вдосвіта мадам Франсуа продала свою городину і вони втрьох пішли на вулицю Монторгейль, до заїзду «Золотий Компас». Тут вони ще в паризьких стінах уже смакували сільську ідилію. Ззаду ресторана «Філіп», що його позолочена дерев'яна різь доходить до першого поверху, є двір, які бувають у сільських фармах, двір чорний та живий, масний від пахощів свіжої соломи та теплого кінського гною; кури зграями порпаються тут у м'якій землі; замшілі дерев'яні будівлі, сходи, галерії, провалені дахи туляться до сусідніх старовинних будинків. У дворі під повіткою з великого гонту на них очікував запряжений Бальтазар; він спокійно жував свій овес з прив'язаної торби. Добрий кінь підтюпцем спустився вулицею Монторгейль; увесь його вигляд показував, який він задоволений, що так швидко повертається до Нантеру. Та він їхав не в порожні. Городниця склала угоду з компанією, що повинна була прибирати базар; двічі на тиждень мадам Франсуа набирала повний віз листя, вибираючи його великими вилами з купи сміття на майдані. З того листя чудовий гній. В кілька хвилин хура була повна з верхом. Кльод та Фльоран повитягались на цим пишнім зеленім ліжку; мадам Франсуа взяла віжки і Бальтазар рушив своєю неспішною ходою, трохи схиливши голову, бо доводилося везти добру вагу.

Цю подорож вони задумали вже давно. Городниця

задоволено посміхалась: вона любила цих двох хлопців і казала, що засмажить їм таку яєшню на салі, якої вони не знайдуть у цім «поганім Парижі». А гості передбачали цілий день волі та мандрівок, день, що тільки починав рожевіти на сході.

Нантер вабив їх здаля, як чиста радість, що чекала їх.

— Хоч добре вам там?—запитала мадам Франсуа, повертаючи на вулицю Пон-Неф.

Кльод присягнувся, що їм на листі м'яко, «мов у ліжку нареченої». Лежучи горілиць, заклавши руки під голови, вони дивилися в бліде небо, де згасали зірки. Проїжджаючи вулицею Ріволі, Кльод та Фльоран мовчали, чекаючи, доки відійдуть назад будинки, і слухаючи, як добряща городниця балакала з Бальтазаром:

— Не поспішай так дуже, старий, не надривайся!.. Нам нема куди квапитися. Доїдемо собі помаленьку...

На Єлісейських полях, де митець бачив по обидва боки тільки темнозелене верховіття дерев з густою масою Тюльєрійського саду на заднім пляні, він раптом мов прокинувся і почав говорити. Переїжджаючи вулицю Дю-Руль, Кльод побачив бічний портал церкви Сен-Есташа, що виглядає здаля під велетенським накриттям одного з переходів Ринку. Кльод увесь час вертався до цього, бажаючи знайти тут певний символ.

— Який дивний збіг,—казав він,—цей шматок церкви в рямці чавунного просвітку... Одне має вбити друге, залізо має вбити камінь, і вже недовго того чекати... Чи вірите ви, Фльоране, у випадок? Мені уявляється, що не самі тільки практичні міркування призвели до цього ефекту і не випадково розетка церкви опинилася в середині Нового Ринку. Бачите, тут ціле відкриття, це найновіше мистецтво, реалізм, натуралізм, називайте, як хочете, мистецтво, що зросло перед лицем старовинної штуки... Ви моєї думки не поділяєте?

Фльоран мовчав, і митець казав далі.

— Проте, ця церква—покруч: агонія середньовіччя сполучилася тут із дитячим белькотінням Ренесансу... Чи зауважили ви, які тепер нам будують церкви? Вони подібні до чого хочете: це бібліотеки, обсерваторії,

голубники, казарми; та, певна річ, нікому й на думку не спаде, що в них має пробувати господь-бог. Колишні побожні каменярі повмирали і найрозумніш було б не будувати цих негарних кам'яних кліток, де тепер нема кому оселитись... Від самого початку нашого сторіччя збудований у нас один-єдиний оригінальний пам'ятник, монумент, що його не скопійовано з чогось іншого,— монумент, що природно зріс на ґрунті нашої доби; це, чуєте, Фльоране, Новий Ринок, сміливий твір, як собі хочете, і він є тільки перше відкриття ХХ віку... Ось чому церква Сен-Есташ відійшла на задній плян, слово чести! Сен-Есташ, із своєю розеткою повалений ниць, стоїть пустою без побожного люду, тоді, як Новий Ринок шириться й кипить життям... На мій погляд, голубе, це так.

— Ну, ну!—засміялась мадам Франсуа,—у вас, мосьє Кльоде, язик добре підвішений, навіть Бальтазар нащурив вуха. Гей, Бальтазарє!

Віз поволі їхав нагору. Було ще дуже рано, алея була безлюдна з своїми чавунними стовпцями, що стояли вздовж обох пішоходів, з галявинами, що переривалися зеленою гущиною кущів; далеко на обрії кущі переходили в синяву тінь дерев. На круглій галявині вони побачили амазонку з супутником, що їхали труськом. Фльоран нагорнув собі під голову капустаного листа і все дивився на небо, що розгорялось ясним полум'ям. Часом він заплющував очі, щоб краще відчутти свіжість ранку на своїм лиці. Він був такий безмежно-щасливий тим, що може визволитися від базару й подихати свіжим повітрям, що лежав мовчки й навіть не слухав Кльодових рацій. А той трошки помовчавши, почав знову:

— Ще ті, хто повертає мистецтво на цяцьку, кращі від інших,—казав він.—Вони вигадали собі такий афоризм: «наука не робить мистецтва, індустрія занапащає поезію». І всі дурні починають плакати над квітками, ніби хтось має намір квітам лихо заподіяти... Це мене, нарешті, дратує. Мені хотілося б на цей лемент відповісти таким твором, де був би виклик їм. Хотілося б розбуркати цих добрих людей! Знаєте, який був най-

кращий із моїх творів, відколи я працюю,—твір, за який я згадую з великою втіхою. Це ціла історія. Торік перед різдвом я був якось у тітки Лізи і продавець Огюст,—знаєте, той йолоп,—влаштував святочну вітрину. Ох, паскуда!.. Він зробив те, що мене просто спалило, коли я дививсь, як м'яко, нерішуче групував він загальні тони. Я казав йому забратись, обіцяв, що розпишу цю штуку як слід. Ви розумієте, я мав у своїм розпорядженні найяскравіші кольори: червона барва язиків, жовті маленькі шиночки, блакить нарізаного паперу, рожевий колір надпочатої шинки, зелений колір вересу, а надто чорна фарба кров'яної ковбаси—пишний кольорит, якого я потім ніколи не міг знайти на своїй палітрі. Певна річ, гірлянди дрібних ковбасок, копчена та свіжа ковбаса, смажені свинячі ніжки давали мені сірий тон добірного вишуканого відтінку. І тоді я створив справжній художній твір. Я взяв блюда, тарілки, миски, вази; я групував фарби, я творив дивний, надзвичайний натюр-морт, де яскравий кольорит вибухав, як бомба, підтриманий умілими гамами. Червоні язики висувалися з пекучою жагою, а чорні кров'яні ковбаси вносили похмуру ноту, п'їтьму жорстокого пересичення шлунка, в ясний спів м'ясних ковбас. Правда ж, я відтворив жадобу збудження, ніч, присвячену обжерливості, пересиченість шлунків, спорожнілих від церковних співів? Угорі індичка виставляла свої груди, де під шкірою видно було темні плями трюфлів. То була барбарська пишнота, щось подібне до апотеози черева, але з таким прихованим глумом, що публіка юрбою стала під вікном, збурена цією вітриною, що так яскраво палала й так брутально брала в себе очі. Ліза, повернувшись із кухні, перелякалася, подумала, що я підпалив магазин. Надто індичка була, на її погляд, така непристойна, що вона мене випхала за двері, а Огюст тим часом усе розкладав, як перше було, виставляючи перед людьми своє недоумство. Ніколи ці тварюки не зрозуміють мови червоної плями, покладеної поруч із плямою сірою... Та однаково: це був мій шедевр. Я ніколи ще не створив нічого кращого.

Кльод, посміхаючись, замовк, зворушений цим спо-

гадом. Віз доїздив до Тріумфальної арки. На цю горбовину з одкритих алей долітали широкі потоки свіжого повітря. Фльоран підвівся й сів, вбираючи в себе ці перші пахощі трави, що віяли від міських шанців. Він повернувся в той бік і не дивився більше на Париж; його вабили здалеку сільські краєвиди. Переїжджаючи вулицю Л'юнгшан, мадам Франсуа показала йому те місце, де вона його знайшла. Це збудило в ньому безліч думок, і він дивився на городницю, таку здорову та спокійну, що витягала руки, тримаючи віжки. Мадам Франсуа була пов'язана низько хусткою, шкура її запеклася на сонці; вона була краща від Лізи, з тим своїм виглядом простої доброти. Коли вона легенько ляскала язиком, Бальтазар нашорошував вуха й веселіш тюпав бруком.

Як приїхали до Нантеру, віз звернув ліворуч, в'їхав у вузеньку вуличку, посувався далі між кам'яних загород і, нарешті, зупинився в самому кінці тихого завулку. Тут був край світа, як казала городниця. Треба було вивалити капустаєне листя. Кльод та Фльоран не хотіли відривати від діла робітника, що садив салату. Взявши вила, вони вдвох почали скидати всю купу на гноярку. Це їм було розвагою. Кльод до гною мав приятель. Лушпиння з городини, базарне сміття, покидьки, що падали з цього велетенського столу, залишалися живі, поверталися туди, де зросла городина, щоб теплом перегною закріпити нові покоління капусти, ріпи та моркви. Вони знову зростали у відміні гарних плодів і поверталися назад, на торговицю. Париж усе гноїв і все віддавав назад землі, що, не знаючи втоми, заповнювала місце померлих.

— Стривайте,—скрикнув Кльод, востаннє змахуючи вилами.—Ось головка капусти, моя знайома, вона щонайменше вдесьте зростає там у куті, під абрикосовим деревом.

Фльоран щиро сміявся з цього дотепу. Але він споважнів і поволі походжав по городу, доки Кльод робив ескіз стайні, а господиня готувала сніданок. Город мадам Франсуа являв собою довгу смугу землі, переділену посередині вузькою алеєю. Він був трохи згори-

стий і в найвищій пункті, задерши голову, можна було побачити низькі казарми Мон-Валерієна. Живопліт відділяв його від чужих ділянок землі. Ці високі стіни глodu замикали обрїй високою завїсою і з усіх околиць один тільки Мон-Валерієн наче витягався, щоб цікаво заглянути через живопліт у володіння мадам Франсуа. Надзвичайна тиша панувала в околицях. Між чотирма стїнами живоплоту майське сонце наче розімлівало від спеки, спускаючись уздовж городу; чути було тільки, як бринять комахи, відчувалася соннота щасливих злогів. Чути було легесеньке потріскування, наче ніжне зідхання, і, здавалося, можна було простежити народження й зріст городини. Квадратові грядки, засаджені шпинатом та кваском, смужки редиски, ріпи, моркви, картоплі та капустині нивки стелилися рівними скатерками чорноземлі й зеленїли кичками листя. Далі салата, цибуля, прас, селера витягалися рівною лавою, наче цинові москалики, що вишикувалися на столі, а зелений горох та біб уже почали обкручувати своїми тоненькими стеблинками голий ліс тичок, що в червні мав перетворитись на густий гай. Тут не було ані одного бур'янця. Город був подібний до двох рівнобіжних килимів із зеленими визерунками на червонястїм тлі, до оксамитових убрусів, які щоранку ретельно чистять щїткою. Смужки кмину сірим окрайком оторочували стежку з обох боків.

Фльоран походжав, дихаючи теплим повітрям, насиченим пахощами кмину. Він був глибоко щасливий цим миром та чистотою землі. Вже більш як рік бачив городину тільки пом'яту від перевозіння хурою, пови-смикану напередодні; вона ще точила свою кров. Він радів, знайшовши її в неї вдома, спокійну в чорноземлі, здоровісіньку. Капуста мала широке доброзичливе обличчя, морква тішилася, салата бігла ключем, наче лава безжурних ледарів. І після цього базар, що його Фльоран залишив сьогодні вранці, видався йому великим покладом костей, цариною смерти, де валялися тільки трупи живих істот, смердючим кладовищем, де відбувався процес розкладу. І Фльоран ходив іще повільніш; він спочивав у городі мадам Франсуа від сту-

коту, гуркоту та заразного повітря. Ляскіт, гомін, смердюча вогкість павільйону морської риби відходили від нього, він відроджувався на чистім повітрі. Кльод мав рацію: на базарі все вмирало. Земля—це життя, вічна колиска світового здоров'я.

— Яешня готова!—гукнула добряща городниця.

Коли вони сіли втрьох у кухні коло столу, відчинивши двері на сонечко, то так весело взялися їсти, аж мадам Франсуа тішилась. Поглядаючи на Фльорана, вона примовляла за кожним шматком:

— Ви тепер зовсім інший стали, неначе вам десять років із плечей скинули. Той огидний Париж надає вам похмурого вигляду. Мені здається, наче і в очах у вас сонечко світиться... Знаєте, ті великі міста нічого не варті, вам би слід було тут оселитись.

Кльод сміявся, кажучи, що Париж чудовий. Він боронив навіть його канави, хоч як любив сільське життя. Після обіду мадам Франсуа з Фльораном опинилися вдвох край города в куточку, де було посаджено кілька овочевих дерев. Вони посідали на травиці, вели поважну розмову. Вона радила йому ніжно, як мати, бо чула до нього велику приязнь. Вона докладно розпитувала за його життя, що він хоче далі робити, щиро пропонувала йому свою допомогу, якщо вона колись буде потрібна для його щастя. Фльоран був глибоко зворушений. Йому ще ніколи не доводилося почути таке тепле слово від жінки. Мадам Франсуа справляла на нього вражіння здорової, міцної рослини, що зросла, як і її городина, на сільській чорноземлі, тоді, як різні Лізи, Нормандки й інші базарні красуні були наче непевне м'ясо, виставлене в прикрашеній вітрині. Він одчув насолоду кількох годин безтурботного щастя, визволений від запахів харчів, що забивали йому памороки; він відроджувався в здорових соках серед природи, мов та капуста, що, як казав Кльод, удесяте зростала на його очах.

О п'ятій годині приятелі попрощалися з мадам Франсуа. Вони хотіли повернутися пішки. Городниця відпровадила їх до кінця вузької вулиці і, затримавши на хвилину Фльоранову руку у своїй руці, стиха сказала йому:

— Якби вас спіткало якесь лихо, то приїздіть сюди.

З чверть години Фльоран ішов мовчки; знов у його душі запанував сум, і він казав собі, що залишає позаду своє здоров'я. Шлях від Курбвуа був укритий білим порохом. Фльоран і Кльод обидва любили далекі прохідки; їхні грубі чоботи голосно віддавались на твердим ґрунті. При кожному кроці позад їхніх закаблук здіймалися маленькі димки пороху; сонце скісним промінням освітлювало алею збоку; тіні обох перехожих витягалися впоперек шоси такі довгі, що їхні голови заходили до другого краю і лягали на протилежнім пішомуді.

Кльод розмахував руками, робив широкі рівні кроки і, посміхаючись, поглядав на дві тіні, втішений, захоплений рівномірним гойданням ходу, яке він ще посилював, розхитуючи плечима. Потім, мов очутившись, митець промовив:

— А чи бачили ви коли «Війну гладких з худими»? Здивований Фльоран відповів, що ні.

Тоді Кльод із захопленням почав вихвалити цю серію малюнків. Він навів декілька епізодів: гладкі, мало не тріскаючи від жиру, влаштовують величезну учту, а худі, покорчені від голоду, зазирають до них із вулиці, мов завидющі патики. Або інший малюнок:— гладкі сидять за столом, надувши писки, і женуть геть худого, що наслідився залізти межі них, із покірливим виглядом, подібний до скракля серед куль. Кльод Лянт'є вбачав тут цілу світову драму й нарешті сказав, що всі люди поділяються на Худих та Гладких, на дві ворожі купи, і одна купа поїдає другу, випасає собі черево та розкошує.

— Напевно,—додав митець,—Каїн був Гладкий, а Авель—Худий. Починаючи від першого вбивства, ненажерлива жадоба висмоктувала кров із людей поміркованого апетиту... Це вічний бенкет; всі, починаючи від найслабшого до найдужчого, їдять свого сусіду, а їх своєю чергою хтось їсть. Знаєте що, друже, стережіться Гладких!

Він на хвилинку замовк, увесь час стежачи за двома

тінями, що все довшали в міру того, як сонце заходило. Нарешті він прошепотів:

— Адже ми з вами, розумієте, Худі... Скажіть, чи багато здобудеш собі місця на відсонні з такими плескатими животами, як у нас?

Фльоран, посміхаючись, глянув на обидві тіні, та Кльод розсердився і скрикнув.

— Зовсім нема чого сміятися; щодо мене, то я мучуся, бо належу до кляси Худих. Якби я був Гладкий, то писав би собі спокійно, мав би чудову майстерню, а малюнки свої продавав би на вагу золота. Та натомість я Худий, тобто я хочу сказати, що жили собі рву, напинаюся створити великий твір, з приводу якого Гладкі тільки знизуватимуть плечима. І тому немає сумніву, що я умру з шкурою, присохлою до костей, і такий плескатий, що мене можна буде покласти між двома сторінками в книгу і так поховати... А ви!.. Ви просто надзвичайно Худий, справжній цар усіх Худих, слово чести. Згадайте вашу сварку з рибними перекупками, ці велетенські перса, що насідали на ваші вузькі плечі. Вони ж ішли за своїм інстинктом, вони полювали на Худого, як коти полюють на мишу. Гладкий принципово так жахається Худого, що чує потребу нагнати його кудись, чи кусаючи зубами, чи копаючи ногами, аби тільки далі. Ось чому на вашому місці я б стерігся. Кеню-Граделі—Гладкі, Мегюдени—Гладкі, одне слово, ви оточені самими Гладкими. Я б не почував себе безпечним у такому оточенні.

— Ну, а Гавар, а мадемуазель Саже, а ваш приятель Маржолен?—запитав Фльоран, увесь час посміхаючись.

— Га, як хочете,—відповів Кльод,—я посортую всіх наших знайомих. У мене в майстерні є папка, де давно лежать усі їхні голови, позначені, до якої кляси та відміни вони належать. Це цілий розділ природознавства... Наприклад, Гавар—Гладкий, але Гладкий, що вдає худого; ця відміна трапляється досить часто... Мадемуазель Саже і мадам Лекер—Худі, проте дуже небезпечної кляси розпачливих Худих, на все здатних, аби тільки погладшати... Мій приятель Маржолен, Кадіночка, Сар'ета—це троє Гладких, але ще невинних, з

милим апетитом молодих літ... Треба зауважити, що Гладкий, коли він іще не постарівся, чарівна істота... А ось Лебігр — це вже справжній Гладкий, правда? Щодо ваших політичних друзів, то здебільша це Худі: Шарве, Клеманс, Льогр, Лякайль. Я роблю виняток тільки для того дурного Олександра та цього жахливого Робіна. Ось кого мені дуже тяжко розгризти.

Митець усе говорив у тім же дусі від моста Нейлі до Тріумфальної арки. Він повертався до сказаного перше, закінчував деякі портрети характерною рисою: Льогр, на його думку, був Худий, з животом межи плечима, красуня Ліза вся складалася з одного черева, а красуня-Нормандка пішла в груди; мадемуазель Саже, напевно, не використала колись у житті нагоди поглядшати, тому вона ненавиділа Гладких і призириливо ставилася до Худих; Гавар ризикує всім своїм салом і кінчить тим, що помре плескати, як блощиця.

— Ну, а мадам Франсуа?—запитав Фльоран.

Кльода це запитання дуже збентежило. Він подумав і пробурмотів:

— Мадам Франсуа, мадам Франсуа... Ні, мені не спадало на думку зарахувати її до будь-якої класи; це гідна жінка, от і все. Вона не належить ні до Гладких, ні до Худих, хай їм біс!

Вони обидва засміялися. Подорожні дійшли до Тріумфальної арки. Сонце стояло низько на обрії і колосальні тіні обох друзів витягалися двома чорними смугами на білім мармурі монументу, дуже високо, вище великих статуй у групах, мов дві риси, проведені вуглем. Це ще більш насмішило Кльода, він почав махати руками, зігнувся від реготу й нарешті, відходячи, кинув:

— Бачили? Коли сонце сіло, наші голови торкнулись неба.

Та Фльоран уже не сміявся. Париж опанував його знову,—той Париж, якого тепер він так боявся і за яким перше стільки тужив у Каені. Коли він підійшов до Нового Ринку, присмерк переходив у ніч і стояв задушливий сморід. Фльоран схилив голову, заходячи

в кошмар велетенських харчів, з ніжним сумом перебираючи у спомині цей день ясного здоров'я, перейнятий пахощами кмину.

V.

Другого дня о четвертій годині Ліза пішла до церкви Сен-Есташ. Щоб перейти площу, вона пристроїлась у чорне шовкове вбрання та килимову шаль. Красуня Нормандка пасла її очима від рибного ряду аж до самої церкви і мало не задушилася від злоти.

— От це так!—злісно крикнула вона.—Гладуха вже за попами бігає... Ну, хай вмочає зад у свячену воду, може це її трохи заспокоїть.

Та вона помилялася. Ліза аж ніяк не була святеницею. Вона не вчащала до церкви і часто казала, що намагається бути чесною в усіх своїх вчинках, і цього досить. Проте, вона не любила, як при ній без пошани ставилися до релігії, і часто затуляла рота Гаварові, що любив розповідати масні анекдоти за попів та черниць, за жарти в ризниці. Такі речі мадам Кеню видавалися дуже непристойними. На її думку, треба кожному залишити його віру та шанувати релігійні почуття всіх людей. І, опріч того, священники здебільшого люди порядні та гідні. Вона була знайома з абатом Рустаном, із церкви Сен-Есташ, людиною гідною, здатною дати добру пораду, і дуже цінувала його приязнь. Взагалі мадам Кеню доводила, що для більшості людей релігія цілком потрібна; ковбасниця в ній вбачала наче своєрідну поліцію, бо релігія допомагала лад підтримувати і без неї жодний уряд не може існувати. Коли Гавар у цій справі висловлювався надто гостро, кажучи, що треба повиганяти всіх попів і зачинити їхні крамнички, Ліза, знизуючи плечима, опиралася:

— І чого б ви тим досягли? Люди почали б різати одне одного на вулицях і довелось б другого бога винайти. Року 1793 так і було... Ви ж знаєте, я за попами не бігаю, а проте кажу вам, що віра потрібна, бо потрібна.

І як Лізі траплялося зайти до церкви, вона там поводилась побожно. Купила собі гарного молитовника; щоправда, вона ніколи його не відкривала, проте завжди брала з собою на похорон або весілля. У церкві мадам Кеню завжди своєчасно ставала навколішки і підводилась, пильнувала, щоб мати гідний вигляд, бо того, на її думку, вимагала пристойність. На її погляд це була наче парадна форма, яку повинні надягати на себе люди порядні, комерсанти та власники нерухомого майна, щоб ушанувати релігію.

Того дня красуня Ліза, увійшовши до церкви Сен-Есташ, обережно причинила за собою подвійні двері, укриті вилялим зеленим сукном, витертим від рук побожних богомільниць. Вона вмочила пальці в чашу свяченої води й повагом перехристилася, потому легкими кроками підійшла до каплиці святої Аґнеси; там дві жінки стояли навколішках і, закривши лице руками, дожидали своєї черги, а блакитне вбрання третьої виставлялось із сповідальні.

Мадам Кеню трохи взяла досада. Повз неї проходив, човгаючи ногами, церковний сторож у чорній шапочці. Ковбасниця звернулася до нього:

— Хіба сьогодні абат Рустан сповідає?

Той відповів, що мосьє абат незабаром скінчать, бо залишилося всього дві дами. Хай добродійка сядуть, їхня черга буде швидко. Вона подякувала, не пояснивши, що прийшла не на сповідь. Молодиця вирішила чекати і походжала дрібними кроками по церковних плитах до головного входу. Звідціля вона оглядала центральне склепіння, високе й суворе, без жодної оздоби між яскраво розмальованих бокових колонад. Вона трошки закоплювала губу, бо головний вівтар видавався їй надто простим; вона не розуміла цієї холодної величі каменю; куди більше їй подобались позолота та викрутаси бічних каплиць! Збоку, від вулиці Дю-Жур, ці каплиці потопали в синім присмерку, освітлені тільки запорошеними вікнами. А від базара захід сонця запалював кольористі шибки, розписані ніжними фарбами, найбільш зеленою та жовтою, фарбами, такими прозорими, що вони нагадали ковбасниці пляшки

з лікерами в Лебігровій винарні. Ліза перейшла на той бік, наче загрітий цим ясним полум'ям, і на хвилину зацікавилась ковчежцями з святими мощами та оздобами на вівтарі, з малюнками, де грали веселки переломленого проміння. Церква в тремтучій тиші свого склепіння була порожня. Кілька жіночих убрань темніли плямами на матово-жовтім тлі стільців; із зачинених сповідалень чути було шепотіння. Переходячи вдруге побіля каплиці святої Агнеси, ковбасниця побачила блакитну сукню, що так само стелилася коло ніг абата Рустана.

— А я б могла за десять секунд висповідатись, якби схотіла,—подумала Ліза, пишаючись своєю несплямованою чеснотою.

Вона пішла вглиб церкви. За головним вівтарем, у холодку подвійного ряду колон, каплиця божої матері здавалася вогкою із своєю тишею та присмерком. На шибках, розписаних темними кольорами, проглядала подекуди тільки одежа святих, широкі червоні та фіялкові поли, що горіли, наче полум'я містичного кохання, в побожнім німім захопленні таємничого присмерку. Це куточок таємниці, темне заглиблення раю, де зірками світяться дві воскові свічки. Чотири люстри з металічними лямпадами спускаються зі склепіння, нагадуючи золоті кадила, що гойдаються в руках янголів, коли діва Марія відходить до сну. Там, поміж колонами, завжди можна побачити жінок, що мліють в екстазі, спершись на перекинутий стілець, поринувши в сластість цієї темряви.

А Ліза спокійно стояла, розглядаючи каплицю. Нерви її були здорові. Вона вважала, що краще було б, якби тут засвітили люстри,—при світлі куди веселіш. У цім присмерку навіть відчувалося щось непристойне, наче півтемрява й подих алькову,—і це вона вважала за недоречне. Коло неї в ставнику горіли свічки, вони закривали їй лице. Якась бабуся обшкрябувала великим ножом віск, що спливав білими слізками. І в релігійнім тремтінні каплиці, в цім німім надпориві кохання, ковбасниця ясно відрізняла гуркіт фіякрів, що переїздили вулицею Монмартр, ззаду тих святих у червоних та

фіялкових убраннях, що ясніли на шибках вікон. А оддалік увесь час гудів Новий Ринок.

Ліза вже хотіла вийти з каплиці, коли туди увійшла Клер, молодша із сестер Мегюден, що продавала річну рибу. Дівчина засвітила свічку, поставила її перед образом. Потому вона впала навколішки за колоною і припала до кам'яної підлоги. Клер була така бліда під своїм скудовченим ясним волоссям, наче мертва. Вона гадала, що тут її ніхто не побачить, і вдавалася в тугу, розливаючися гіркими сльозами в гарячій молитві, згинаючись, наче її вітер хилив, прагнучи кудись усією душею, з пориванням жінки, що віддає всю свою істоту. Красуня Ліза здивувалася, бо Мегюдени ніколи не були дуже побожні, а надто Клер; вона часом таке казала на релігію і попів, що ковбасниці волосся на голові ворухилося.

— Що це її так обійшло?—думала мадам Кеню, знов повертаючись до каплиці св. Аґнеси.—Мабуть, паскуда, когось отруїла!

Абат Рустан нарешті вийшов із сповідальні; то був чоловік років щось із сорок; його гарне лице добродушно посміхалось. Побачивши мадам Кеню, він потиснув її руки, назвав її «дорога моя добродійко» і повів до ризниці. Там він зняв із себе стихар, примовляючи, що зараз буде до її послуг. Вони вийшли, він у сутані, з одкритою головою, вона закутана своєю ковровою шаллю, і почали походжати вздовж бічних каплиць від вулиці Дю-Жур. Абат із Лізою балакали стиха. Сонце догоряло на кольорових шибках, у церкві сутеніло, кроки останніх богомільників тихо шаруділи по кам'яних плитах.

Вона почала викладати абатові Рустану свої сумніви. Ніколи між ними не заходило мови за релігію. Вона не сповідалась, а просто в складних випадках радилася з ним, як з людиною неязикатою та розсудливою. Вона часом казала, що волить порадитися з абатом, ніж з непевними адвокатами, що скидаються на арештантів. Абат був до неї безмірно гречний; він для мадам Кеню вишукував довідки у великих томах збірника законів, давав їй вказівки, куди краще вмістити свої гроші,

з великим тактом обмірковував моральні утруднення, радив ковбасниці комісіонерів, умів відповідати на різноманітні складні питання—і робив це дуже просто, не притягаючи сюди господа-бога, не силкуючись використати ці розмови ані для себе, ані для релігії. Слово подяки, приємна усмішка—більшої нагороди він не бажав. Здавалося, він дуже радий був стати в послузі вродливій мадам Кеню, за яку його економка часто з пошаною згадувала, як за особу дуже шановану в усім кварталі.

Сьогодні їхня нарада була надто делікатна. Лізі хотілося встановити, як їй поводитись із своїм діверем, чи має вона право стежити за ним, не дати йому соромом покрити саму Лізу, її чоловіка та їхню дочку? І що їй робити, як настане видима небезпека? Вона не ставила питань руба і викладала їх у так ретельно обміркованих виразах, що абат міг обговорювати з нею цю проблему, не торкаючись осіб. Він наводив чимало протилежних аргументів, а взагалі вважав, що справедлива душа має право, ба навіть обов'язок, опиратися лихові, добираючи потрібних заходів, щоб сприяти пануванню добра.

— От так я думаю, дорога моя добродійко,—сказав нарешті абат.—Та вся суть у засобах. Засіб—це згубні сіті, де заплутуються люди звичайні... Та я знаю ваше бездоганне сумління. Зважте кожен свій вчинок і, як унутрішній голос його не засуджує, чиніть сміливо... Люди чесної вдачі мають чудесну благодать—вносити свою чесноту в усе, чого торкнуться.

І, міняючи тон, абат казав далі:

— Привітайте, будь ласка, від мене мосьє` Кеню. Я цими днями зайду до вас поцілувати мою добру Поліночку. Бувайте здорові, дорога моя добродійко, я завжди готовий на послуги.

Він повернувся до ризниці. Ліза, виходячи, зазирнула з цікавістю туди, де нещодавно бачила молитву Клер. Та Клер уже повернулася до своїх коропів і угрів; у каплиці діви Марії запанувала цілковита темрява, тільки манячили стільці, поперевертані та перекинуті в побожнім захваті жінок, що ставали там навколішки.

Коли красуня ковбасниця знову переходила майданом, красуня Нормандка, що на неї чекала, пізнала суперницю з її широкої спідниці.

— Ну-ну!—скрикнула вона.—Гладке бабило більш як годину в церкві висиділо. Як попи висмоктують з неї гріхи, то прислужники в чергу стають, щоб виливати відрами той бруд на вулицю.

Другого ранку Ліза просто піднялася до Фльоранової кімнати. Вона спокійно там розташувалася, певна, що її не потурбують, маючи намір збрехати, начебто прийшла глянути, чи чиста білизна на постелі, якби Фльоран застукав її у себе. Ліза бачила його долі, в павільйоні морської риби, де він був дуже заклопотаний. Сівши край столу, вона висунула шухляду, поклала її до себе на коліна й обережно спорожнила, звертаючи увагу на те, як лежали папери, щоб покласти їх потім назад так само. Спочатку Ліза знайшла перші розділи твору за Каєну, далі пляни різних реформ: проєкт замінити податки на таксу торговельних згод та плян реформи адміністративної системи Ринку, і багато інших. Ці сторінки, дрібненько списані, здалися Лізі тяжко нудними. Вона вже хотіла засунути шухляду, переконавшись, що Фльоран десь в інше місце ховає докази своїх злочинних намірів, і роздумуючи, чи не слід перерити його ліжко, коли раптом їй на повернувшись на очі конверт із фотографією Нормандки. Фотографія була трохи темна. Молодиця зфотографувалася стоячи, спершись рукою на якусь колону. На ній були всі її самоцвіти й пишна, нова шовкова сукня, а на лиці грала безсоромна посмішка. Ліза раптом забула і Фльорана, і свій страх, і навіть мету, з якою прийшла на гору. Вона поринула в розглядання, як жінка, що може вивчати свою суперницю, не поспішаючи, не боячись, що її застукають на цьому. Ніколи ще не щастило їй розглянути так близько Люїзу Мегюдєн. Вона дивилась на волосся, ніс, вуста, то віддаляючи, то наближаючи до очей фотографію. Потому, закопилівши вуста, ковбасниця перечитала напис на звороті, написаний великими кривими літерами: «Люїза своєму другові—Фльоранові». Це її обурило. Вона вважала в цьому без-

соромне признання. Її охопило бажання взяти фотографію й тримати її в себе, як зброю на ворога. Проте, ковбасниця поволі поклала її назад у шухляду, бо розмірковувала, що це було б погано, і що однаково вона знайде тут цю фотографію, коли схоче.

Потім, листаючи знову окремі сторінки й складаючи їх порядком, мадам Кеню здумала подивитись у самий глиб шухляди, куди Фльоран відсунув Огюстїніні голки й нитки. Тут, між молитовником та сонником, вона знайшла, чого шукала: дуже небезпечні нотатки, обгорнені тільки сірим папером. Ідея повстання, скинення імперії шляхом збройного перевороту, що її кинув колись увечері Льюїс у Лебігровій винарні,—ця ідея поволі дозріла в палкій Фльорановій уяві. Скоро він убачав уже в цьому свій обов'язок, своє призначення. То була знайдена нарешті мета його втечі з Каєни й повороту до Парижу. Уявивши собі, що його закликано замститися за свою худорлявість цьому ситому місту, що гладшало, відпасалось у той час, коли оборонці права вмирили з голоду в засланні, утікач узяв на себе ролю судді й мріяв підвестися на цілий зріст із самого Ринку, щоб розвалити цю державу обжерливости та пияцтва.

Настирлива ідея легко прищепилася цій людині з несталім темпераментом. Його фантазія всьому надавала загрозливі прибільшені форми, в ній утворювались різні дикі історії; він уявив собі, що, повернувшись із заслання, підпав під владу Ринку, базар опанував його, щоб позбавити сили духа, отруїти своїм смородом. А тоді ще Ліза схотіла перевернути його на тварину; останні два-три дні він уникав її, наче знадїб'я, що на близькім віддаленні може розчинити його непохитну волю. Ці напади безглузлого жаху, гнівливі поривання глибоко ображеного серця переходили раз-у-раз у найбільшу ніжність, у потребу кохання, що її він душив у собі з дитячою соромливістю.

А надто ввечері мозок Фльоранів був запаморочений шкідливими випарами. Змучений цілоденною роботою, з напруженими нервами, утікач відмовлявся від сну, несвідомо жахаючись цієї подібности небуття,

і допізна засиджувався в Лебігра, або в Меґюденів; повернувшись до себе, він ще не лягав спати, а сідав писати, готуючи плян того славнозвісного повстання. Потрохи він виробив цілий проект організації. Він поділив Париж на двадцять відділів, кожен із шефом на чолі; ті двадцять шефів мали бути за генералів, кожен із них мав під своєю командою двадцять поручників, що командували двадцятьма сотнями однодумців. Шефи частин мали щотижня сходитись на нараду, щораз в іншій місці; проте, для більшої безпеки однодумці знали тільки ймення командира своєї сотні, а той, своєю чергою, знав тільки начальника свого відділу. Опріч того, Фльоран уважав за корисне, щоб усі ці сотні гадали, наче на їхнім обов'язку лежать різні вигадані призначення; це робилося для того, щоб краще збити з пантелику поліцію. Рушити в діло ці заготовлені сили було б зовсім легко. Тільки треба було вичекати, доки зформуються кадри, а тоді використати момент першого політичного заколоту. В розпорядженні змовників спочатку буде лише декілька мисливських рушниць, тому насамперед треба буде захопити вартових, обеззброїти пожежників, поліцію та кадрових салдатів. Слід уникати збройної сутички, а впливати на цих людей словом, пропонуючи їм іти разом з народом. Опісля цього повстанці мали податися просто до Законодавчого Корпусу, щоб звідтіля йти до міської ратуші. Цей плян, до якого Фльоран щовечора повертався, як до сценарія драми, що полегшувала його нервові збудження, був написаний на аркушиках паперу з поправками, які доводили, що автор іще йшов напомацки; поправки давали змогу простежити повільний розвиток його дитячої й разом із тим ученої вигадки. Коли Ліза перечитала знайдені нотатки, не зрозумівши їх як слід, вона затремтіла вся і не наслідувалася торкнутися цього паперу, боячись, що він, як набита вогнепальна зброя, вибухне в її руках.

А найгірше налякала ковбасницю остання замітка. Тут на обривочку паперу Фльоран намалював форму зовнішніх ознак, якими мають різнитися шефи відділів та їхні помічники; поруч із ними були вміщені сотенні

значки. Оливцем було позначено навіть колір цих значків для всіх двадцяти відділів. Окремою ознакою шефів були червоні шарфи, а сотенних начальників—червоні обв'язки на руці. Для Лізи це було наче негайне здійснення повстання; вона вже бачила, як ці люди з червоними прапорами переходили повз її ковбасню, розбивали кулями дзеркала та мармур, крали ковбаси з вітрин. Нелюдські проєкти Фльоранові були замахом на неї саму, на її спокій та добробут. Ліза засунула шухляду й озирнулася; в неї майнула думка, що сама ж вона оселила в себе цього чоловіка, що тепер спав на її простиралах, користався її меблями. І Ліза до одчаю доходила від думки, що він цю огидну бомбу ховав у малесенькім, непофарбованім столику, що колись, як вона ще була дівчиною, за життя дядька Граделя, стояв у її кімнаті,—в цім невиннім столику, що хитався на своїх ніжках.

Вона встала, питаючи себе, що ж тепер робити? Насамперед немає рації все це розповідати Кеню. Їй спало на думку поговорити з самим Фльораном; проте, Ліза боялася, що він тоді десь в іншому місці готуватиме здійснення своїх замірів і від злости наговорить на їхню сім'ю. Вона трохи заспокоїлась і гадала, що краще тут за ним стежити. При першій небезпеці видно буде, що робити, бож, на щастя, тепер вона мала у своїх руках засіб повернути його назад у заслання.

Повернувшись до ковбасні, Ліза побачила, що Огюстіна дуже схвильована. Виявилось, що маленька Поліна з півгодини тому зникла невідомо куди. На Лізині збентежені запитання продавниці могла тільки відповісти:

— Не знаю, мадам... Вона зараз була тут, на пішоході, з якимось маленьким хлопчиком, я їх доглядала; потому треба було надпочати шинку для одного пана, а вони тим часом десь зникли.

— Закладаюся, що це Мюш!—скрикнула Ліза.—Ах, поганий хлопчисько!

І, справді, це був Мюш. Поліна в цей день вдягла новеньке блакитне, смугнасте вбрання й хотіла показатися в ньому. Вона стояла, випроставшись, під своїм

магазином і дуже добре поводитися, затуливши вуста, з поважним виглядом шостилітньої маленької жінки, що боїться замаститись. Її коротенькі твердо накрохмалені спіднички здувались, як у балетної танцюристки, відкриваючи акуратно натягнені біленькі панчішки та блискучі ясноблакитні черевички; довгий фартушок, що починався від самого вирізу на шийці, на плечах був оздоблений вузеньким вишиваним воланом, що спадав на чарівні дитячі ручки, рожеві й пухкенькі. У вухах були бірюзові сережки, на шиї блищав хрестик, на гладко зачісаній голові була пов'язана блакитна оксамитка. Товстенька та ніжна дівчинка дуже скидалась на свою матір і мала суто-паризьку грацію нової цяцьки. Мюш із Нового Ринку побачив її. Він пускав у канаву маленьких дохлих рибок, вода їх забирала, він слідом біг за ними пішоходом і кричав, що вони пливуть. Та, побачивши Поліну, таку чистеньку й пристойну, він схотів перейти на той бік вулиці. Пішов як був, без шапки, в подертій блюзі; штани йому спадали, відкриваючи сорочину. Взагалі Мюш був обідраний, як семилітній бешкетник. Мати суворо заборонила йому гратися «з тою дурною гладухою, яку батьки так напихають, що вона скоро лусне».

Хлопчик походив навколо, нарешті наблизився до колишньої приятельки й хотів торкнутися пальцем блакитних смужок гарненької спіднички. Спочатку його увага була дуже приємна Поліні, але від його пальця вона відсунулася з гидливою міною, промовивши:

— Не руш мене... Мама не хоче...

Це насмішило маленького Мюша. Він був великий задерика й майстер на різні витівки.

— Дурна ти, я тобі кажу... Що з того, що мама не хоче?.. Давай у штовханці гратися!

Тут, видко, прийшла йому охота замастити це парадне вбрання. Дівчинка, побачивши, що він хоче її штовхнути в спину, відсунулась далі, вдаючи, що йде додому. Тоді він зробився дуже лагідний і підтяг свої штанці з виглядом вихованої та досвідченої людини:

— Дурненька, це ж жарти!.. Ти така гарна в цім убранні. Це мамин хрестик?

Поліна запишалася, кажучи, що хрестик її власний. Мюш тим часом непомітно довів її до рогу вулиці Пірует; він мацав її спідничку і висловлював подив, що вона так стремить; його похвала була малій безмежно приємна. Відколи вона вийшла на пішохід показати своє вбрання, ніхто не звертав на неї уваги, і це було їй прикро. Проте, не вважаючи на Мюшеві компліменти, мала не хотіла сходити з пішоходу.

— Ач, яка финдюрка!—скрикнув він, повертаючись до звичайної манери.—Як дам тобі, так і перекинешся в болото, мадам Фуфу!

Поліна образилась. Мюш узяв її за ручку, зрозумівши свою помилку, і знову почав підлабузнюватись. Він поспішно шукав чогось у своїх кешенях, нарешті сказав:

— А я маю су.

Маленька Кеню, побачивши гроші, заспокоїлась. Мюш тримав перед її очима в пальцях мідяк, і вона пішла за цим су, навіть не помітивши, що з пішоходу вже зійшла на брук. Справді, малому Мюшеві щастило.

— Чого тобі хочеться?—запитав він.

Вона не хутко відповіла, бо сама не знала; надто вже багато було в неї улюблених ласощів. Він почав нагадувати їй силу різних смачних речей: солодкий корінь, патоку, медівники, цукрову пудру. З приводу останньої мала серйозно замислилася: в цукрову пудру можна стромляти пальця, а потому облизувати його; це, ой, як смачно! Обличчя крихітки надзвичайно споважніло. Нарешті вона вибрала:

— Ні, я люблю пакетики.

Тут він її узяв за ручку й повів без жодного опору. Вони перейшли вулицю Рамбюто, пішли широким пішоходом центрального Нового Ринку й подалися на ріжок до бакалійника, що його крамничка вславилася пакетиками. Пакетики—це тонкі паперові трубочки, куди бакалійники насипають уламки цукерків, кришки від цукрованих каштанів, підозрілі поденки скляних ваз із лакітками. Мюш поводився, як гречний кавалер; він запропонував Поліні самій вибрати пакетик із синьої бібули і, не взявши його з її рук, заплатив бакалійни-

кові су. На вулиці вона висипала цукрові кришки від різних цукерок в обидві кешені свого фартушка; ці кешеньки були такі вузесенькі, що стали повні, аж кришки розсипались. Вона в захваті гризла потихеньку кришку по кришці і слинила пальчик, щоб зібрати найдрібніші порошинки. Мюш посміювався. Він обіймав дівчинку за стан і м'яв її вбрання досхочу, відводячи її в той же час за ріг вулиці П'єр-Леско та промовляючи до Поліни:

— А тепер уже хочеш гратись, га? Та ж у тебе в кешенях страх яке смачненьке! Бачиш, дурна, я не хотів тебе дрочити.

І запускав пальці в її кешені. Вони увійшли до скверу. Мабуть, Мюш надумав тут здійснити свою перемогу. Він показував Поліні садок, наче це були його власні маєтки, маєтки дуже гарні, де він стрибав цілими днями. Ніколи ще Поліна не заходила так далеко; вона б ридала, як викрадена панна, якби не солодке в кешені. Фонтан плескав серед муріжка, де були розкидані грядки квітів; бризки розсипалися, хвилювали поверхню води, а німфи, твір Жана Гужона, білили на сірім тлі каменю, нахиливши свої урни; вони вносили грацію голого тіла в похмуру атмосферу кварталу Сен-Дені. Діти обійшли навкруги, милувалися з того, як вода падала із шести басейнів; вони поглядали на травичку, мабуть, мріючи побігати на муріжку або залізти в густі рододендрони та різакі на грядці, що йде вздовж штахетів садка. Тим часом маленький Мюш, що вже встиг пом'яти гарну Полініну суконьку ззаду, із лукавим сміхом промовив:

— Давай кидатися піском, добре?

Поліна спокусилась. Заплющивши очі, вони почали кидатися піском. Пісок влучав дівчинці за виріз корсажу, сипався уздовж її тільця, насипався в панчішки та черевики. Мюш дуже тішився, що білий фартушок зовсім пожовк. Та цього було не досить. Мабуть, йому здавалося, що це ще надто чисто. Він раптом запропонував:

— Стривай, ходімо дерева садити! Я вмю такі гарні садочки робити!

— Справді, ходімо садочки садити, погодилась Поліна, умліваючи від щастя.

Сторож, що доглядає сквер, десь пішов і Мюш загадав дівчинці копати ями на клюмбах. Вона стояла навколішках на скопаній землі, плазувала на животі, зариваючи по лікоть у землю свої чарівні голі рученята. Мюш назбирав прутики, наламав гілок. Це мали бути дерева саду, він їх тикав у ті ямки, що копала Поліна. Ямки йому здавалися надто мілкі, і він усе лаяв Поліну, наче вибагливий господар недбалого робітника. Коли вона підвелася, то була чорна від голови до п'ят, аж у волоссі була земля. І така вона була кумедна зі своїми чорними, як у вугляра, ручками, що Мюш аж у долоні плескав.

— Тепер ми будемо поливати!—кричав він.—Розумієш, бо без води не виросте.

Це вже була найкраща гра. Діти виходили із скверу, пригорщами черпали воду з канави і бігцем повертались назад свої прутики поливати. Товстенька Поліна не вміла бігати і по дорозі випускала всю воду межі пальці; вода текла їй по спідничці і, обернувши шостий раз, вона була мокра, наче сама скупалась у канаві. Коли крихітка остаточно вимастилась, Мюш сказав їй, що вона дуже мила. Він посадив її коло себе під рододендром, біля того садочка, що вони насадили, і почав розповідати, що ось деревця вже ростуть. Хлопчик узяв Поліну за руку й казав, що вона його жіночка.

— А що, ти ж не жалуєш, що прийшла сюди, правда? А то б і досі стояла на пішоході, де тобі було так нудно. Ти ще не знаєш, які я різні гри знаю, щоб на вулиці гратись. Приходь сюди знову, чуєш? Тільки мамі не треба казати. Це дурниці! А як скажеш, то я тобі коси намну, як переходитиму повз ваш магазин.

Поліна погоджувалась, а він зробив їй останню гречність, насипавши землі в обидві кешені. Пустун почав притискати її до себе; тепер він із хлоп'ячої жорстокости хотів зробити їй боляче. Поліна вже поїла всі цукерки, гра припинилась, і вона збентежилась. А як Мюш почав її щипати, то вона заплакала й почала додому проситися. Це Мюша насмішило, він бо був муж-

ній; він почав лякати Поліну, загрожуючи, що не відведе її до батьків. Та від страху мало не зомліла і душила в собі хлипання, мов красуня, покинута в глухій заїзді на ласку свого спокусника. Мабуть, Мюш нарешті побив би її, щоб присилувати замовкнути, коли раптом кислий голос, голос мадемуазель Саже скрикнув над ними:

— О боже милосердний, та це ж Поліна!.. Чи даси ти їй спокій, паскудний негіднику?

Стара дівуля взяла Поліну за ручку, голосно бідкаючись над її одежею. Мюш не злякався; він ішов за ними, злорадісно сміявся з того, що сам наробив, і запевняв, що дівчинка сама схотіла з ним піти і замастилась, бо на землю впала.

Мадемуазель Саже раз-у-раз відвідувала сквер Дезіносан, щодня з полудня вона годину висиджувала там, щоб наслухати розмови простого люду. Тут по обидва боки півколом стоїть довга низка лав. Убогі, що їм не стає повітря в тісних закутах сусідніх вулиць, товчуться у сквері... Старі баби, сухі, в зім'ятих чепцях мають такий вигляд, наче їм завжди холодно; молоді, в кофтах, із запалими грудьми, вже відцвілі через убозтво, сидять, розглядаючи з вулиці фасади. Бувають тут і чоловіки, хоч їх менше, ніж жінок: чистенькі дідки, носії в засмальцованих блюзах, підозрілі добродії в чорних капелюхах; в алеї порпається дівтора, возить візочки без коліс, грається, гризеться між собою—жахлива дівтора в бруднім лахмітті, з мокрими носами, що кишить на сонці, як купа гробаків. Мадемуазель Саже була така суха, що завжди просувалась і знаходила собі містечко десь на лаві. Вона наслухала і сама ставала до розмови з сусідами, з будь-якою жінкою робітника, пожовклою бабою, що церує білизну, виймаючи її з кошика, перев'язаного шворочкою: панчохи та носові хусточки, подерті, як решето. Проте, мадемуазель Саже мала тут своїх знайомих. Під непереносне верещання дівтори та вічний гуркіт повозів позаду скверу на вулиці Сен-Дені, тут плелися безконечні пльотки, гудили бакалійників, пекарів, різників; це була справжня газетна хроніка цілого кварталу, що повставала з відмови

у кредиті та потайних заavidків бідноти. А надто Саже вивідувала від цих нещасних історії, що виходили з підозрілих кубел, з темних закутків одвірницьких, огидне лихослів'я, що було наче гострою приправою до тієї їжі, якою стара плетуха живила свою ненажерну цікавість. Опріч того, коли вона сідала лицем до Ринку, перед нею звідціля відкривався майдан із трьома фасадами будинків, перерізаними силою вікон, куди Саже старалася пролізти хоч поглядом. Вона якось витягалася догори, оглядала поверхи один по одному, мов дивилась у скло панорами, і так аж до віконця мансарди під дахом. Її всевидюще око розглядало кожну заслонку на вікні, і часом чиясь голова тільки встигала з'явитися між заслонами, а вона вже з цього відбудовувала цілу драму. Нарешті Саже розвідала біографії всіх мешканців цих будинків, і це тільки уважно розглядаючи з вулиці фасади! Найбільше збуджував її цікавість ресторан Барат з винарнею долі, з різьб'яним позолоченим піддашшям, що утворює терасу, звідкіля спускається зелене листя витких рослин у горщиках, з його чотирма вузькими поверхами, оздобленими орнаментами та різними викрутасами. Їй подобалось ясноблакитне тло, жовті колони, вся ця декорація картонного храму, намальована на чільнім фасаді старого будинку. Ця декорація закінчувалася вгорі під дахом цинковою галерією, покращеною олійною фарбою. За гнучкими смугнастими жалюзі Саже уявляла собі приємні маленькі сніданки, добірні вечері, одчайдушну гульню. Вона навіть вигадувала історії на ці теми: саме тут, казала вона, Фльоран із Гаваром справляли оргії, захопивши з собою обох цих розпусниць, сестер Мегюден. За десертом вони поводились несамовито й огидно.

Тим часом Поліна, коли стара вхопила її за ручку, заплакала ще гірше. Саже хотіла вийти із скверу, та раптом передумала. Вона сіла на лаву і старалася вгамувати плач дівчинки:

— Годі, а то тебе візьмуть поліцаї... Ми підемо з тобою до мати й тата. Ти ж мене знаєш, правда? Адже я «добра тіточка», пам'ятаєш? Ану, посміхнися!

Та Поліна заходилася слізьми. Вона хотіла додому.

Тоді Саже спокійнісінько дала їй виплакати, перечікуючи, доки дитина заспокоїться. Бідна дівчинка змерзла і тремтіла в мокрих спідничках та панчішках; витираючи сльози кулачками, вона розвезла болото по всім обличчі, аж до самих вух. Коли вона трохи заспокоїлася, стара заговорила солодким голосом:

— Твоя мама добра, правда? І любить свою доню?

— Так, так,—відповідала хлипаючи Поліна.

— А тато також добрий, він тебе не б'є, з мамою не свариться? Про що вони говорять увечері, як спати лягають?

— Ой, не знаю. Я у своїм ліжку гріюся.

— А за свого кузена Фльорана вони не балакають?

— Не знаю.

Мадемуазель Саже зробила суворе лице і вдала, наче хоче встати й піти.

— Ти брешеш і більше нічого... А ти ж знаєш, не можна брехати!.. Як ти брехатимеш, я тебе тут покину, і Мюш тебе щипатиме.

Мюш тим часом походжав коло лави. Тут він став до розмови, зауваживши своїм рішучим тоном маленького чоловіка:

— Та вона ще дурна, не розуміє... Ось я, то добре зрозумів, як мій добрий приятель Фльоран учора напик раків, коли мама йому сказала жартома, що він може її поцілувати, якщо йому цього хочеться.

Поліна налякавшись, що її покинуть, знову заревла на весь голос.

— Мовчи, мовчи, погань! — шипіла мадемуазель Саже, штовхаючи дівчинку.—Та я не піду, я тобі ячмінного цукру куплю, чуєш? Цукерочка! То ти не любиш кузена Фльорана?

— Ні, мама каже, що він непорядний.

— Бачиш, значить, мама таки щось сказала?

— Один раз, як увечері в мене в ліжку був Мутон, я спала з Мутонем... вона татові казала: «твій брат на те з каторги втік, щоб нас усіх із ним разом туди назад заслали».

Мадемуазель Саже тихенько скрикнула. Вона скочила з лави і вся затремтіла, мов ясна блискавиця засві-

тила їй просто в очі. Вона знову ухопила Поліну за ручку, мало не бігом потягла її до ковбасні, не промовивши й слова, затиснувши вуста й посміхаючись сама до себе. В пронизливім погляді її світилася таємна радість. На розі вулиці Пірует Мюш, що досі підстрибуючи біг за ними і радів, що в Поліни такі мокрі та закаляні панчішки, обачно зник.

Ліза смертельно хвилювалась. Коли вона побачила свою дочку, брудну, як ганчірка, то вона так отетеріла, що тільки обертала дівчинку на всі боки й навіть забула її набити. Тим часом стара своїм рипучим голосом казала:

— Це малий Мюш... Я, розумієте, швидше привела її додому, я застукала їх удвох під деревом у сквері. Хто й зна, що вони там робили... На вашому місці я б її оглянула. Син такої паскуди на все здатний!

Ліза не годна була слова промовити. Вона не знала, звідки взятися до своєї дочки, так бридилася заболоченими черевиками, замащеними панчохами, порваною спідничкою, чорним від болота лицем та руками. Блакитної оксамитки, бірюзових сережок та хрестика на шиї не видно було під шаром болота. А що найгірше було для Лізи, так це Полінині кешені, повні землі. Вона нахилилась, викинула землю, не жалуючи білорожевої мармурової підлоги свого магазину. Потому мадам Кеню негодна вже була нічого сказати, тільки:

— Ходім, болото!

І повела дівчинку до кімнати.

Мадемуазель Саже, визируючи з-під свого чорного крилатого капелюха, тішилася з цієї сцени. Потім вона швидко побігла на вулицю Рамбюто. Її сухенькі ніжки майже не торкалися бруку. Вона летіла на крилах щастя, її мов підносив вітрець, повний лоскотливих пестощів. Нарешті вона довідалася! Вже цілий рік вона горіла у вогні бажання і ось, нарешті, Фльоран у її волі, весь, і так раптово! То було несподіване щастя; воно наче вилікувало її від тяжкої хвороби, бо Саже відчувала, що цей чоловік занастив би її, вона б згоріла, якби він далі ухилявся від палких домагань її цікавості. Тепер цілий базарний квартал належав їй.

В її пам'яті не було більше пропусків, вона могла розповісти історію кожної вулиці, перебравши по одній усі крамниці. Стара легенько зідхала, мліючи від насолоди, як заходила до павільйону садовини:

— А, мадемуазель Саже! — скрикнула Сар'ета із свого рундука.—Чого це ви смієтеся самі до себе? Може, дістали головний виграш у л'ютереї?

— Ні, ні... Ох, голубко, якби ви знали!..

Сар'ета була чарівна серед своєї садовини, як тільки може бути чарівна недбало вдягнена молоденька красуня. Кучеряве волосся спускалося їй на чоло, мов виноградний вінок. Голі руки, гола шия, все, що вона показувала голого та рожевого, було свіже, мов вишні та персики. Пустуха повісила собі на вуха шпанські вишні, і ці чорні вишні підстрибували на її щічках, коли вона аж перехилялася від дзвінкого сміху. Вона реготалася з того, що їла порічки, просто припавши до ягід, і замастила ними не самі лише уста, але й підборіддя та ніс; уста ж її були червонісінькі, вогкі від соку порічок, мов нафарбовані та напахані якимись рум'янами гарему. Сливковий дух здіймався від Сар'єтиних спідниць, а від недбало пов'язаної шийної хусточки пахло суницями.

У тіснім рундуку навколо неї були навалені кучугури садовини. Ззаду, на полицях, лавами лежали дині: бородавчаті канталупки, городні дині з сірим гіпюром, «кюдесенж» з голими шишками. На виставці найкраща садовина, гарно викладена в кошиках, нагадувала круглість повного обличчя, личка гарненьких діточок, що ховаються за заслонкою з листя. А надто спокливі були персики, монтрейлі, з рум'яною, тонкою та ясною шкуринкою, наче північні дівчата, і південні персики—жовті, засмалені на сонці, мов смугляві дочки Провансу. Абрикоси лежали на мохові. Вони віддавали блиском бурштину, гарячими тонами соняшного заходу, що золотить шию чорнявої жінки в тім місці, де кучерявиться дрібненьке волоссячко. Вишні добірні, всі як одна, нагадували вузькі уста китаянок, розтулені в усмішці; монморансі скидалися на уста ситої жінки; англійські вишні були довгасті та поважні; шпанська

вишня нагадувала звичайне тіло, зім'яте поцілунками. Черешні з білими та рожевими цяточками наче сміялися веселим задирчастим сміхом. Яблука, грушки були нагромаджені, мов архітектурна будівля; вони утворювали піраміди, червоніли, наче ледве зформовані груди, золотилися, як плечі та клуби; це було ціле голе тіло, що соромливо ховалось під листям папороті. Цей овоч мав різну шкірку. Дрібненькі червоні яблучка лежали як немовлята в колисці; рамбурґи розплилися, кальвілі вбралися в білі сукні, кривава канада, каштанові яблучка темнозеленого кольору, русяві ранети з дрібним темним ластовинням. Далі йшли різні сорти грушок: блянкети, англійські, сіре масло, месир-жани, дюшеси, присадкуваті, довгасті з лебединими шиями або апоплектичними плечима, жовті й зелені животики, де-не-де поцятковані карміном. Поруч із ними прозорі сливки виставляли недокрівну ніжність незайманих дівчат; ренкльоди й панська сливка білили помаранчевим цвітом; мірабелі нагадували золоте намисто, що полежало в одній коробочці з ванілею. А суниці пахли свіжими пахощами, ароматом молодощів, надто дрібні, лісові— вони ще духовитіші від великих садових, що відгонять нудотою штучного зрошення. Малина додавала свої пахощі до цього чистого духу; червоні та чорні порічки й лісові горішки задерикуватого сміялися, тоді як тяжкі ґрона винограду, повні п'яного трунку, мліли в лозовім кошику, аж переважувалися через край своїми ягідками, пожовклими від надто палких пестошів сонця.

Сар'єта була тут, як в овочевім садку, з його п'яними пахощами. Дешева садовина, звичайні вишні, сливки та суниці—були навалені перед нею у плескаті кошики, вистелені папером. Вони душилися, мастили прилавок соком, п'яним соком, що випаровував у таку спеку. У жвавої молодички в липні також голова паморочилась, а надто в спеку після обід, коли дині оточували її сильними пижмовими випарами. Вона від цього п'яніла, все більше відкриваючи тіло під шийною хусточкою; ледве дозріла і свіжа, як весна, вона вабила й заохочувала до крадіжки. Це сама Сар'єта, її руки,

її шия надавали овочам закохане життя, це саєтове тепло жіночого тіла. Поруч із нею, в сусіднім рундуку, стара перекупка, огидна п'яниця, виставляла самі тільки поморщені яблука, грушки, обвислі, мов порожні груди, абрикоси трупного кольору, огидно-жовті, як старі ворожки. Та молоденька Сар'єта свою виставку перетворювала на саму безмежну насолоду голого тіла. Це її вуста поклали тут одну по одній добірні вишні, мов рум'яні поцілунки. Це із свого корсажу повиймала вона шовкові персики. Вона поділилась із сливками своїм найніжнішим тілом—з підборіддя, з куточків вуст, з висків. Вона перелила трохи своєї червоної крові в жилки червоних порічок. Це палка вдача красуні дала змогу дозріти й налитися плодам землі, всім цим зернам, чие кохання закінчувалось на листвянім ліжку в моховім алькові маленьких кошків. Аромат алеї квіток позаду її крамниці здавався надто солодким після духу життя, що виходив із цих надпочатих лозових кошків та з її недбалої одежі.

У той день Сар'єта зовсім сп'яніла від свіжої мірабелі, що її навезли повний базар. Вона відразу побачила, що мадемуазель Саже має якусь велику новину, і хотіла, щоб стара розбалакалась. Але плетуха відповіла, тупцюючи на одному місці з нетерплячки:

— Ні, ні, не маю часу... Я біжу до мадам Лекер. Ох, що я розвідала!.. Як хочете, ходімо.

А справді вона на те тільки й зайшла до овочевого павільйону, щоб виманити Сар'єту. Молодиця піддалась на спокусу. Мосьє Жюль був також тут і гойдався на перекинутім стільці, свіжий та виголений, як херувимчик.

— Допильнуй хвилинку рундук, — сказала вона йому.—Гаразд? Я зараз повернусь.

Та він устав і гукнув їй наздогін своїм басом, коли вона вже завертала за ріг:

— Е, ні, Лізето! Ти ж знаєш, я йду... Жодної охоти не маю чекати на тебе цілу годину, як той раз!.. І від твоїх сливок мені голова болить.

І він спокійнісінько пішов собі, заклавши руки в кешені. Крамничка залишилась без догляду. Мадемуазель

Саже бігцем потягла Сар'єту. В молочнім павільйоні сусідка сказала їй, що мадам Лекер пішла до льоху. Стара дівуля всілася межи сирів, а небога побігла в підземелля шукати тітку.

Внизу було поночі. Уздовж переходів комори були затягнені дрібною металічною сіткою від пожежі. Газові ріжки висіли дуже рідко; їхні жовті плями світили без проміння в смердючих випарах, що тяжіли під низьким склепінням. Проте, саме тут мадам Лекер робила масло на однім із столів, поставлених від вулиці Берже. Віддухи пропускають тут дуже мало світла. Столи раз-у-раз поливають водою з крантів, тому вони білі, наче новенькі. Повернувшись спиною, мадам Лекер місила масло в дубових ночвах. Коло неї лежало масло різних сортів. Вона брала кожного потрохи й вимішувала, поліпшуючи одне другим, як це роблять при купажі вина. Зігнувшись удвоє, піднявши вгору гострі плечі, заголивши худі гудзуваті руки, наче патики, вона люто стромляла кулаки в це жирне тісто, що набувало білявого відтінку крейди. Вона спітніла й голосно відсапувалась.

— Мадемуазель Саже хоче побалакати з вами, тіточко,—промовила Сар'єта.

Мадам Лекер зупинилась і поправила на голові масляними пальцями свій чепчик; вона, видко, ані трішки не боялася масних плям.

— Я кінчаю, хай почекає хвилинку,—відповіла вона небозі.

— Та вона має розповісти щось дуже цікаве!

— Хвилиночку, моя маленька.

І мадам Лекер знову по самі лікті занурила в масло свої руки. Це масло наперед було розм'ягшене в теплій воді; воно облипало її шорстке, як пергамен, тіло; фіялкові жили здувалися під шкірою, мов розгалуження потрісканих вен. Сар'єті бридко було дивитись на ці огидні руки, що люто місили масу, яка танула під ними. Але вона пригадала, що це ж її колишнє ремесло; колись небога мадам Лекер сама занурювала в масло свої чарівні ручки, працюючи над ним іноді до обіду; воно навіть було їй замість мигдалевої пасти, правило за

масть, що пом'ягшує шкіру, надавало їй білого кольору, зберігало рожевий відтінок нігтів та наче передавало їй пальцям свою пружність. Трошки помовчавши, Сар'єта заговорила знову:

— Але, тітусю, масло у вас буде не дуже важне! Ви взяли надто тверді сорти.

— Та знаю, знаю,—відповіла суха баба між двома жалісними зідханнями.—Та що ти хочеш? Усе треба продати. Люди хочуть дешево купити, от їм і робиться дешевий товар... Та й це для покупців надто добре. Ще чого!

У Сар'єти майнула думка, що не хотіла б вона їсти масла, зробленого руками тітусиними. Вона зазирнула в глечик з розведеною червоною фарбою.

— Ваш рокур надто ясний,—зауважила вона.

Рокур надає штучному маслу гарного жовтавого кольору. Перекупки тішать себе думкою, що тільки вони самі знають секрет, як його готувати, і дуже з ним ховаються. А ця фарба просто добувається з насіння американської рослини орлянки; але правда й те, що часто-густо замість неї вживають морковний сік, або сік з нагідок.

— Ну, ходімо, чи що!?!—скрикнула молодиця, втрапивши терпець. Вона відвикла вже від смороду льохів, і її нудило.—Мадемуазель Саже може вже й пішла... Мабуть, вона розвідала дуже важливі речі за дядька Гавара.

Мадам Лекер вмить усе покинула: і своє масло, і рокур. Вона навіть рук не повитирала. Легким ляпанцем поправивши свій чепець, вона побігла слідом за молодичкою вгору сходами і стурбовано повторяла:

— Ти боїшся, що вона пішла, нас не дочекавшись?

Проте, мадам Лекер заспокоїлась, побачивши між своїми сирами мадемуазель Саже. Та й думки не мала забиратися. Всі три жінки сіли в тісному рундучку, мало не одна на одній, і нахилилися до себе. Мадемуазель Саже добрих дві хвилини витримала мовчанку. Аж тоді, переконавшись, що обидві розмовниці мало не вмирають від цікавості, вона нарешті їдким тоном почала:

— Знаєте, той Фльоран... тепер я можу вам пояснити, звідкіля він узявся.

Вона ще з хвилину помучила їх мовчанкою, тим часом, як вони готові були їй у рота вскочити.

— Він утік з каторги,—з таємничим жахом промовила пошепки Саже.

Навколо них сир різноманітних сортів розливав свій гострий дух. На двох полицях рундука рядками лежали брили масла. Бретонське масло вилізало з кошиків, нормандське, обгорнене в полотно, подібне було до виліпків живота, на які різьбяр накинув мокрі полотенця. Надпочате масло, надкраяне широким ножем, подібне було до гострих скель з долинами та проваллями, нагадувало верхи гір, що лежать обвалені й золотіють під блідим промінням осіннього вечора. Під прилавком червоного мармуру з сірими прожилками білили, як крейда, кошики яєць, а в коробках на солон'яних рогожках плесканки свіжого сиру та гурнейський сир, плескатий, як медаля, мали темніший кольорит, із зеленкуватими тонами. Та надто багато сирів наставлено було на столі. Тут поруч фунтових кусків масла лежав велетенський кантальський сир, мов сплюснутий ударами сокири; далі лежали золотавий честер, грюер, подібний до колеса, що відвалилося від якоїсь барбарської колісниці, гофлянди, круглі, як відрубані голови, замащені кров'ю, жорсткі, як порожні черепи, через що їх називають «мертвими головами». Всі вони були важкі, наче хліби, і поміж них пармезан додавав свій гострий запах до спільного букета. Три сири брі на круглих дощечках були мелянхолійні, як згаслі місяці; два, дуже сухі, являли собою повню; третій, як підповня, точив із себе білу рідину, її набралася ціла калюжка, дарма, що мадам Лекер тонкими дощечками намагалася вдержати цю рідку масу. Сири пор-салу були помічені знизу клеймом фабрикантів. Романтур у срібній обгортці був подібний до великої штаби нуги, наче якийсь великий цукерок, що потрапив несподівано у їдке прокисання решти сирів. Рокфори під криштале-вими ковпаками виставлялись, мов князі з масним обличчям, розмальованим блакитними і жовтими жил-

ками, мов багатії, що захворіли на ганебну хворобу, бо їли надто багато трюфлів.

А поруч на блюді овечі сири, такі завбільшки, як дитячий кулачок, тверді та сивуваті, подібні були до каменю, що котиться з-під ніг козла-ватажка на повороті кам'янистої стежки.

Далі йшли найгірші запахи: ясножовті мондори, що відгонять чимось солодким; товсті труа, сплющені з боків, іще їдкіші від мондорів, додавали сюди сморід сирового льоху; камамбери з гострим запахом смердючої дичини; чотирикутні невшателі, лімбургі, маролі, понлевеки. Кожен вносив свою характерну їдку ноту в цю надто грубу фразу, від якої нудило; ліваро відливав червоним і пахнув, як сірчана пара, що дере в горлі. Нарешті над усіма іншими панував дух оліве, загорненого в горіхове листя, наче здохла тварина, що її селяни покривають гіллям на краю поля, як вона надто смердить на сонці. Сири пом'якли від полудневої спеки; снідь на їхніх корках топилася, лягала багатими тонами червоної міді та зеленої мідяної іржі, мов роз'ятрені болячки; під дубовим листям на сирах оліве шкірка здувалася, рухалася повільними й важкими зідханнями, мов груди сонної людини. Нарешті, потік життя розірвав один із цих сирів і той розродився через шпарку цілим народцем гробаків. А позаду вагів сир жерме з ганусом дхнув так, що мухи дохли навколо нього й падали на червоний із сірими жилками мрамур.

Цей сморід був якраз під носом мадемуазель Саже. Вона відсунулася й сперлася головою до аркушів білого та жовтого паперу, що висів у куті, на задній стінці крамнички.

— Так,—повторила вона з виглядом огиди,—Фльоран утік з каторги... Цим Кеню-Граделям нема чим пишатися!

Проте, мадам Лекер з Сар'єстою почали ахкати від здивовання. Це ж неможливо! Що ж він таке зробив, щоб потрапити на каторгу? Чи можна припустити, щоб мадам Кеню, добродійністю якої пишався цілий квартал, могла взяти собі в любовники арештанта?

— Е, ні, не те,—нетерпляче скрикнула стара.—Ви ж

мене слухайте! Я добре пам'ятала, що десь бачила перше цього сухого довгаля.

Вона розповіла їм Фльоранову історію. Тепер вона пригадала невиразні чутки, що чула колись за якогось небожа дядька Граделя, що його заслали в Каену, бо він забив на барикаді шістьох жандарів; мадемуазель Саже навіть колись бачила його на вулиці Пірует. Це таки був він! Тепер його видавали за кузена. І вона почала гірко нарікати, що втрачає пам'ять, що вже їй кінець, бо скоро вона нічого не знатиме. Вона так журилася цією втратою, наче вчений, що йому б несподівано вітер забрав усі помітки, зібрані протягом цілого життя роботи.

— Шістьох жандарів!—із захопленням прошепотіла Сар'єта.—Ну й сила ж у чоловіка!

— Та він іще й не те робив,—додала мадемуазель Саже,—я б не радила вам перестріти його опівночі.

— Ах, мерзотник!—промурмотіла перелякана мадам Лекер.

Скісне соняшне проміння проходило до павільйону. Сири почали ще дужче дхнути. В цю хвилину переважав сморід мароля; він пускав сильні потоки запахів, смердів, як перепріла солома в хліві, перебиваючи нудний дух масла. Далі вітер наче змінився; до трьох жінок почали допливати зідхання лімбурзького сиру, кислі та гіркі, наче зідхання в годину смерті.

— Тоді,—зауважила мадам Лекер,—значить, Фльоран дівер гладкої Лізи, значить він не спить з...

Усі вони оторопіло зглянулися, вражені цим новим боком справи. Їм прикро було відмовитися від своєї попередньої версії. Та стара дівуля наважилася, знизуючи плечима:

— Одне другому не перешкоджає... Хоч правду кажучи, то мені самій здається, що це вже надто... А, проте, я не присяглася б, що воно не так.

— А надто,—додала Сар'єта,—що це давно було. Не може ж він тепер плутатися з нею, бо ви ж його бачили з обома Мегюден.

Мадемуазель Саже це обійшло:

— Авжеж бачила, як вас, моя кралечко, бачу!—

скрикнула вона, подумавши, що їй не вірять.—Він щодня возиться в спідницях сестричок Мегюден... Та, проте, нам це байдуже. Хай собі живе з ким хоче, правда? Ми жінки чесні, нас це не торкається. А як ховається від людей цей паскудник!

— Та що й казати,—підтримали куми,—справжній злодій!

Проте, справа набувала трагічного звороту: плетухи потішали себе, що хоч тепер і немає більше зачіпки Лізу гудити, так зате можна сподіватися жахливих пригод з Фльораном. Видко, він мав поганий намір; такі люди, як він, повертаються із заслання тільки на те, щоб таємно підготовити переворот; така людина не могла стати до Ринку на службу без якогось злочинного заміру. Тут пішли найпотворніші припущення. Тітка з небогою заявили, що вони повісять іще по другій колодці біля своїх комор; Сар'єта навіть пригадала, що на цім тижні в неї вкрали кошик персиків. Та мадемуазель Саже остаточно перелякала їх, зауваживши, що «червоні» роблять не так: їм кошик персиків, як себаці муха; вони збираються бандами по двісті-триста чоловіка, щоб усіх перебити, а там уже спокійно грабувати.

— Це в них називається політикою,—казала вона з важністю досвідченої людини.

Мадам Лекер мало не зомліла; їй уже ввижалася пожежа на Ринку, що має бути в ту ніч, коли Фльоран з іншими змовцями залізе до льохів, щоб звідтіля кинутись на Париж.

— Гей, я згадала, тут же ще справа йде за спадщину старого Граделя,—раптом кинулася Саже.—Ну-ну, цим Кеню тепер не з медом!

Вона зовсім розквітла; пльотки перейшли на інший шлях, жінки напалися на подружжя Кеню. Тоді Саже розповіла за гроші, що знайшла Ліза в кадубі, де солили сало; цю подію вона знала до найменшої дрібниці. Саже називала навіть цифру: вісімдесят п'ять тисяч франків, дарма що Ліза та її чоловік не могли пригадати, щоб хоч одній живій душі за це слово сказали. Певна річ, Кеню, видко, не видали «сухому довгалеві» його частки, бо він був би краще вдягнений. Може він

навіть не знав нічого за кадуб із салом. Всі вони злодії, ці людці. Тоді три жінки, наблизивши свої голови, тихими голосами погодилися, що нападатись на красуню Лізу може небезпечно, але «з червоним слід звести рахунки», щоб він не витягав грошей у бідного мосьє Гавара.

Коли згадали Гавара, запанувала мовчанка. Приятельки обережно зглянулись. Вони аж засапалися трошки і тепер їм гостро вдарив у ніс камамбер. Його отруйний дух дичини заміг слабші запахи мароля та лімбургу. Він смердів, перемагаючи всі інші запахи. А тим часом серед цієї могутньої фрази пармезан пускав тонкий струмок смороду, мов звуки сопілки, а сир брі домішував сюди солодкаву нудкість тамбурина. Потому знов піднявся задушливий запах ліваро, і ця симфонія протрималася хвилину на пронизливій, як у органа, ноті жероме з ганусом.

— Я бачилася з мадам Леонс,—знову почала мадемуазель Саже, таємниче підморгнувши.

Слухачки нащурили вуха. Мадам Леонс була Гаваровою двірничихою на вулиці Косонрі. Він мешкав у старім будинку, що трохи відступав від вулиці у двір. У нижньому поверсі була комора помаранчів та цитрин; власник комори наказав пофарбувати фасад блакитною фарбою аж до другого поверху. Мадам Леонс господарювала в Гаваровім помешканні. Ключі від його шаф були в неї, вона приносила йому нагору лікарський чай, як він застуджувався. Мадам Леонс була жінка сувора, років з п'ятдесят; говорила вона, розтягаючи слова. Коли раз Гавар щипнув її за бік, вона дуже нагнівалася, а проте, це не заваджало їй поставити йому п'явки на одне дуже інтимне місце, як він колись потовкся. Мадемуазель Саже щосереді обов'язково з'являлась до її кімнатки пити вечірню каву й надто заприятнилася з нею, відколи одинокий купець там оселився. Цілими годинами говорили вони за цього гідного чоловіка. Вони його дуже любили і дбали за його щастя.

— А як же, а як же, я бачилася з мадам Леонс,—повторила стара,—вчора ми з нею каву пили... Вона тяжко засмучена. Мосьє Гавар, здається, тепер щовчора

повертається о першій годині. У неділю вона навіть носила йому бульйон до його кімнати, бо він мав дуже поганий вигляд.

— Е, вона знає, що робить,—відказала мадам Лекер, бо її дуже турбувало таке ніжне піклування мадам Леонс.

Мадемуазель Саже відчула обов'язок обстати за своєю приятелькою:

— Ні, вибачайте, ви помиляєтесь... Мадам Леонс вища від своєї посади... Це особа цілком пристойна... Боже ти мій, якби вона хотіла погріти собі руки коло мосьє Гавара, то їй тільки треба було б нахилитись! Я чула, що в нього все валяється порозкидане... Отож я хотіла, власне, за це з вами поговорити... Але нікому ні словечка, чуєте? Я вам це по секрету кажу.

Тітка з небогою всіма богами заприсяглися, що заніміють. Вони повитягали шиї, наставилися слухати. Тоді стара дівуля врочисто почала:

— Отже, знайте, що мосьє Гавар від якогось часу має зовсім розгублений вигляд... Він накупив зброї, великий пістоль, що крутиться, розумієте? Мадам Леонс каже, що це просто жах; пістоль вічно лежить або на каміні, або на столі, вона навіть боїться порох витирати... Та це ще нічого. Його гроші...

— Його гроші!—підхопила мадам Лекер, якій лиця зашарілися.

— Так от, він тепер усі свої акції спродав і в нього в шафі лежить купа золота.

— Купа золота!—захоплено повторила Сар'ета.

— Так, велика купа золота; просто навалено на одній полиці. Аж очі ріже, як глянеш. Мадам Леонс мені розповідала, що коли він якось ранком відчинив перед нею цю шафу, так їй аж очі засліпило від сяйва.

Стала нова павза. Вії трьох жінок кліпали, наче вони бачили перед собою купу золота. Сар'ета перша засміялась і промовила:

— Якби дядько мені віддав ці гроші, ото б ми з Жюлем натішилися... Все б у ліжку валялись і різні закуски казали б собі приносити з ресторану.

Мадам Лекер була наче приголомшена цією звіст-

кою, цим золотом, що тепер стояло в неї перед очима. Її аж корчило від заavidків. Нарешті вона піднесла свої худі руки з гудзуватими пальцями, з рештками масла на нігтях і тільки годна була промимрити, смертельно нудьгуючи:

— Ні, краще й не думати; це надто боляче!

— Гей, та ж капітал вам би залишився, якби сталось якесь лихо!—зауважила мадемуазель Саже.—Я на вашім місці пильнувала б своїх інтересів... Розумієте? Цей же револьвер не віщує нічого доброго. Мосьє Гавара збивають з пантелику. Все це погано скінчиться.

Вони знову вернулися до Фльорана й почали розривати його на шматки з подвійною люттю. Далі куми почали вираховувати, до чого можуть призвести його з Гаваром ці огидні витівки. Напевне, дуже далеко, як люди довідаються. Тут приятельки заприсягнулися, що кожна з них не пустить ані пари з вуст, дарма, що поганий Фльоран не заслуговував на жодне милосердя. Треба вигородити гідного мосьє Гавара, хоч би тут що, бо інакше йому може бути дуже скрутно. Жінки встали; мадемуазель Саже зібралася йти.

— А якби сталось якесь лихо?—запитала мадам Лекер.—Як ви думаєте, на мадам Леонс можна звіритися? Адже ключі від шафи, мабуть, у неї?

— Ну, цього вже я не можу вам сказати,—відповіла стара.—Я її маю за жінку дуже чесну, та хто його знає, бувають обставини... Одне слово, я вас попередила, а далі вже ваша в тім голова.

Три плетухи стояли, прощаючись серед гострих запахів сиру. На цю годину всі сири подали свій голос. То була какофонія смердючих подихів, починаючи від м'якої ваги варених сирів, грюера та голяндського, і кінчаючи арсеніковою їдкістю оліве. Тут чути було сопіння кантала, честера, козячого сиру, що нагадували широкі басові співи, на яких рвачкими нотами виділялися тонкі несподівані цівки невшателя, труа та мондора. Цей сморід розходився, запахи підтримували одне одного, вже не можна було відрізнити духу окремого сиру, паморочилося в голові, нудило, перехоплювало подих. І здавалося, що це брудні слова плетух отруювали повітря.

— Дуже вам вдячна, — казала господиня цих сирів.— Чуєте, коли б я забагатіла, я б вам віддячилася.

Проте, стара не йшла. Вона взяла до рук плесканку свіжого сиру, покрутила його і поклала назад на мармуровий стіл, питаючи, що він коштує.

— Для мене?— посміхаючись, додала стара пашекуха.

— Для вас—нічого,— відповіла мадам Лекер.— Я вам його дарую.

І вона повторила:

— От якби я була багата!..

Тоді мадемуазель Саже сказала, що колись воно так і буде. Плесканка сиру зникла в неї в торбі. Мадам Лекер знову пішла в льох, а стара дівуля випроводила Сар'єту аж до її крамниці. Там вони ще побалакали за мосьє Жюля. Садовина віяла свіжими пахощами весни.

— Ну, тут у вас краще пахне, як у вашої тітки; там мене аж нудило. Як це вона може жити в такому смороді? Тут, принаймні, гарно та приємно. Тому й ви вся така рожевенька!

Сар'єта сміялась. Вона любила компліменти. Потім вона продала якійсь дамі фунт мірабелі, примовляючи, що ця мірабель—чистий цукор.

— Я б також купила мірабелі,—прошепотіла мадемуазель Саже, як покупниця відійшла,—але мені так трошки треба... Знаєте, я сама одна...

— Так візьміть жменю,—крикнула гарненька чорнявка.— Я від того не збіднію. Та, будь ласка, як побачите Жюля, пошліть його до мене. Мабуть, він курить цигару на першій лавочці, у великім переході, праворуч.

Мадемуазель Саже розчепірила пальці, щоб захопити більше мірабелей, які приєднала до плесканки сиру в торбі. Вона зробила вигляд, наче хоче вийти з Нового Ринку, але в дійсності обійшла його навкруги одною з критих вулиць, ідучи поволі й міркуючи, що мірабелі та сир—це, власне кажучи, не поганий обід. Стара щоранку обходила весь базар і наповнювала свою торбу дарунками перекупок, яких вона засипала

ласкавими словами та пльотками. А коли в торбі бувало порожньо, мадемуазель Саже задовольнялась недоїдками. Вона непомітно повернулася до павільйону молочарських продуктів. Там, від вулиці Берже, за факторськими устричними конторами, є рундуки з вареним м'ясом. Щоранку маленькі закриті фургони, наче скрині, пооббивані цинком, із продухами, зупиняються під дверима великих кухонь і привозять різні недоїдки з ресторанів, посольств та міністерств. Ці недоїдки в льоху сортують і о дев'ятій годині в рундуках виставляють тарілки з порціями страви на три й на п'ять су. Там лежать кусочки м'яса, недоїдки дичини, риб'ячі голови або хвости, городина, кружечки ковбаси, навіть десерт: тільки надпочате тістечко й майже цілі цукерки. Голодні люди, дрібні службовці, жінки з блискучими, як у пропасниці, очима стоять у хвості, і вуличні хлопці часто обсвистують блідих, як мерці, скнар, що купують цю провізію, підозріло оглядаючись на всі боки, щоб їх хто не побачив.

Мадемуазель Саже прослизнула до одного рундука, де перекупка пишалась, наче продає окрушки із самого Тюльєрі. Раз колись вона навіть продала старій кусочок баранини, запевняючи, що його взято з тарілки самого імператора. Чванлива баба з деякими гордощами з'їла цей шматочок, і він був потіхою її гонору. А ховалася вона тільки для того, щоб не позбавитися права заходити в магазини базарного кварталу, ніколи нічого не купуючи. Її тактика полягала в тому, щоб сваритися з перекупками, розвідавши їхні історії. Потому вона йшла до інших, покидала їх і знову поверталась, обходячи всенький базар. Таким робом вона всюди була, як у себе вдома. Можна було подумати, що вона купує силу провізії, а насправді вона живилася датками та недоїдками, які купувала за свої гроші, коли торба була порожня.

Того вечора перед яткою стояв тільки високий дід; він нюхав тарілки, де була перемішана риба з м'ясом. Мадемуазель Саже також почала нюхати шмат застиглого смаженого сала. Він коштував три су. Вона поторгувалася, їй віддали за два. Сало також зникло в

торбі. Але підійшли інші покупці; всі вони однаковим жестом наближали носи до тарілок. Запах виставлених страв був неприємний: від них дхнуло масним посудом та погано вимитим кухенним столом.

— Зайдіть узавтра до мене,—казала сідуха до старої.—Я вам приховаю чогось смачненького... Сьогодні ввечері в Тюльєрі великий обід.

Мадемуазель Саже обіцялася зайти, та, раптом повернувшись, побачила Гавара. Той усе чув і дивився на неї. Вона спалахнула, підняла свої костисті плечі й пішла, вдаючи, що не пізнає його. Проте, він цілу хвилину йшов за нею слідком, знизуючи плечима та буркочучи, що його більше не дивує злість цієї пекучої кропиви, «відколи він довідався, що вона отруюється тим паскудством, на яке ригали в Тюльєрі».

Другого ж дня по базарі пішли якісь чутки. Мадам Лекер і Сар'єта всіма богами присягалися, що вони не пустили й пари з вуст. У цих обставинах мадемуазель Саже виявила велику спритність: вона мовчала, залишаючи тітці з небогою поширювати Фльоранову історію. Спочатку це був скорочений переказ, короткі слова передавались пошепки; потому виникли різні версії, епізоди розросталися, склалася легенда, де Фльоран відігравав роль опудала. Він забив десятьох жандарів на барикаді вулиці Гренета й повернувся з каторги на розбійницькому кораблі; ті розбійники вбивали всіх, хто їм попадався на морі. Як він приїхав, то його бачили вночі з непевними людьми, і він серед тих людей був за командира. Тут фантазія базарних плетух розгулялася на волі, створюючи найдраматичніші пригоди: банди контрабандистів у центрі Парижу, або велике товариство, що централізувало грабунки, які відбувались на базарі. Кеню-Граделів дуже жалували і в той же час злісно натякали на спадщину. Ця спадщина всіх підбурювала. Загальна думка була така, що Фльоран повернувся з метою дістати свою частку грошей. А що тяжко було довести, чи поділено спадщину, то вигадали, начебто зісланець тільки вичікував слушного часу, щоб усе забрати собі. Ось побачите, що колись Кеню-Граделі будуть забиті. Розповідали, наче щове-

чора між обома братами та красунею Лізою відбуваються жахливі сварки.

Коли ці пльотки дійшли до вух красуні Нормандки, вона, сміючись, знизала плечима:

— Що це ви говорите? Ви зовсім не знаєте Фльорана. Це така мила людина, лагідний, як ягнятко.

Вона відмовила Лебігрові, що спробував формально запропонувати їй свою руку. Вже місяців зо два Лебігр щонеділі дарував Мегюденам пляшку лікеру. Його продавниця Роза сама приносила покійно цей подарунок. Вона завжди переказувала Нормандці якийсь комплімент, привітне слово від свого господаря й повторювала це яко мога точніш, видко, не насмілюючись сердитися на таке доручення. Коли Лебігрові відмовлено, він, щоб показати, наче ані трошки не образився і не втратив надії, другої ж неділі послав Розу до Мегюденів з двома пляшками шампанського та великим букетом. Роза передала все це Люїзі, повторивши дослівно такий мадригаль:

— Мосьє Лебігр прохає вас випити це вино за його здоров'я, що дуже постраждало з відомої вам причини. Він сподівається, що ви згодом його вилікуєте, ставши для нього такою самою милою та доброю, як ці квіти...

Нормандку дуже насмішив захоплений вигляд служниці. Вона поцілувала дівчину й розбалакалася з нею за її господаря, кажучи, що чула, наче він дуже вибагливий. Молодиця розпитувала Розу, чи дуже вона кохає мосьє Лебігра, чи носить він шлейки, та чи хропе вночі. Тоді вона наказала Розі забрати назад і вино, і квіти.

— Передайте мосьє Лебігрові, щоб він більше не посилав вас... Надто ви лагідні, моя маленька. Мені аж прикро бачити, що ви такі тихенькі, з тими пляшками під пахвою... Та невже ви не годні вашому панові хоч очі видряпати?!

— Та, боженьку, він же мене посилає! — відповіла Роза, виходячи з хати.—А ви даремно його ображаєте... Він дуже показний із себе.

Нормандку скорила ніжна Фльоранова вдача. Вона,

як і перше, сиділа ввечері біля лампи, коли Мюш брав лекцію, і мріяла віддатися за цього хлопця, такого доброго до дітей. Вона й далі продавала б рибу, а Фльоран з часом зайняв би якусь видатну посаду в управі Нового Ринку. Та ця мрія розбивалась об ту пошану, яку мав до неї Мюшів учитель; він чемно вітався з нею, тримався на віддаленні, а їй хотілося сміятися з ним, дати йому себе полоскотати, кохатися так, як вона розуміла кохання. Цей невиразний опір якраз і примушував Люїзу Меґюден мріяти про шлюб; вона уявляла собі насолоду задоволеної честолюбности. Фльоран жив іншим життям, він стояв на вищому соціальному ступені, і їй хотілося підвищитися до нього. Може, він і задовольнив би її бажання, якби не любив так щиро Мюша; опріч того, йому було бридко мати полюбовницю в цім приміщенні, між матір'ю та сестрою.

Дуже здивована була Нормандка, коли вчула біографію свого милого. Досі втікач ніколи її не розповідав. Та Люїза досягла свого, посварившись з ним. Його надзвичайні пригоди надали ще більше пікантності її коханню до нього. Він кілька вечорів мусів описувати їй усе, що з ним було. Вона боялася, що поліція нарешті розвідає, де він. Але Фльоран її заспокоював, кажучи, що це було надто давно, і тепер це поліцію не обходить. Колись увечері він розповів їй за молодичку з бульвару Монмартр, за даму в рожевім капелюшку з простріленими грудьми, чия кров пролилась на його руки. Він часто згадував за неї. Її сумний образ стояв перед ним ясними ночами в Гвіяні; він повернувся до Франції з божевільною мрією колись ясним соняшним днем зустріти її десь на вулиці, хоч і відчував досі мертву вагу її тіла на своїх ногах. Проте, могла ж вона віджити! Іноді, коли Фльоран ходив вулицями, він раптом чув удар у серце, бо йому здавалося, що він пізнав її в юрбі. Серце йому тремтіло, він біг за рожевим капелюшком, або за шаллю, що спускалася з плечей. Заплющивши очі, він бачив, наче невідома йде, наближається до нього; та ось шаль спадала з неї і вона показувала дві червоні плями на хусточці, зав'яза-

ній на грудях; молода, вона стояла перед ним бліда, як віск, із нерухомими очима, із скривленими вустами. А найболячіше було Фльоранові, що він не знає її ймення, що в нього від неї залишилася сама тільки тінь, наче втілена журба. Коли Фльоран мріяв за жінку взагалі, перед ним завсігди вставала вона, як єдина чиста та добра серцем. Часто він ловив себе на химерній думці, наче вона шукала його на тім бульварі, де була забита, і він певний був, що якби вони зустрілися кілька секунд раніш, то вона подарувала б йому ціле життя щастя. І він не хотів іншої жінки, інші для нього не існували. Його голос так тремтів, коли він говорив за неї, що Нормандка інстинктом закоханої жінки все зрозуміла, і в ній прокинулися ревності.

— Певна річ!—промовила вона злісно.—Краще вам її більше не бачити. Яка вже тепер, у цю хвилину, з неї красуня!

Фльоран зблід, він жахнувся того образу, що викликала в його уяві Люїза Мегюден. Спогади кохання опинилися в могилі. Він не подарував Нормандці її жорстокости, бо від тієї пори його уява малювала перед ним під чарівним шовковим капелюшком вищирені зуби та порожні очі кістяка. Коли Люїза пробувала дрочити його тою жінкою, «що спала з ним на розі вулиці Вів'єн», він бував жорстокий і переривав її майже по-грубіянському.

Та в його сповіді надто вразило Нормандку те, що вона помилялася: Фльоран ніколи не був у зв'язку з Лізою і, значить, вона зовсім не відбила коханця від своєї суперниці. Це так поменшило її тріумф, що протягом цілого тижня вона значно менше кохала інспектора. Але її потішила історія зі спадщиною. Красуня Ліза більше не була розпусна, зате вона була злодійка, бо привласнила Фльоранове майно і всіх обманювала своїм лицемірством. Тепер щовечора, доки Мюш виписував у зшитку свій краснопис, розмова переходила на дядькові гроші.

— Ну, чи бачив хто такі дурниці!—реготалася перекупка.—Мабуть, він хотів посолити свої гроші, що поклав їх у кадуб під солоне сало! Вісімдесят п'ять

тисяч франків—добрі гроші, та ще Кеню, певне, збрехали,—може, їм припало удвоє або й утроє більше... Якби так мені, я б живо здобула від них свою частку.

— Мені нічого не треба,—завжди відповідав Фльоран,—я б навіть не знав, де такі гроші подіти.

Тоді Нормандка розпалювалася:

— Слухайте, ви зовсім не чоловік, аж шкода дивитись... Як ви не розумієте, що Кеню з вас сміються? Гладуха підсуває вам стару білизну та подерте вбрання свого чоловіка. Даруйте мені це слово, але всі так кажуть... От і тепер, на вас штани аж зашкарубли від сала, бо всенький квартал протягом трьох років бачив їх на заді вашого брата... Та я б на вашому місці у вічі б їм кинула їхнє дрантя і вимагала б грошей! Це ж сорок дві тисячі п'ятсот франків, правда? Я б з місця не зійшла, доки вони б мені не віддали сорок дві тисячі п'ятсот франків.

Дарма Фльоран аж надсаджувався, пояснюючи, що невістка пропонувала йому його частину, що вона для нього тримає ці гроші, та він сам не хоче їх брати. Він розповідав найменші подробиці, щоб переконати Нормандку в чесноті подружжя Кеню.

— Хто б вам повірив,—сміялася вона іронічно.— Знаю я цю їхню чесноту! Товста корова щодня складає її й ховає у свою дзеркальну шафу, щоб не заялозилась... Мені вас аж шкода. Вас просто приємно обдурити. Ви у справах, як мала дитина, нічогісінько не розумієте. Ця жінка колись покладе вам у кешеню ваші гроші і знов їх звідти вийме, а ви й не помітите. Хочете, я піду й правитиму від вашого імени належне? Побачимо, що буде. Це було б цікаво, запевняю вас. Я б дістала гроші, або розтрощила б у них усе, слово чести!

— Ні, ні, вам нема чого туди йти,—заспокоював її збентежений Фльоран.—Я побачу, мені самому, мабуть, скоро потрібні будуть гроші.

Та перекупка не вірила йому. Вона знизувала плечима й мурмотіла, що він надто плохий. Тепер її ввесь час кортіло нацькувати Фльорана на Кеню-Граделів, і для цього вона вживала різної зброї: гніву, глуму, ніж-

ности. Далі в неї склався інший плян. Якби вона віддалася за Фльорана, то набила б морду красуні Лізі, коли б та відмовилася спадщину віддати. Ввечері в ліжку вона мріяла з розплющеними очима; їй уявлялося, що вона входить до ковбасні, сідає серед магазину, саме коли там найбільша торгівля, і зчиняє бучу. Нормандка так плекала цю думку, ця перспектива так її спокушала, що вона ладна була віддатись, аби тільки вимагати від Кеню Граделевих сорок дві тисячі франків.

Стара Мегюден, у розпачі, що її дочка відмовила Лебігрові, всюди кричала, що Люїза збожеволіла, що «сухий довгаль», мабуть, причарував її якимсь поганим зіллям. Вчувши, що він був зісланий до Каєни, стара посатаніла, налаяла його арештантом, убивцею, казала, що й не диво, що він так висох від своїх злочинів. Це вона поширювала у кварталі найгіршу версію Фльоранової історії. Та в себе вдома стара тільки буркотіла під ніс і навмисне поспішно зачиняла шухляду комоди, де лежало срібло, тільки Фльоран заходив у кімнату. Одного разу, посварившись із старшою дочкою, вона крикнула:

— Так далі не може тягнутися. Признайся, що той поганець наговорює тобі на матір? Дивись, щоб мені терпець не увірвався, бо я піду й покажу на нього у префектурі, присягаюся днем святим!

— Ви підете на нього виказувати?—запитала Нормандка, вся затремтівши й стиснувши кулаки.—Дивіться, щоб лиха не скоїлось... Ох, коли б ви мені не були матір'ю!..

Клер, що була при цій сварці, засміялась нервовим сміхом, що роздирав її груди. Від якогось часу вона була ще похмуріша, ще химерніша, бліда, з червоними очима.

— Ну, то що ж було б тоді?—запитала вона.—Ти б її набила? А мене б також набила, рідну твою сестру? Знай же, що так воно і буде. Я збудуся його з нашої хати і сама піду до префектури замість мами.

Побачивши, що Нормандка аж душиться від злості й белькоче погрози, дівчина додала:

— Тільки тобі не доведеться мене бити... Я, повертаючись, кинуся з моста у воду.

Великі сльози котилися їй з очей. Вона втікла до своєї кімнати, голосно грюкнувши дверима. Стара Мегюден не згадувала більше, що хоче виказувати на Фльорана, тільки Мюш розповідав своїй мамі, що бабуся по всіх кутах ринку таємничо шепочеться з Лебігром.

Суперництво красуні Нормандки з красунею Лізою набуло тоді характеру прихованого та загрозливого. Після обід, коли сіра заслونا з рожевими шворками спускалась над вікном ковбасні, Люїза Мегюден кричала, що гладуха боїться, тому й ховається. За вітриною ще була внутрішня штора, і цікава Нормандка була в одчаї, коли її спускали; там був намальований мисливський сніданок на узліссі, де чоловіки в чорних фраках та декольтовані дами їли на жовтій траві червоний пиріг, такий завбільшки, як вони самі. Певна річ, красуня Ліза нічого не боялась. Тільки сонце спускалося нижче, вона підіймала штору і спокійно в'язала, поглядаючи на базарний майдан, обсаджений платанами, де комашилися маленькі свавільники, розриваючи землю під штахетами навколо дерев; на лавах носії палили люльки; на обох кінцях пішоходу два стовпи, барвисті, як арлекінове вбрання, були пообклеювані зеленими, жовтими, червоними та блакитними картами театральних об'яв. Ковбасниці зручно було стежити за рибаскою; вона вдавала, наче дивиться на екіпажі. Іноді Ліза нахилялась, мов би стежила за омнібусом аж до місця його зупинки на майдані перед церквою Сен-Есташ. А справді, то вона просто хотіла краще розглянути Люїзу Мегюден, яка віддячувалася за заслонку тим, що накривала товар і свою голову великими аркушами сірого паперу, кажучи, що хоче закритися від сонця. Та перевага залишалася за красунею Лізою. Вона поводилася цілком спокійно, чекаючи рішучого вдару, тоді, як Нормандка, хоч з усієї сили намагалась поводитися благородно та гідно, завжди кінчала будь-яким надто брутальним нахабством, а потім сама жалувала. Люїзі Мегюден найбільше в світі хотілося вдати цілком

пристойну даму. І найгірше для неї було чути, як вихваляють гарні манери її суперниці. Стара Меґюден це помітила. Від тої пори вона допікала дочці саме з цього боку.

— Я бачила мадам Кеню під дверима ковбасні,— говорила вона ввечері.— Дивно, як ця жінка гарно виглядає і яка вона завжди чистенька, одразу видно справжню пані... А все тому, що сидить за касою. Сидіти за касою—це зберігає жінку й надає їй гідного вигляду.

У цих словах був натяк на Лебігрову пропозицію. Красуня-Нормандка не відповідала і на хвилину замислювалась. Вона уявляла собі, як би вона сиділа за касою винарні на другім розі вулиці Пірует, на противагу красуні Лізі. Це був перший крок до руїни її теперішнього кохання.

Справді, боронити Фльорана щодалі було важче. Всенький квартал повстав проти нього; здавалося, що кожен особисто зацікавлений у тім, щоб інспектора забрали. Тепер на базарі одні присягалися, що він запродався поліції. Другі запевняли, що бачили його в льоху, там, де переховують олію; він силкувався зробити дірку в металічній оббивці комори, щоб кидати туди запалені сірники. Це був цілий потік наклепів та клятьби, який набув великих розмірів, дарма, що ніхто не знав його джерела. Павільйон морської риби останній приєднався до загального повстання. Рибаски любили Фльорана за його лагідність. Вони якийсь час його боронили, та нарешті перекупки з павільйонів молочарських продуктів та садовини їх підбили. Тоді знову спалахнула війна цих великих животів та потворних перс проти сухорлявого. Він знову загубився між широкими спідницями та корсажами, що мало не тріскались на своїх власницях; вони люто кружляли навколо його костистих гострих плечей. А він нічого не бачив і простував до здійснення своєї настирливої ідеї.

Тепер у всякий час можна було побачити чорний капелюх мадемуазель Саже, що з'являвся серед цієї метушні по різних кутах базарного кварталу. Її маленьке бліде лице наче множилось. Вона заприсяглась

у непримиренній ненависті до товариства, що збиралося в скляному кабінеті Лебігрової винарні. Стара закидала цій компанії, що вони поширили чутки, наче вона купує недоїдки. Справді, колись увечері Гавар розповів, що та стара коза, яка приходила підглядати за ними, живилася паскудством, що валишалося від ненажерливості бонапартистської зграї. Клеманс занудило, Робін хапливо ковтнув пива, наче хотів сполоснути собі горло, а Гавар повторював:

— Тюльєрі ригало на цю мерзоту.

Він говорив з огидою. Шматки м'яса з імператорової тарілки були для нього найгіршою гидотою, політичним послідом, гнилими недоїдками всього свинства імперії. Відтоді в Лебігровій винарні до мадемуазель Саже почали ставитися з огидою; нею бридились, наче ходячою купою гною, нечистою твариною, що живилася гнилятиною, від якої тікали навіть собаки. Клеманс та Гавар рознесли це по цілім Новім Ринку, і це дуже підірвало взаємини старої дівулі з перекупками. Коли вона переривала товар і балакала, нічого не купуючи, її відсиляли купувати недоїдки. Це підірвало джерело відомостей, які вона завжди збирала. Траплялися дні, коли вона навіть не знала, що робиться навкруги, і аж плакала з досади. З цього приводу стара колись відрізала Сар'єті та мадам Декер:

— Нема чого випхати мене, мої красунечки... Бо ваш Гавар мене попам'ятає...

Її загроза трохи приголомшила тітку з небогою; проте, вони їй нічого не відповіли. Та стара заспокоїлась і другого ж дня знову лицемірно почала жалувати бідного мосьє Гавара, що слухає таких поганих порадників і йде до видимої загибелі.

А Гавар, справді, дуже компромітував себе. Відколи почала достигати змова, він усюди таскав з собою в кешені револьвера, що його так боялася мадам Леонс. Це був здоровий пістоль, куплений у найкращого паризького зброяра з таємним виглядом. На другий же день він показав цю штуку всім сідухам павільйону живности, мов школяр, що ховає у своїй шухляді заборонений роман. Гавар трошки висував дуло з кешені; він

говорив півсловами, робив натяки, грав комедію, як людина, що дуже рада з можливості вдати, наче їй страшно. Револьвер надавав йому великої ваги, остаточно зараховував його до людей небезпечних. Іноді у своїй крамничці він згоджувався виймати його зовсім із кешені й показував двом-трьом жінкам. При цьому Гавар казав їм стати навколо, щоб закрити своїми спідницями зброю від вулиці. Тоді він його набивав, крутив на всі боки, намірювався в гусака або індичку, підвішену над прилавком. Баби жахалися, це його дуже тішило. Нарешті, Гавар їх заспокоював, заявивши, що револьвер не набитий. Проте, він мав патрони в коробці і відкривав її з безконечною обачністю. Глядачки зважували на руці набої, і тоді тільки небезпечний революціонер ховав свій арсенал. Склавши на грудях руки, він із щасливим виглядом цілими годинами говорив промови до своєї аудиторії.

— Людина тільки тоді справді мужня, коли вона має зброю,—чванився хвалько.—Тепер я сміюсь із шпигунів. У неділю ми з одним приятелем ходили пробувати мій револьвер у полі Сен-Дені. Ви ж розумієте, не можна кому попало показувати, що маєш у себе таку цяцьку... Ох, мої маленькі, ми стріляли в дерево і щораз — паф! — влучали його... Ось побачите, ще ви почувете за Анатоля.

Анатолем він прозвав свій револьвер. Гавар досяг того, що за тиждень усенький павільйон був знайомий з револьвером та набоями. Та й приятелювання з Фльораном було підозріле. Гавар був надто багатий, надто ситий, він не міг збудити такої ненависти, як сухий утікач. Але він утратив пошану поважних людей, а полхливих навіть злякав. Це було йому приємно, він просто не чувся з радощів.

— Дуже необережно носити при собі зброю,—казала мадемуазель Саже,—це йому так не минеться.

В Лебігровій винарні Гавар тріумфував. Фльоран, покинувши обідати в Кеню, майже перейшов жити до кабінету. Він там снідав і обідав, приходив туди, коли хотів, і зачинявся, наче в себе вдома. Втікач тут розташувався, як у власній конторі; в кабінеті валялися його

старі сурдути, книжки та папери. Лебігр, господар винарні, припускав це заборче користування, він навіть виніс один стіл і поставив замість нього м'яку канапку, щоб інспектор міг там поспати. Коли Фльоранові робилося ніяково, господар просив його почувати себе, як удома, і казав, що все своє помешкання віддає до його послуг. Льюгр також виявляв велику приязнь до Фльорана. Він зробився його помічником і завжди балакав із ним про «справи», складаючи йому звіт про вжиті заходи, сповіщаючи ймення нових учасників змови. Він узяв на себе ролю організатора. Льюгрові доручили зводити людей для переговорів, поділяти Париж на відділи, плести кожне вічко цієї сітки, що у слушний час мала обплутати Париж. Фльоран залишався головою, душею змови.

Проте, горбун наче знемагав, не досягаючи певних наслідків; хоч він і присягався, що у кожному кварталі знає по дві, по три купки певних людей, таких самих, як та компанія, що збиралась у Лебігра, проте, досі він не подав жодних відомостей, називаючи прізвища тільки на словах і розповідаючи за величезні прохідки, які він мусів робити по цілому Парижу серед народнього ентузіазму. Найпевніш Льюгр казав про знаки уваги до себе. Один чолов'яга, з яким він на «ти», потиснув йому руку, кажучи: «звіртесь на мене». У Гро-Каю один високий хлопець, що з нього буде чудовий командир відділу, аж скрутив йому плече від щирости. На вулиці Попенкур цілий натовп робітників обіймав його. Льюгр запевняв, що в один день може зібрати до ста тисяч однодумців. Коли він приходив із змореним виглядом і впадав на канапку в кабінеті, розповідаючи неймовірні пригоди, Фльоран робив нотатки й казав горбаневі, що той відповідає за здійснення своїх обіцянок. Незабаром у Фльорановій записній книжці змова почала жити; нотатки на письмі перетворились на дійсність, на безсуперечні дані, на яких будувався цілий плян. Треба тільки було вичекати слушного часу. Льюгр, із своєю рвачкою жестикуляцією, запевняв, що все піде, як по маслу.

У цей період часу Фльоран був щасливий. Він наче не торкався землі, літав на крилах могутньої думки від-

дячити за все те лихо, що творилося на його очах; він сполучав у собі наївність дитини з довірливістю героя. Якби Льюгр розповів йому, що крилатий геній, який стоїть на Липневій колоні, спуститься із свого постаменту, щоб стати на чолі повсталого народу, здається, він і тоді не здивувався б. Увечері в Лебігровій винарні Фльоран розповідав за наступну війну, як за свято, на яке зберуться всі чесні люди. Та коли захоплений Гавар починав при цьому грати своїм револьвером, Шарве відпускав їдкі жарти, посміювався, знизував плечима. Його суперник був головою змови—і це обходило вчителя, збридило йому політику. Раз увечері, прийшовши раніш, ніж звичайно, і заставши самих тільки Льюгра з Лебігром, він, нарешті, полегшив свою душу.

— Хлопець нічогісінько не розуміє в політиці,—казав Шарве.—Він здатний тільки на вчителя краснопису в дівочій школі... Це було б справжнє нещастя, якби він здійснив свій плян, бо ті його соціяльні химери нав'язали б нам на шию прокляте робітництво. Ось такі люди і псують усю справу. Не треба нам м'якосердих рюмал, гуманних поетів, легкодухих, що обіймаються після першого штовханця... Проте, він своєї мети не досягне! Його заарештують, та й буде по всьому.

Льюгр із Лебігром і оком не моргнули. Вони слухали далі, що казатиме Шарве.

— Та його б давно заарештували,—провадив далі той,—якби він справді був такий небезпечний, як каже на себе. Знаєте, коли він починає величатися тою втечею з Каєни... Аж дивитися шкода! Кажу вам, поліція від першого дня знала, що він повернувся до Парижу. А як дала йому спокій, то тому, що сміється з нього.

Льюгр злегка здригнувся.

— От за мною вже п'ятнадцять років шпигунять,—почав знову гебертист, трохи пишаючись.—Проте, я ж не кричу за це по всіх вулицях... Щодо мене, то я не маю жодної охоти втручатися в його нерозумні витівки. Що я, справді, дурень чи що, чого мені свою голову підставляти?!. Може за ним слідом ходить з півдесятка шпигунів і візьмуть його за боже пошиття, тільки префектура закомандує.

— Ет, що вигадали!—відповів Лебігр, що мав звичку помовчувати.

Він був трохи блідий і поглядав на Льогра, який тихенько терся горбом до скляної перегородки.

— Це самі припущення,—пробуркотів авкціоніст.

— Еге, як хочете, припущення, — відповів вільний учитель,—проте, я знаю, як це робиться... В кожному разі я ще тепер не дамся тюремникам. Ви робіть, що хочете, але я не радив би вам, а надто мосьє Лебігрові, лізти в цю кашу; адже вам першим ділом зачинять винарню.

Льогр не втримався від посмішки. Шарве чимало разів говорив з ними в такому роді; мабуть, він мав охоту відбити їх від Фльорана, залякавши їх. Та тим часом вони обидва були такі спокійні та певні, що Шарве дуже дивувався. Проте, вони з Клеманс іще досі регулярно з'являлися вечорами до винарні. Висока чорнявка не вела більше реєстрів у павільйоні морської риби. Мосьє Манурі її виставив.

— Погань усі ці фактори,—буркотів Льогр.

Клеманс, спершися спиною до перегородки, крутила цигарку своїми довгими тонкими пальцями й рішуче відповідала:

— Е, в нас сварка вийшла!.. Наші політичні переконання протилежні, ось де ґрунт. Цей Манурі має калитку таку товсту, як він сам, і ладен чоботи лизати імператорові. Та ж якби контора була моя, я б також і дня не протримала його на службі.

Насправді Клеманс любила часом невдало пожартувати, і одного ранку, на власну потіху, написала в реєстрах продажу проти зазначених тут камбул, скатів та лобанів імення відомих двірських дам та кавалерів. Ці риб'ячі назви, приклеєні до найвищих вельмож, ця оцінка графинь та баронес, що продавалися по тридцять су штука, до смерти перелякали мосьє Манурі. А Гавар іще й досі сміявся з того дотепу.

— Байдуже,—казав він, кляскаючи по руці Клеманс,—зате ви в нас, як справжній чоловік.

Клеманс винайшла новий спосіб грог готувати. Спочатку вона наливала до склянки окріп, потому крапля

по краплі наливала ром на кусочок цитрини, що плавав в окропі, щоб ром не змішувався з водою; а тоді вона його запалювала й поважно дивилась, як він горить, по волі пихкаючи своєю цигаркою, а високе полум'я алкоголю освітлювало її лице зеленавим відблиском. Проте, і це вже було для неї занадто дорого тепер, відколи вона втратила посаду. Шарве, їдко посміхаючись, зауважив своїй дружині, що вона вже більше не багачка. Клеманс тепер мала тільки те, що заробляла лекціями французької мови. Вона давала ці лекції рано-вранці, в кінці вулиці Міроменіль одній молодій особі, що хотіла здобути освіту потихеньку, щоб того не знала навіть її власна служниця. І Клеманс увечері задовольнялася тепер одною квартою пива. Проте, вона її пила з філософським спокоєм.

Вечірні збори в скляному кабінеті втратили свій колишній галасливий характер. Шарве раптом замовкав і блід від холодної люті, коли за нього забували, щоб слухати його суперника. Спогади за той час, коли він тут панував, доки не з'явився Фльоран, думка, що він тоді мав змогу деспотично командувати цією купкою людей, завдавала його серцю муки скинутого короля. Як він іще й приходив сюди, то тільки тому, що, наче за батьківщиною, нудьгував за цим тісним куточком, який нагадував йому солодкі години самовладного панування над Гаваром та Робіном; навіть Льогрів горб належав тоді йому, як і товсті руки дужого Олександра, й похмурі Лякайлеве обличчя. Шарве просто валив їх ниць перед собою, вселяв свою думку в їхні груди, плечі їхні відчували вагу його берла. А тепер йому було надто боляче, і він поважно мовчав, призирливо посвистуючи крізь зуби, навіть не спускаючися до того, щоб заперечувати всі ті дурниці, які обговорювалося в його присутності. Шарве до одчаю доводило те, що його усунули по волі, перше, ніж він це помітив. Гебертист не міг усвідомити, в чому ж полягає секрет Фльоранової зверхності. Послухавши кілька годин підряд лагідного й трохи сумного втікача, Шарве часто казав:

— Та цей хлопець чисто, як піп, йому тільки рясина бракує.

Але решта, видко, упоювалася Фльорановими словами. Шарве дійшов до того, що, побачивши Фльоранову одягу, розвішану на гвіздках, удавав, наче не знає, де подіти свою шапку, щоб її не замастити. Він сердито відсував розкидані папери, кажучи, що тепер не почуває себе тут удома, відколи «цей добродій» забрав цілий кабінет. Учитель навіть Лебігрові скаржився, питаючи, чи належить кімната окремому відвідувачеві, чи цілій компанії. Його королівство було взяте від нього, і це остаточно підтягло Шарве. Він почав казати, що люди—просто худоба, почав призириливо ставитися до людськості, а надто, коли помічав, як пильно Льюгр із Лебігром пасуть очима Фльорана. Гавар доводив його до одчаю своїм револьвером. Робін, що звичайно мовчав за своїм пивом, здавався йому найрозумнішим з усієї компанії; той напевне знав справжню ціну людям, і його не можна було купити за пишне слово. Щождо Лякайля з Олександром, то вони тільки переконували гебертиста в його думці, що народ ще дурний і потрібні десять років революційної диктатури, щоб навчити його розуму.

Тим часом Льюгр запевняв, що відділи скоро будуть цілком організовані. Фльоран почав розподіляти ролі. Тоді раз увечері, після остаточної суперечки, де Шарве зазнав поразки, він підвівся, взяв свою шапку й промовив:

— То прощайте, ламайте собі карки, як хочете... Я на це не піду, чуєте? Я ніколи не робив задля чужого шанобства!

Клеманс, обгортаючись своєю шаллю, холодно додала:

— Плян безглуздий.

Побачивши, що Робін ласкаво поглядає на них, Шарве запитав, чи не вийде і він разом із ними. Та Робінові ще залишилося на пальці з три пива в кухлику і він обмежився тим, що попрощався з ними за руку. Подружжя більше не верталось.

Лякайль колись розповів компанії, що Шарве з Клеманс одвідували тепер одну пивну на вулиці Серпант; він крізь вікно побачив їх там. Вони із запалом махали

руками в центрі уважної групи дуже молодих хлопців.

Фльоранові ніяк не вдавалося завербувати Кльода Лянтъє. Один час він мріяв передати митцеві свої політичні ідеї, зробити собі з нього учня й помічника у своїм революційнім призначенні. Щоб зазнайомити Кльода зі своїми широкими проектами, він колись увечері затяг його до Лебігрової винарні. Та Кльод, просидівши там кілька годин, тільки зробив ескіз Робіна в капелюсі та каштановім пальті з бородою, спертою на ціпок. Потому, вийшовши з Фльораном, він казав революціонерам:

— Ні, мені, бачите, зовсім не цікаво те, що ви там розповідаєте. Може воно й дуже розумне, але я не розумію... Але яка цікава модель цей проклятий Робін! Він глибокий, як криниця... Я ще зайду туди, тільки не задля політики: мені хочеться зарисувати Льогра з Гаваром і вмістити їх із Робіном в одну чудову картину, про яку я думав, доки ви обговорювали питання... яке це питання ви обговорювали? Щось за дві палати, здається, так? Ви тільки уявіть собі Гавара, Льогра та Робіна, що, сидячи за кухликами пива, обговорюють політичні справи. Та ж це буде капітальний твір у сальоні, друже мій, буде мати голосний успіх, усе переверне догори дном,—справжній твір нашого часу!

Фльоран журився політичним скептицизмом свого приятеля; він присилував його піднятися нагору до своєї мансарди і протримав там його до другої години ранку на вузенькій терасі, звідкіля був чудовий краєвид на велич синіх цинкових дахів Центрального Ринку. Фльоран навчав митця, казав, що Кльод не є чоловік, коли він такий байдужий до добробуту своєї країни. Та митець хитав головою і відповідав:

— Може ви й маєте рацію. Я егоїст. Я не можу навіть сказати, що малюю задля своєї батьківщини, поперше, тому, що моїх ескізів усі жахаються, а, подруге, тому, що я, коли пишу, думаю тільки про власне задоволення. Це я наче лоскочу себе, ціла моя істота хоче сміятися... Що ви хочете? Як хто так створений, то не топиться ж йому через це. Крім того, Франція не потребує мене, як каже моя тітка Ліза... Та опріч того... Ви

дозвольте мені бути щирим із вами?.. Я і вас люблю саме за те, що ви політикою цікавитеся так само, як я малярством. Ви себе лоскочете, мій милий.

Фльоран заперечив, тоді Кльод знову:

— Та лишіть! Ви митець у своїм дусі, мрійник у царині політики; закладаюся, що ви вечорами висиджуєте тут, милуючися зірками, наче це бюлетені голосування вічності... Одне слово, ви лоскочете себе своїми ідеями справедливості та правди. Щоправда, ваші ідеї, так само, як і мої ескізи, жахають буржуїв. І, кажучи між нами, якби ви були Робіном, невже ви думаєте, що мені цікаво б було приятелювати з вами? Ох, поете, поете!

Потому Кльод починав жартувати, казав, що він з політикою за панібрата, бо звик до неї в пивницях та в майстернях митців. З цього приводу він розповів про кав'ярню на вулиці Вовільє, що містилась у нижнім поверсі будинку, де жила Сар'єта. Це була закурена тютюновим димом зала, заставлена оксамитовими витертими лавами та мармуровими столами, що пожовкли від порцій кави з ромом; тут збиралися молоді фертики з усього базару. Мосьє Жюль царював тут над бандою носіїв, продавців, кавалерів у білих блюзах та оксамитових картузах. Сам він носив шикарні бакенбарди. Щосуботи мосьє Жюль загадував підрівняти собі на потилиці волосся, ба навіть підголити його в цім місці, щоб шия була біліша. Цю операцію робив парикмахер вулиці Дездекю, де він платив щомісячно. Сар'єтин приятель давав тон усім відвідувачам кав'ярні; він грав на більярді з добірною грацією, виставляючи клуби, заокругляючи руки та ноги, майже лягаючи на сукно, при цьому його стан показувавсь у всій красі. Скінчивши партію, молоді люди починали розмови. Всі вони були великі реакціонери і дуже світські. Мосьє Жюль читав самі праві газети. Він знав артистів маленьких театрів, він був на «ти» з багатьма знаменитостями, знав, чи мала успіх, чи провалилася п'єса, яку грали напередодні. Але найбільшу прихильність мав він до політики; ідеал його був Морні, якого Жюль так і називав просто Морні, без титула. Він вчитував звіти засідань Зако-

нодавчого Корпусу й реготався з найменшого дотепу Морні. Морні чудово вмів насміятися з тієї погані—республіканців. І, розвиваючи свою думку далі, Жюль доводив, що тільки наволоч ненавидить імператора, бо той хоче добра всім порядним людям.

— Я іноді заходив до їхньої кав'ярні,—казав Фльоранові Кльод.—Вони там такі кумедні з тими своїми цигарами, коли балакають за двірські бенкети, наче бували там... Той хлопчина, що живе з Сар'єтою,—знаєте?—дуже сміявся нещодавно з Гавара. Він називає його дядьком... А як Сар'єта зайшла за ним, то їй довелося платити за свого милого. І взяли з неї аж шість франків, бо Жюль програв на більярді комусь пару пива... А гарна дівка Сар'єта, правда?

— Ач, як ви розкошуете!—стиха пожартував Фльоран.—Кадіна, Сар'єта та, мабуть, є ще й інші?

Митець знизав плечима.

— Помиляєтеся, кажу вам, — відповів він. — Мені жінки зовсім непотрібні; з ними надто багато клопоту. Я навіть не знаю, що з ними робити; мені завжди страшно було спробувати. На добраніч, лягайте спати. Як ви колись будете міністром, я буду у вас порадником у справі прикрашення Парижу.

Фльоран мусів відмовитися від думки мати собі з Кльода слухняного учня. Він тим журився, бо, не вважаючи на своє благородне засліплення фанатика, він відчув, нарешті, навколо себе атмосферу ворожості, що з кожною годиною наростала. Навіть у Мегюденів мрійника вітали вже не так тепло. Стара стиха глузувала, Мюш не слухався, красуня Нормандка виявляла раптову досаду, коли, присуваючи свій стілець до його стільця, не могла розтопити його льоду. Молодиця навіть казала колись учителеві, що вона йому, мабуть, набридла, а він тільки посміхнувся ніяково на ці слова. Тоді вона сердито сіла по другий бік столу. Фльоран також утратив приятельство Огюста. Ковбасний підмайстер не заходив більше до його кімнати, коли ввечері підіймався до себе на мансарду лягати спати. Він був переляканий чутками, що ширилися в кварталі за цього арештанта, з яким він не боявся перше зачинятись аж

до півночі, Огюстіна взяла слово від свого нареченого, що він більше не буде такий необережний. А надто Ліза остаточно збурила молодих проти Фльорана, попросивши їх відкласти весілля, доки кузен не звільнить кімнати вгорі; господиня не хотіла відступати новій продавниці свого кабінетика в першій поверсі. Відтоді Огюст почав бажати, щоб «каторжного швидше засадили». Він підшукав ковбасню, яка ввижалася йому у мріях; що правда, вона була не в Плезансі, а трохи далі, в Монружі. Свиняче сало подешевшало, а Огюстіна казала, що завжди готова до весілля, і реготалася сміхом дурнуватої гладухи. Не диво, що вночі при найменшому шумі підмайстер прокидався і радів, уявляючи собі, що це, нарешті, прийшла поліція хапати Фльорана.

У Кеню-Граделів словами за це не згадували. В ковбасні утворилася мовчазна згода не натякати ані словом господареві за Фльорана. Кеню трохи журився, що жінка з братом посварились, та знаходив потіху, смажачи свої ковбаси та солячи сало на зиму. Іноді він ставав на порозі магазину, виставляючи своє просте, червоне лице, що сміялося над білим фартухом, який обтягав йому черево. Він і гадки не мав, що його присутність подвоює базарні пльотки. Ковбасника жалували, казали, що він схуд, дарма, що був неймовірно товстий. Інші, навпаки, закидали йому, що він не схуд від сорому, маючи такого брата. А Кеню, наче обдурений чоловік, що останній довідується за порушення свого права, перебував у щасливій незнанні й був зворушливо веселий, як, зупинивши котрусь сусідку на пішоході, питався, чи подобався їй той італійський сир, що вона вчора купила в нього, або знов—холодець із свинячої голови? Сусідка жалісно поглядала, мов хотіла його потішити, наче всі його свині захворіли на чуму.

— Що це їм таке, що вони всі на мене поглядають з таким похоронним виглядом? — запитав раз Кеню Лізу.—Чи не хворий у мене вигляд, як ти вважаєш?

Жінка його заспокоїла, кажучи, що він свіжий, як троянда. Кеню дуже боявся хвороби і при найменшій недузї стогнав і перевертав усю ковбасню. Але, справді,

у великій ковбасні Кеню-Граделів запанувала похмура туга; дзеркала зблідли, мармур видавався білий, як лід, варене м'ясо на прилавку спало важким сном у жовтій товщі, в озерах каламутного холодцю. Навіть Кльод колись зайшов до магазину з єдиною метою сказати своїй тітці, що її вітрина виглядає «зовсім сердитою». Так воно й було. На підстилці тонко нарізаного блакитного паперу страсбурзькі язички мали білуватий меланхолійний відтінок, наче висунені язички хворих. А добродушні жовті обличчя печених поросят виглядали такими кволими під сумними зеленими паперовими помпонами. Покупці, приходячи в лавку купити кільце кров'яної ковбаси, смальцю на десять су або півфунта фритюру, обов'язково приглушали голос, як біля покійника. Спідниці двох чи трьох тонкослізких сусідок завжди оточували вистиглу грільню. Красуня Ліза носила жалобу по своїй ковбасні з великою гідністю. Вона з найбільшою бездоганністю спускала свої білі фартухи на чорну сукню. Її чисті руки, стягнені широкими манжетами, її лице, ще краще під серпанком пристойного суму, ясно говорили цілому кварталові, всім цікавим, які від ранку до смерканку відвідували магазин, що на господарів упала незаслужена кара, та що ковбасниця знала її джерело і зуміє подолати її. Час від часу Ліза нахилялася до двох золотих рибок, що також були стурбовані й мляво плавали в акваріумі. В погляді господині вони бачили обіцянку кращих днів.

Вродлива ковбасниця дозволяла собі одну тільки розривку: вона не боялася тепер гладити досхочу своєю рукою шовкове Маржолонове підборіддя. Він допіру вийшов з лікарні; голова йому загоїлася, він був такий самий товстий та веселий, як і перше, тільки дурний, ще дурніший як був, зовсім ідіот. Розколина в черепі, мабуть, дійшла до мозку. Він тепер був твариною. Маржолен мав наївність п'ятилітньої дитини і тіло велетня. Він сміявся, сюсюкав, не вмів як слід слова вимовити, а був тихий та слухняний, як ягнятко. Кадіна цілком запанувала над ним. Спочатку вона дивувалась, а потім зраділа, що може робити з цією чудовою твариною все, що схоче. Дівчина клала його в кошик з пір'ям, тягла

гуляти, використовувала його, як сама хотіла, поводи-лася з Маржоленом то як із собакою, то як із цяцькою, то як із коханим. Він належав їй, наче ласощі, розгладлий шмат ринку, русяве тіло, що ним Кадіна користалась, як витончена ласуха. Та хоч вона мала від свого товариша все, чого хотіла, і всюди таскала його за собою, як покірного велетня, вона не могла досягти того, щоб він не задивлявся на мадам Кеню. Мала навіть била його своїми нервовими кулачками, але він їх ніби й не чув. Тільки Кадіна надягала на шию кошика, щоб ходити зі своїми фіялками по вулицях, він незмінно йшов постояти перед ковбаснею.

— Заходь же,—кричала до нього Ліза.

Вона мало не щодня частувала його соленими огірками. Маржолен їх дуже любив і ласував ними біля каси з невинним сміхом. Дурень дивився на гладку красуню, і це його захоплювало. Він аж у ладки плескав із радощів. Потому починав підстрибувати, тихенько скрикувати, наче маленький хлопчик перед чимось смачним. Першими днями Ліза боялася, щоб він чого не пригадав.

— Тобі ще голова болить?—питалася вона.

Він відповідав «ні», хитаючи всім тілом, регочучи ще голосніш.

— Ти ж упав?—тихенько вела далі ковбасниця.

— Так, упав, упав, упав,—починав він наспівувати, дуже задоволений, кляскаючи себе долонею по голові.

Потім, у серйознім захопленні, Маржолен ставав, як стовп, дивлячись на Лізу.

— Гарна, гарна, гарна,—наспівував він повільнішим темпом.

Це зворушувало молодицю. Вона примусіла Гавара залишити Маржолена в себе. І коли Маржолен закінчував свою арію покірного кохання, мадам Кеню починала лащити його підборіддя, примовляючи, що він добра дитина. Її рука зупинялась, наче забута, розігріта таємною насолодою; ця ласка знову зробилася дозволеною розривкою, знаком приязні, яку велетень сприймав зовсім по-дитячому. Він трохи роздував шию, примружував очі від приємного почуття, мов тварина, коли її

гладять. Щоб вибачити собі цю чесну насолоду, якій вона з охотою віддавалась, Ліза казала собі, наче вона цим винагороджує його за жорстокість, з якою вдарила кулаком цього бідного хлопця в льоху під Новим Ринком.

Тим часом ковбасня сумувала. Фльоран іще часом заходив туди потиснути братові руку при льодовій мовчанці невістки. Він часом у неділю навіть обідав у Кеню-Граделів. Тоді Кеню просто знемагав, силкуючись оживити загальну бесіду. Наїдки не лізли йому в горло, і ковбасник нарешті гнівався. Колись увечері після такого невеселого родинного обіду він, мало не плачучи, звернувся до жінки:

— Та що це таке зо мною? Як ти гадаєш, може я хворий? Ти не помічаєш, я не змінився?.. Мене наче щось душить, і так мені сумно, сам не знаю чому, слово чести... Скажи, чого це так?

— Певне, настрій поганий,—відповіла Ліза.

— Е, ні, ні, це вже досить довгий час, мене душить... А тим часом і справи йдуть добре, і великого горя немає, живемо, як завжди... Та й ти, моя любко, чогось змінилася, наче зажурилась... Як так буде далі, то я покличу лікаря.

Красуня серйозно глянула на чоловіка.

— Жодний лікар не потрібний,—заявила вона.—Це минеться. Тепер у нас погане повітря, наче пошесть, всенький квартал почуває себе погано...

І раптом додала ніжно, як мати:

— Не турбуйся, моє товстенке... я не хочу, щоб ти занедужав. Це вже було б найгірше!

Жінка звичайно відсилала його в кухню, бо з досвіду знала, що стукотіння сікачів, шипіння сала, дзенькіт каструль звеселяли його. І таким способом вона віддаляла його від розмов з мадемуазель Саже, яка тепер цілий ранок висиджувала в ковбасні.

Стара поклала перед собою завдання залякати Лізу, щоб та наважилася зробити якийсь рішучий крок. Спочатку вона досягла того, щоб ковбасниця їй звірилась.

— Ох, скільки то є на світі лихих людей,—почала обмовниця,—таких, що їм краще б думати про своє,

ніж балакати за чужі справи!.. Ох, коли б ви знали, дорога моя мадам Кеню... Та, проте, я ніколи не наважуся повторити вам, що я чула!

Але ковбасниця відказала, що це їй не обходить, і тоді Саже пошепки, нахилившись над шинкою, що лежала на прилавку, сказала:

— Уявіть собі: кажуть, що мосьє Фльоран вам зовсім не кузен...

І поволі мадемуазель Саже довела, що їй усе відомо. Це було їй засобом тримати Лізу у своїй владі. І коли ковбасниця, також додержуючи своєї тактики, відкрила їй правду, щоб мати людину, через яку можна було б довідатись, які чутки та пльотки ширяться в Новім Ринку, стара запряглася, що як води в рот набере, нікому нічого ніколи не скаже. А як де почує, що розказують подібне до того, що вона чула від Лізи, то заперечуватиме, хоч голову їй рубайте. Після того вона з насолодою почала смакувати цю драму. Щодня вона приносила з ринку жахливі новини.

— Вам слід якось застерегтися,—нашіптувала вона красуні Лізі.—Я знову чула в різниці, як дві жінки балакали, знаєте, про те... Не можу ж я казати людям, що вони брешуть, ви ж розумієте. З мене б сміялися... Чутка так і шириться, так і шириться. Де вже її спинити! Шило мусить вилізти з мішка.

За кілька днів пізніш мадемуазель Саже пішла у справжню атаку. Вона прибігла перелякана, вичекала, показуючи всім своїм виглядом нетерплячку, доки всі покупці вийшли з магазину, і стиха прошипіла:

— Чули, що кажуть? Ті люди, що збираються в Лебігра, накупили собі рушниць, тільки й чекають, щоб розпочати знов те саме, що було 48-го року. Ох і шкода ж дивитися, що мосьє Гавар, чоловік гідний, багатий, статочний, водиться з усякою наволоччю!.. Я хотіла вас попередити за вашого дівера.

— Та дурниці, нічого тут немає серйозного,—протягла Ліза, щоб заохотити Саже до дальших балачок.

— Нічого серйозного? Оце так! Та хто переходить вулицею Пірует, усі чують страшенний галас там у винарні. Змовники зовсім не соромляться. Пам'ятаєте, як

ця компанія хотіла збити з пуття вашого чоловіка? Та я ж бачу з вікна моєї кімнати, як вони там роблять набої. Невже і це жарти?.. Проте, я попередила вас для вашої ж користі.

— Певна річ, дякую вам. Тільки люди багато чого вигадують.

— Ну, це не вигадки, на превеликий жаль!.. Та що казати, коли весь квартал гомонить про це! Кажуть, що коли поліція їх накриє, то чимало народу буде змішано в небезпечну справу. Ось хоч би й мосьє Гавар...

Проте, ковбасниця знизала плечима, мов хотіла сказати, що мосьє Гавар старий дурень, так йому й треба.

— Я кажу за нього, як і за інших, хоч би й за вашого дівера,—казала далі хитра стара.—Адже мосьє Фльоран, здається, у них за начальника? Це може бути вам дуже прикро. Мені з усієї душі вас шкода, бо коли поліція залізе до вас, то можуть і мосьє Кеню зачепити. Його також заарештують. Два брати, як собі хочете...

Ковбасниця гаряче заперечила. Проте, вона зблідла, як смерть. Мадемуазель Саже таки дошкулила її до живого. Від цього дня пащекуха приносила з базару тільки історії за неповинно-потерпілих людей, які сиділи у в'язниці тільки за те, що давали в себе притулок злодіям. Увечері, йдучи до винарні по наливку, стара збирала цілу низку обвинувачень, дарма, що продавниця Роза була зовсім не балакуча. Та мадемуазель Саже звірялася на власні очі й вуха. Вона добре помітила особливу Лебігрову прихильність до Фльорана, те, як він намагався втримати інспектора в себе, який був до нього запобігливий; за все це ті невеличкі гроші, які Фльоран витрачав у винарні, були малою платнею. Це тим більш дивувало мадемуазель Саже, що вона добре знала взаємини обох чоловіків та красуні Нормандки.

— Далєбі, можна подумати,—міркувала вона,—що Лебігр годує його на заріз... Кому ж він хоче його продати?

Раз увечері, коли стара зайшла до винарні, вона побачила Льюгра. Він упав на канапку в кабінеті, кажучи, що оббігав усі околиці і зморений, як собака. Плетуха зараз же глянула на його черевики: на них не було ані

порошиночки. Тоді Саже про себе посміхнулась і забрала собі порічкову наливку, закопилівши вуста.

Звичайно вона доповнювала свої відомості спостереженнями з власного віконця. Це вікно на самій горі, вище від усіх сусідніх будинків, було для неї джерелом насолоди безмежної. Стара мала тут свою обсерваторію, звідкіля могла стежити за життям кварталу. Спочатку вона вивчила всі кімнати, які були просто перед нею, праворуч чи ліворуч; вона їх знала до найдрібніших меблів. Вона б могла розповісти, не проминувши жодної подробиці, всі звички мешканців; їй було відомо, чи добре живуть чоловіки з жінками, як вони миються, що їдять за обідом, хто їх відвідує. Далі, в неї був вузький просвіток, крізь який вона могла бачити Ринок. Ні одна жінка не могла перейти вулицю Рамбюто, щоб Саже її не помітила. Стара безпомилково визначала, куди і звідкіля йде ця жінка, які харчі несе в кошику; вона знала її історію, її чоловіка, її костюми, її дітей, її матеріяльний стан. Ось це—мадам Льоре, вона дає чудову освіту своєму синові. А це мадам Гютен; сердешна, її чоловік нехтує нею. А це мадемуазель Сесіль, різникова дочка, що її не можуть ніяк віддати, вона надто прищава. І Саже могла так висиджувати цілими днями, кажучи порожні фрази, надзвичайно тішитися дрібними фактами, в яких не було жодного інтересу. Та від восьмої години вечора вона дивилася тільки на вікно з матовим склом, де малювалися чорні тіні постійних відвідувачів кабінету. Вона помітила, що Шарве та Клеманс більше там не бували, бо їхні сухі силуети не з'являлися більше на молочнім екрані. У винарні не могло статися жодної події, щоб вона її не відгадала з раптових рухів цих рук та голів, що безшумно мигтіли там. Саже зробилася дуже догадлива; вона чудово тлумачила значіння витягнених носів, розставлених пальців, відкритих ротів, призириливо піднесених плечей; таким способом вона стежила за змовою так уважно, що могла щодня сказати, як далеко зайшло діло. Колись увечері перед нею став наочно жорстокий розв'язок. Мадемуазель Саже побачила тінь від Гаварового пістоля, великий профіль револьвера, зовсім чорний на білому вікні, з витягненим

рилом. Револьвер з'являвся то там, то тут, наче множився. От за цю зброю й розповіла стара Лізі Кеню. Іншим разом вона була збита з пантелику і думала, що в кабінеті готують набої, побачивши, що там витягаються безконечні смуги матерії. Другого дня цікава баба зайшла до винарні об одинадцятій годині, кажучи, що хоче попрохати в Рози позичити свічку; крізь шпарку в дверях вона побачила на столі окремого кабінету купи червоної матерії—і тяжко злякалась. Після цього її відомості набули поважнішого характеру.

— Я не хотіла б вас хвилювати, мадам Кеню,—казала мадемуазель Саже,—та це надто жахливо... Я боюся, слово честі! Ніколи в світі не кажіть нікому, що я вам розповім. Та ж мені можуть горло перерізати, як довідаються, що я бачила.

Коли ковбасниця заприсяглася, що не видасть її, стара розповіла за червону матерію.

— Я не знаю, що це могло бути. Воно лежало цілою купою, мов скривавлені ганчірки... Той Льоґр—знаєте горбань?—надяг один шмат собі на плечі... Ну, чистий кат... Певне, знову вони щось надумали.

Красуня Ліза не відповіла, вона наче міркувала, спустивши очі, граючись держальцем виделки, якою розкладала шматочки ковбаси на блюді. Мадемуазель Саже казала стиха:

— На вашому місці я б не була така спокійна, я б мусіла довідатися... Чому ви не оглянете його кімнати?

Ліза здригнулася. Вона пустила виделку і втопила схвильований погляд у стару, міркуючи, чи не відгадала та її намірів. Та Саже казала далі:

— Нарешті тут же немає нічого такого... Ваш дівер може вам дуже нашкодити, як ви його так залишите... Вчора в мадам Табуро йшла мова за вас. Мадам Табуро вам така віддана приятелька; і вона казала, що ви надто добрі й на вашім місці вона б давно навела свої порядки.

— Мадам Табуро це казала?—задумливо промовила ковбасниця.

— Атож, і таку жінку, як мадам Табуро, варто послухати. Постарайтеся ж довідатися, що значить ця червона матерія, а потому скажіть мені, добре?

Та Ліза вже не слухала. Вона якось непевно поглядала на маленькі сирки-жерве й равликові консерви. Ковбасниця поринула у внутрішню боротьбу, що провела дві зморшки на її німім обличчі. Тим часом стара встромила свого носа у блюдо на прилавку. Вона шепотіла, мов сама до себе:

— Ах, ось тут нарізана смажена ковбаса... Та ж вона всохне! А ця кров'яна ковбаса проштрикнута; мабуть, її виделкою проштрикнули. Треба б її десь забрати, вона блюдо мастить.

Ліза з неухважним виглядом віддала їй кільце кров'яної ковбаси й кусочки смаженої, промовивши:

— Візьміть, як хочете.

Все зникло в торбі. Мадемуазель Саже так звикла до дарунків, що вже навіть не дякувала. Щоранку вона забирала собі всі обрізки з ковбасні. Стара пішла, сподіваючися здобути десерт від Сар'єти та мадам Лекер, наговоривши їм на Гавара.

Зоставшиися сама, ковбасниця сіла на лаву за касою, бажаючи на дозвіллі обміркувати дальші вчинки. Вже цілий тиждень, як вона не мала спокою. Раз увечері Фльоран попрохав у Кеню п'ятсот франків, з виглядом людини, що має відкрити рахунок. Кеню відіслав брата до жінки. Це Фльоранові було прикро. Він трошки тремтів, звертаючись із своїм проханням до красуні Лізи. Але та, слова не промовивши, не запитавши, нащо йому потрібні ці гроші, пішла до себе в кімнату і принесла п'ятсот франків. Вона тільки сказала Фльоранові, що записала ці гроші на рахунок спадщини. За три дні він знову попросив тисячу франків.

— Не варто було безсрібника вдавати, — сказала Ліза своєму чоловікові увечері, лягаючи спати. — Ти тепер бачиш, як я добре зробила, що зберегла рахунки. Чекай, я ще не записала тисячі франків, що сьогодні видала.

Вона сіла до бюро, перечитала сторінку рахунків і додала:

— Я мала рацію залишати вільне місце. Тепер на краях треба відзначити, скільки взято... От чекай, побачиш, що він усе витратить на дурниці... Я вже давно цього сподіваюся.

Кеню нічого не відповів і поклався спати в поганім настрої. Раз-у-раз, коли жінка відкривала бюро, відкидна дошка рипіла, аж йому серце краялося. Він навіть рішив був завстидати брата, не дати йому викидати гроші на сестер Мегюден; та не наважився. За два дні Фльоран іще поспитав півтори тисячі франків.

Льоґр колись увечері сказав, що якби були гроші, то справа посувалася би швидше. Другого дня він аж не тямився з радощів, побачивши, що це слово, кинуте на вітер, дало йому невеличкий пакуночок золота; аукціоніст, посміхаючись, поклав його в кешеню, і його горб аж підстрибував. Від того часу почали з'являтися різні потреби: котрийсь відділ прохав грошей найняти приміщення, іншому треба підтримати нещасливих патріотів; потрібні були гроші купувати зброю та військові припаси, людей вербувати, поліції хабара давати. Фльоран ладен був усе віддати. Він згадав за поради красуні Нормандки. Він повними пригорщами черпав з Лізиного столу, і тільки невиразний жах обгортав його, коли він дивився на скам'яніле обличчя невістки. Мрійник уважав, що не можна було витратити ці гроші на святіше діло. Льоґр дуже звеселів; він тепер носив надзвичайні рожеві краватки та лаковані черевики, поглядаючи на які Лякайль іще гірше хмурнів.

— Твій брат узяв три тисячі франків протягом тижня,—заявила Ліза своєму чоловікові.—Що ти на це скажеш? Правда, гарно? Як він так поводитиметься далі, то п'ятдесят тисяч вистачить йому тільки на чотири місяці. Бідному дядькові треба було сорок років працювати, щоб скласти такі гроші.

— Сама винна!—скрикнув Кеню.—Не треба було йому казати за спадщину.

Та жінка суворо глянула на нього, промовивши:

— Це його гроші, він має право хоч усе взяти... Мені не шкода віддавати гроші, а тільки шкода, що вони йдуть на погане діло. Я давно тобі кажу: цьому повинен бути край.

— Про мене, роби, що хочеш,—рішив ковбасник, бо йому грошей було шкода.

Він щиро любив свого брата, але не міг витримати

думки про п'ятдесят тисяч, витрачених протягом чотирьох місяців. Ковбасниця із слів мадемуазель Саже знала, на що йшли ці гроші. Стара в розмові з Лізою дозволила собі натякнути на спадщину, і тепер користалася з нагоди розповісти по всьому кварталі, що Фльоран брав гроші із своєї частки й витрачав їх хто й зна як. На завтра після того дня, коли Ліза довідалася за червону матерію, вона наважилася. Проте, вона ще боролася з собою, оглядаючися навколо у своїй сумній ковбасні: свинина висіла з похмурим виглядом; Мутон, сидячи біля банки з фритюром, невесело наївився, як кіт, позбавлений змоги спокійно перетравлювати їжу. Тоді ковбасниця закликала Огюстіну, наказала їй сидіти за касою, а сама пішла нагору, до Фльоранової кімнати.

Увійшовши до діверової опочивальні, вона здригнулася. По-дитячому лагідна постіль була геть поплямована купами червоних шарфів, що звисали аж до підлоги. На каміні поміж золотими паперовими коробочками та старими баночками від помади лежали червоні обв'язки й пачки кокард, мов краплі крові, що розпливлися на полиці. Далі, на всіх гніздах, на сірому тлі шпалер, висіли чотирикутні прапори: жовті, сині, зелені, чорні, шмати матерії, на яких перелякана ковбасниця пізнавала ознаки двадцяти відділів. Наївна кімнатка мов жахалася цих революційних прикрас. Немудра незграбність, що залишилася тут від Огюстіни, акуратні біленькі заслонки та меблі були мов освітлені загравою пожежі, Огюст з Огюстіною стояли на фотографії бліді від страху. Ліза обійшла навкруги, розглянула прапорці, обв'язи, шарфи, нічого не торкаючись, мов боялася попектись од цього жахливого лахміття. Тепер вона переконалася, що її гроші справді пішли на це. Для неї такий вчинок був огидний, майже неймовірний; вся її істота обурювалася проти цього. Її гроші, зароблені чесною працею, йшли на організацію бунту. Ліза зупинилась, як врита, дивлячись на розквітле гранатове деревце, що стояло на терасі; його квіти були червоні, як криваві кокарди; вона прислухалася до співу зяблиці, мов до далекої луни пострілів. Тут їй спало на думку, що повстання може спалахнути завтра, а то й сьогодні

ввечері. Маяли прапорці та шарфи, раптовий гуркіт барабанів уражав її вуха. Вона швидко зійшла вниз, навіть не перечитавши того паперу, що був розкладений на столі. В першій поверсі ковбасниця зайшла до своєї опочивальні передягнутися.

У цю урочисту годину красуня Ліза спокійними руками ретельно зачесала волосся. Вона була дуже рішуча й навіть не здригалась, а очі її були суворі. Застібаючи корсаж чорної шовкової сукні, натягаючи щосили матерію своїми грубими руками, вона пригадувала слова абата Рустана. Побожна християнка запитувала своє сумління, і воно відповідало, що вона тільки свій обов'язок виконує. Коли ковбасниця застелила свої гладкі плечі ковровою шалею, вона відчула, що робить вчинок високої чесности. Натягши темнофіялкові рукавички, Ліза пришпилила на капелюшок густий вуаль. Перед тим, як вийти, вона двічі повернула ключ свого стола з виглядом радісної сподіванки, мов обіцяючи йому, що відтепер він може спокійно спати.

Кеню виставляв своє біле черево на порозі ковбасні. Він здивувався, чого це жінка так вистроїлася і куди вона йде о десятій ранку.

— Ти куди?—запитав він її.

Вона вигадала, що має піти з мадам Табуро в справах. І ще додала, що зайде взяти квитки до театру Гете. Кеню побіг їй навздогін і гукнув, що радить їй брати місця проти сцени, там краще видко. Коли він повернувся до магазину, огрядна красуня найняла візника, сіла у фіякр, спустила в ньому заслонки й задала фурманові їхати до театру Гете. Вона боялася, щоб за нею хто не стежив. Купивши квитки, Ліза поїхала до будинку суду. Тут вона заплатила візникові й відпустила його. І тихим кроком пішла залями та коридорами до поліційної префектури. Вона розгубилась у метушливій юрбі поліцаїв та якихось панків у довгих пальтах. Ковбасниця дала десять су кур'єрові, щоб він провів її до префектового кабінету. Та щоб потрапити до префекта, треба було взяти перепустку. Лізу відпровадили до тісної кімнати, мебльованої як номер розкішного готелю. Там товстий, лисий пан,

увесь у чорнім, прийняв її з холодною похмурістю. Вона мусіла розповісти, чого їй треба. Тоді, відкинувши вуаль, вона назвала своє прізвище й виклала геть усе чисто, одним духом. Лисий пан із змореним виглядом мовчки слухав її. Коли вона скінчила, він просто запитав:

— Ви невістка тому засланцеві?

— Так,—спокійно відповіла Ліза.—Ми люди порядні... Я не хочу, щоб якась догана впала на мого чоловіка.

Урядовець знизав плечима, мов хотів сказати, що все це страх яке нудне. Потому з досадою промовив:

— Бачите, вже більше як рік мені докучають із цією справою. Доноси сиплються, як із торби, чіпляються до мене, підганяють мене. Ви ж повинні розуміти, що коли я не кваплюся, значить, так треба. Ми маємо свою рацію... Та ось папери в цій справі, я вам їх покажу.

Він поклав перед Лізою велику купу паперів у синій обгортці. Вона почала її листувати. То були наче окремі розділи історії, яку вона допіру розповіла. Поліційні комісари з Гавра, Руана та Вернона сповіщали про поворот Фльорана до Франції. Далі йшов рапорт за те, що він оселився в Кеню-Граделів. Інші документи сповіщали, як він поступив на посаду інспектора до Нового Ринку, розповідали за його життя, за вечори, що він пересиджував у Лебігровій винарні; було згадано геть усі подробиці. Приголомшена ковбасниця помітила, що ці рапорти були подвійні, значить, виходили з двох різних джерел. Нарешті, вона знайшла чимало анонімних листів різних форматів та різного письма. Це вже було аж занадто. Вона пізнавала котяче письмо мадемуазель Саже, яка сповіщала, що в окремім кабінеті винарні збирається таємне товариство. Далі на великому аркуші засмальцованого паперу йшли товсті патики мадам Лекер, а під ними лежала блискуча сторінка, прикрашена жовтенькими братками, де стояли карлючки Сар'єти та мосьє Жюля; обидва листи, і засмальцований і кокетливий, попереджали уряд за Гавара. Ковбасниця пізнала також брудні вирази тітки Мегюден; стара на чотирьох сторінках, що їх майже неможливо

було розібрати, переказувала всі безглузді байки, які тільки ходили в Новім Ринку за Фльорана. А надто обійшло ковбасницю, коли вона побачила блянк власного свого магазину; вгорі на цій аркуші стояли слова: «ковбасня Кеню-Градель», а на звороті Огюст зраджував людину, що, на його думку, стояла йому на перешкоді до шлюбу.

Агент видко з певним наміром показав мадам Кеню ці документи.

— Чи не знаєте ви когонебудь, хто писав ці листи?—запитав він.

Ковбасниця пробуркотіла—«ні» й підвелася. Вона аж задихалася, схвильована тими відомостями. Вона спустила вуаль, щоб заховати своє обличчя, яке мимоволі палало від сорому. Її шовкове плаття шаруділо, темні рукавички сховалися під довгою шалею. Лисий пан мляво посміхнувся, кажучи:

— Як бачите, мадам, ваші відомості трохи спізнилися; проте, я вам обіцяю, що на ваш вчинок звернуть увагу. Надто порадьте своєму чоловікові, щоб він ні до чого не втручався. Там можуть виникнути деякі обставини...

Він не договорив і з легким уклоном, підвівся зі свого крісла. Ліза зрозуміла, що час іти. В сінях вона побачила Льюгра та Лебігра. Вони мерщій одвернулися. Та вона зніяковіла ще гірше від них. Ковбасниця переходила залями, коридорами, почувуючи, що це поліційне оточення тримає її у своїх руках, що тут усе бачать і все знають. Нарешті виказниця вийшла на майдан Дофіне. Вона пішла поволі берегом Сени, щоб трохи прохолонути на свіжій вітрі.

Найяскравіш мадам Кеню відчула непотрібність свого вчинку. Її чоловікові ніщо не загрозувало. Від цього їй було легше, але тим ясніш одчувала вона докори сумління. Ковбасниця обурювалася поведженням Огюста та трьох перекупок. Через них усіх вона потрапила в дурне становище. Вона пішла повільніш, стежачи очима за течією Сени; шаланди, зчорнілі від вугляного порошу, спускалися за зеленою водою, а вздовж берега рибалки ловили рибу. Тепер виявилось, що не сама кра-

суня Ліза виказала на Фльорана. Несподівано майнула їй у голові ця думка і здивувала її. А хіба вона б погано зробила, якби зрадила дівера? Ковбасниця стурбувалася, вона налякалася, що сумління могло її обдурити. Анонімні листи, звичайно, річ огидна. Вона ж, навпаки, просто пішла, назвала своє прізвище, всіх вигороджувала. І раптом, згадавши за дядькову спадщину, ковбасниця перевірила себе і знайшла, що вона ладна була хоч у річку ті гроші кинути, аби тільки сцілити свою ковбасню від цієї хвороби. Ні, вона не жадюга, не через гроші пішла вона до префектури. Переходячи Банківським мостом, Ліза вже зовсім заспокоїлась і повернула собі свій, вартий заздности, спокій. Це й краще, що інші випередили її у префектурі: тепер їй не доведеться обманювати Кеню і вона спокійно спатиме.

— Що, купила квитки?—запитав чоловік, коли вона повернулася додому.

Він схотів ті квитки побачити і вимагав пояснення, на якому саме місці балькону стоять ці крісла. Ліза думала, що поліція зараз прийде, тільки вона зробить свою заяву; її плян був такий: піти з чоловіком до театру, щоб він не бачив, як арештовуватимуть Фльорана. Вона сподівалася переконати його поїхати з нею на прогулянку, як вони часом робили. Подружжя іноді їздили фіякром до Булонського лісу, обідали в ресторані; вони обидва любили послухати будь-який концерт у кав'ярні. Та тепер ковбасниця вважала, що це буде надто. Вона як звичайно пересиділа цілий день за своєю касою, рум'яна, дебела, веселіша й привітніша, як звичайно, мов би видужала від якої недуги.

— А бачиш, я тобі кажу, що повітря тобі на користь,—казав Кеню,—ти пройшлася сьогодні рано і тепер чудово виглядаєш.

— Ет, відчепися,—сказала йому нарешті жінка і знову зробила суворий вираз,—повітря паризьких вулиць зовсім не корисне на здоров'я.

Увечері, в театрі Гете, вони дивилися п'єсу «Милосердя боже». Кеню був у сурдуті й сірих рукавичках; ретельно зачісаний, він шукав в афіші ймення артистів.

Ліза була препишна, декольтована; вона спиралася на червоний оксамитовий бар'єр балькону своїми товстими руками у вузьких білих рукавичках. Чоловік та жінка були глибоко зворушені нещастям Марії; командир, справді, був людина погана, а П'єро їх смішив, тільки з'являвся на кону. Ковбасниця плакала. Від'їзд дівчинки, молитва в дівочій кімнатці, поворот бідної божевільної викликали на її очі декілька слізок, які вона висувувала легкими дотиками хусточки. Але цей вечір перетворився для неї на справжній тріумф, коли, підвівши очі, вона побачила Нормандку, що сиділа зі своєю матір'ю на гірших місцях, аж на другій галерії. Тут ковбасниця ще більш запаніла, послала Кеню до буфету купити коробку монпасье і почала недбало гратися перломутровим багато-визолоченим віялом. Красуня Нормандка була переможена; вона слухала, похиливши голову, матір, що потихеньку навчала її.

При виході обидві красуні здибались і помінялися невиразною усмішкою.

Того дня Фльоран рано пообідав у Лебігра. Він чекав на Льогра; горбань обіцявся привести до нього звільненого поліцая, талановитого чоловіка, з яким треба було обговорити план нападу на Бурбонський палац та ратушу. Насувалася ніч, з вечора сіявся дрібний дощик і Новий Ринок поринув у сивій імлі. Контури будівель чорною масою проступали на рудім, похмурім небі, де брудними ганчірками тяглися хмари, мало не чіпляючись за дахи; вони наче подерлись об гострі шпилі громозводів. Фльоранові нудно було дивитися на болото, що люди місили ногами на бруку, та на жовті річки, що немов несли й розстеляли присмерк по брудних вулицях. Він бачив, як люди ховалися від дощу в криті переходи ринку, як дощові парасолі перебігали під зливою, а фіякри швидше й голосніше стукотіли спустілими вулицями. Раптом небо з одного боку очистилося; червоне світло зайнялося на заході. Тоді ціла армія замітальників з'явилася на вулиці Монмартр і, вимахуючи мітлами, почала гнати перед собою ціле море рідкого болота.

Льоґр не привів поліцая. Гавар подався до своїх

знайомих у Батіньйоль. Фльоран мусів цілий вечір пересидіти віч-на-віч із Робіном. Утікач майже весь час говорив сам один і нарешті йому стало нестерпно нудно. Його мовчазний товариш тільки хитав своєю бородою й що чверть години простягав руку за склянкою, щоб ковтнути пива. Фльоран скучив і пішов спати. Та Робін, залишившись сам, не пішов, а ще довго сидів, задумливо насунувши капелюха на чоло і втопивши очі в свою склянку. Роза й хлопець-прислужник мріяли раніш зачинити винарню, бо в кабінеті не було компанії, але вони мусіли вичекати добрих півгодини, доки Робін нарешті пішов додому.

Коли Фльоран прийшов до своєї кімнати, йому стало страшно лягти в ліжко. Він відчув один із тих нападів нервового смутку, від яких він часом цілими ночами мучився в страшнім кошмарі. Напередодні він їздив до Клямару на похорон Верлака, що нарешті помер у жахливій агонії. Фльоранові ще ввижалися вузькі ноші, що спускалися в яму. Надто не міг він нагнати з очей образ мадам Верлак, з її плаксивим голосом, дарма, що в очах сліз не видно було; вона весь час ходила слідком за Фльораном, розповідала, що за труну не заплачено і що вона не знає, як бути з носіями, бо аптекар довідався за смерть Верлака і ще напередодні казав заплатити собі всенький борг. Фльоран мусів дати грошей на похорон і поверх того ще заплатити могильникам. А як він уже зібрався йти, то вдова подивилася на нього з таким нещасним виглядом, що він залишив їй ще двадцять франків.

Ця смерть його попередника була йому дуже прикра. Тепер почнуть його турбувати, схотять затвердити на посаді, а це загрожує небезпечними ускладненнями, бо в поліції може прокинутися підозріння. Фльоранові хотілося, щоб повстання вже завтра спалахнуло й визволило його з цієї скрути. Схвильований своїми думками, він вийшов на терасу, щоб прохолодити гарячу голову подувом вітру цієї теплої ночі. По зливі вітер ущух. Темносинє небо було безхмарне і ще дихало гарячкою блискавиці. Обмитий Новий Ринок лежав перед ним усією своєю величчю; він був однакового кольору з не-

бом і, як на небі, світилися на ньому жовті зірки газових вогників. Спершись на залізні поручні, Фльоран думав, що рано чи пізно він буде покараний за те, що згодився взяти інспекторську посаду. Це було плямою на його житті. Він був записаний у бюджет префектури, він був зрадник, бо служив імперії, дарма, що стільки разів, будучи в засланні, сам собі присягався цього не робити. Бажання догодити Лізі, великодушність, із якою він витрачав свою платню, совісне ставлення до своїх обов'язків більше не виправдовували у власних його очах цієї поступки. Якщо він страждав у цім зажерливім оточенні, що переїлося донесхочу, то він на це й заслуговував. Він у думці пережив цей тяжкий рік: як його переслідували сідухи з рибного павільйону, як нудило його в мокру погоду, пригадав вічне перевантаження свого шлунку худой людини, приглушену недобррозичливість, що її він одчував навколо себе і яка так швидко зростала. Все це він сприймав, як заслужену кару. Цей незрозумілий для нього приплив здушеної ворожості віщував якусь невідому катастрофу, і Фльоран заздалегідь скорявся перед нею, встидаючися своєї помилки, що тепер вимагала покути. Він навіть обурився сам проти себе, коли згадав про рух народній, що він підготовляв своїми руками; втікач казав собі, що він уже тепер не досить чистий, щоб таке завдання могло мати успіх.

Як багато мріяв він на цій височині, блукаючи очима по неосяжних дахах павільйонів! Найчастіш йому ввижалося, що це—сірі моря, що вони розповідають йому за далекі країни. Темної ночі й дахи темніли. Вони перетворювалися на мертві озера, на чорні води, гнилі та смердючі. А прозорі ночі перетворювали їх на ясні водоймища; проміння точилося по обох поверхах дахів і великі цинкові площі видавалися вогкими; світло мов спливало, скочувалося з них і падало з країв цих неосяжних басейнів, що містились один над одним. Холод сковував їх, заморожував, мов бухти норвезькі, де бігають на ковзаннях, тоді, як у липневу спеку дахи дрімають у важкім сні. Колись у грудні, відчинивши ввечері вікно, він побачив базарні дахи, білі від снігу; вони

були такі незаймано білі, аж кидали відблиск на небо іржавого кольору; вони лежали без єдиного людського сліду, наче північна тундра, пустеля якої не порушена рухом саней; вони занурились у величну тишу, від них віяло ніжністю неблазного велетня. І Фльоран, при кожному перетворенні цього мінливого краєвиду, віддавався мріям, ніжним або жорстоким. Сніг його заспокоював, неосяжна біла пелена здавалася йому серпанком чистоти, накинутим на весь бруд Нового Ринку, а прозорими ночами лилося місячне світло й несло його в чарівні, казкові країни. Він страждав тільки темними ночами, душними червневими ночами, що розгортали перед ним смердюче болото, загнилу воду проклятого моря. Один і той самий страшний сон переслідував його.

Дахи ринку завжди були тут. Фльоран не міг відчинити вікна, спертися на поруччя, щоб не побачити їх перед собою; вони закривали від нього обрії. Увечері він виходив із павільйону морської риби, щоб перед сном знову побачити ці безконечні дахи. Вони заступали від нього Париж, стреміли перед ним своєю величчю, щохвилини втручалися в його життя.

Цієї ночі Фльоранів кошмар був іще жахливіший, посилений невиразною тривогою, що хвилювала його. Злива пройняла базар огидною вогкістю. Всі погані запахи здіймалися тепер від землі, клуботалися над містом і скочувалися долі, мов п'яниця, що падає під стіл від останньої пляшки. Фльоранові здавалося, мов од кожного павільйону здіймаються густі випари. Далеко ряди різниць курилися нудким смородом крові; з рядів городини та садовини дхнуло квашеною капустою, гнилими яблуками та зелениною. Молочарські продукти отруювали повітря своїми специфічними запахами; з рибного ряду дхнуло гострою вогкістю, а павільйон живности, під самими його ногами, випускав через вежу свого вентилятора тепле повітря, гидкий сморід, що виходив, мов дим із заводського димаря. Хмара всіх тих випарів збиралася над дахами, досягала сусідніх будинків, розпливалася і тяжким накриттям висіла над усім Парижем. Це Новий Ринок аж лускав у

своїм надто вузьким чавунним поясі, і лишком з'їденої ввечері їжі розпікав міцний сон переогодованого міста.

Внизу на пішоході Фльоран почув звуки голосів і сміх щасливих людей. Фіртка голосно грюкнула; це Кеню повернулися з театру. Тоді старший брат, приголомшений, мов сп'янілий від повітря, яким надихався, покинув терасу в смертельній тузі, нудьгуючи, відчуваючи, що над його головою збирається буря. Його нещастя було там, у цім ринку, що не встиг охолонути від денного запалу. Фльоран із силою грюкнув вікном, залишаючи цей ринок, що простягся в п'їтьмі, голий, сп'їтнілий, розхристаний, виставляючи своє роздуте черво та розкошуючи під с'їйвом зір.

VI.

За вісім день Фльоран сказав собі, що час, нарешті, перейти до рішучих дій. З'явився достатній привід до незадоволення і зручно було випустити на паризькі вулиці загони повстанців. Законодавчий Корпус поділився на два ворожі табори, обговорюючи новий закон про дарчий запис, а тепер обговорювали проєкт дуже непопулярного податку, який викликав голосні нарікання в бідних кварталах. Міністерство боялося невдачі й боролось щосили. Кращого приводу для повстання не можна було сподіватися.

Колись на світанку Фльоран вийшов походити навколо Бурбонського паляцу. Він забув там за свою інспекторську посаду й до восьмої години оглядав місцевість, і гадки не мавши, що його відсутність викличе революцію в павільйоні морської риби. Він обійшов усі вулиці: Лільську, Університетську, Бургунську, і вулицею Сен-Домінік дійшов до Есплянди Інвалідів, зупиняючись на деяких перехрестях, міряючи своїми довгими ногами віддалення. Тоді, повернувшись на Орсейську набережну та сівши на парапет, він вирішив, що атакувати треба водночас із усіх боків: загони з Гро-Каю підійдуть од Марсового поля, північні околиці Парижу спустяться вулицею Мадлен, східні та південні повстанці

підійдуть з Набережної, або пройдуть маленькими купками через Сен-Жерменське передмістя. Та на тім боці Сени турбували Фльорана Єлісейські поля з їхніми відкритими алеями; він передбачав, що там поставлять гармати, щоб очистити набережну. Тоді голова змови змінив багато подробиць у первіснім проєкті, позначаючи місце бою для різних загонів у записній книжці, що тримав у руці. Справжній напад, звичайно, треба вести від Бургунської та Університетської вулиць, а з боку Сени буде зроблено тільки потрібну диверсію. Ранішнє сонце гріло йому потилицю, грало на широких пішоходах і золотило колони величної будівлі перед Фльорановими очима, а він у мріях уже бачив бій, бачив людей, що дряпалися на ці колони, розбиті ворота, перистиль, повний повстанців; потому, на самій горі, худі руки закріпляли прапор.

Він поволі повертався, похиливши голову. Ніжне туркотання примусило його підвести її. Він помітив, що йде Тюльєрійським садом. На галявину спустилася зграя диких голубів; вони поважно ходили, хитаючи шийками. Фльоран на хвилину сперся на діжку з помаранчевим деревом, поглядаючи на траву й на птахів, залитих сонцем. Перед ним простяглася чорна тінь каштанів. Гаряча тиша спускалася на землю, порушена вічним гуркотом екіпажів, що котилися за штахетами вулиці Ріволі. Запах листя зворушив Фльорана, нагадавши йому мадам Франсуа. Маленька дівчинка бігала за обручем і налякала голубів. Вони злетіли, посідали на мармурову руку античного борця посеред муріжка і, туркочучи, почали чепуритися.

Заходячи до ринку з вулиці Вовільє, Фльоран почув голос Кльода Лянтье, що кликав його. Митець ішов до підземелля павільйону живности.

— Гей, чуєте, ходімо зі мною!—гукнув він.—Я шукаю тварюку Маржолена.

Фльоран пішов за ним, щоб забути ще на хвилину, ще трошки відтягти свій поворот до рибного павільйону. Кльод казав, що його приятелеві Маржолєнові вже немає чого бажати: він перетворився на худобу. Митцеві хотілося, щоб Маржолєн позував йому

із своїм невинним сміхом, стоячи на карачках. Коли Кльодові траплялося люто порвати свій ескіз, він цілими годинами спочивав із цим ідіотом, не казавши ні слова, силкуючися схопити його сміх.

— Він, мабуть, своїх голубів годує, — буркотів Кльод,—тільки шкода, не знаю де Гаварова комора.

Вони обійшли все підземелля. В центрі, у блідім присмерку видко було два басейни. Комори призначені тільки на голубів. За дротяними сітками там вічно чути жалісне туркотання, тихі голоси птиць під накриттям зелених вітів, на світанку ясного дня. Кльод посміхнувся, почувшу цю музику. Він звернувся до Фльорана.

— Можна заприсягтися, що всі закохані пари цілого Парижу цілуються в цім льоху.

Всі пташники були зачинені. Кльод уже подумав, що Маржолена в льоху немає, коли раптом звук поцілунка, але дзвінкого, справжнього поцілунка, вразив його. Він одчинив ледве причинені двері й побачив тварюку Маржолена; Кадіна казала хлопцеві стати навколішки на соломі, отже його лице приходилося на височині її вуст. Вона потихеньку цілувала його всюди. Відкинувши довгі, ясні кучері хлопцеві, дівчинка цілувала його за вухами, під підборіддям, уздовж потилиці, поверталася знову до його очей та вуст, спроквола, смакуючи його обличчя, наче якісь ласощі, що належали їй. Маржолен спокійно стояв, як вона його поставила. Він нічого не розумів і тільки тягся до неї всім тілом, навіть не боячися лоскотів.

— Оце добре!—сказав Кльод.—Будь ласка, не соромтеся!.. І не встидно тобі, негіднице, така велика, мучити його в цім болоті? Дивись, як замастив коліна.

— Ще чого!—безсоромно відповіла Кадіна.—Це його аж ні трошки не мучить. Він дуже любить, щоб його цілувати, бо боїться сам залишатись у темряві... Скажи, адже ти боїшся?

Вона його підвела; він лапав руками по обличчі, мов шукав на нім сліду дівочих поцілунків, і пробелькотів, що боїться. Тоді дівчина знову сказала:

— Проте, я прийшла йому допомогти. Я годувала його голубів.

Фльоран дивився на бідних птахів. На полицях по стінах комори стояли койці, в них було повно голубів, що їм аж лапки потерпли від тісноти; в очах мигтіло біле та чорне пір'я. Іноді по цім рухливім полотні перебігало тремтіння, потім знову пташині тіла збивалися до купи і чути було тільки їхнє невиразне туркотання. Біля Кадіни стояла каструля, де було намочене у воді зерно; Кадіна набирала в рот того зерна виймала голубів одного по однім і вдувала їм їжу просто у відкритий дзьоб. Голуби відбивалися, тріпалися і задихані падали на дно койця, завівши очі, п'яні від цієї силоміць напханої в них їжі.

— Невинні створіння!—муркнув Кльод.

— Тим гірш для них!—підхопила Кадіна, кінчаючи свою роботу.—Вони куди смачніші, як добре відгодовані... За дві години їх присилують проковтнути солоної води, щоб м'ясо було біліше та ніжніше, а ще за дві години їх заріжуть... А як хочете подивитись, як це робиться, то в нас є зовсім готові на заріз. Маржолен зараз упорається з ними.

Маржолен поніс у кошику з півсотні голубів. Кльод з Фльораном пішли за ним. Він поставив кошик на підлозі біля одного басейна; там було цинкове корито, на яке він поклав дерев'яну ряму з тоненькими поперечками. Потому взявся різати птахів. Швидко повертаючи пальцем ніж, хлопець брав голубів за крила, вдаряв держалном голуба по голові, щоб його приголомшити, і зараз же втикав у горло вістря. Голуби тільки стріпувалися, наїживши пір'я, а Маржолен складав низкою забитих, просовуючи їхні голови між поперечок дерев'яних ґратів над цинковим коритом, куди краплями стікала кров. І все це робилося рухами механічно точними: тік-так!—удар по черепі, що його розколював; розмах руки, що швидко хапала живого птаха з одного боку і складала мертвих по другий бік. Але Маржолен скоро запалився від цієї різанини: очі йому розгорілись і він стояв, зігнувшись, мов великий, веселий дог. Нарешті дурень зареготавсь і почав наспівувати:

— Тік-так! Тік-так! Тік-так!

Він клацав язиком під ритмічні помахы ножа, вдаючи

стукіт млина, коли трощив пташині голови. Голуби висіли, як шовкові ганчірки.

— Що, дурню, тобі весело?—питала дівчина, також сміючись.—Які смішні голуби, коли вони втягають голову в плечі, щоб сховати горло!.. А недобрі ці птахи! Якби їхня сила, то задзьобали б людину.

І сміючись іще голосніше з Маржолена, що гарячково прискорював темп своєї роботи, Кадіна додала:

— Я також пробувала, та не можу так швидко голубів колоти... Раз колись він цілу сотню переколов протягом десяти хвилин.

Дерев'яні ґрати наповнювалися. Чути було, як до цинкового корита крапле кров. Тут Кльод, повернувшись до Фльорана, побачив, що засланець дуже збілів. Він поквапився вивести напівзомлілого приятеля. На горі Кльод посадив мрійника на приступці сходів.

— Що вам таке? — запитав він, ляскаючи його по плечу.—Ви мало не зомліли, наче жінка.

— Мені запамарочилося в голові від смороду в льоху,—белькотів ніяковіючи Фльоран.

Ці голуби, що їх силоміць годували зерном та напували солоною водою, щоб потім, приголомшивши, зарізати, нагадали йому диких голубів з Тюльєрійського саду, що гуляли у своїм міньоннім саєтовім убранні по травичці, позолоченій ясним соняшним промінням. Йому чулось, як вони туркотали на мармуровій руці античної статуї серед глибокої тиші сада, а під каштанами, в холодку, маленькі дівчатка гралися в серсо. І тоді видовисько цієї гладкої русявої тварюки, що спокійно різала, трощила держалном кості і втикала в горло пташки вістря свого ножа — це видовисько як морозом пройняло Фльорана; він одчув, що ось-ось упаде, під ним підгиналися ноги, вії тремтіли.

— Хай йому біс!—скрикнув митець, коли втікач нарешті очунав.—Ну, до військової служби ви не здатні... Але ж і ті хороші, хто засилав вас у Каєну! Невже вони вас боялися? Проте, друже милий, адже коли ви розпочнете революцію, то самі боятиметеся з револьвера вистрілити, щоб, боже, борони, кого не вбити.

Фльоран підвівся, не відповідаючи. Він похмурнів,

зморшки одчаю перерізали його лице. Нарешті він пішов, а Кльод повернувся назад до льоху. Фльоран подався до рибного павільйону, знову міркуючи над пляном нападу збройних загонів, що мали атакувати Бурбонський палац.

На Єлісейських полях загримить гармата, ворота будуть розтрощені, по сходах потече кров, на колони бризне людський мозок. Ця картина бою швидко майнула в його уяві. Сам же він, блідий, як смерть, наче стояв посеред бою і не годен був дивитись і руками затуляв собі обличчя...

Коли він переходив вулицею Пон-Неф, йому здалося, наче з-поза овочевого павільйону визирнуло бліде Огюстове обличчя з витягнутою шиєю. Підмайстер, мабуть, підглядав за кимось, він витрищав очі і мав дурний, ошалілий вигляд. Він швидко зник, прожогом побігши до ковбасні.

— Що йому таке?—подумав Фльоран.—Невже це я налякав його?

Цього ранку в Кеню-Граделів сталася важлива подія. На світанку розгублений Огюст прибіг будити господиню, кажучи, що прийшла поліція арештувати мосьє Фльорана. Запикуючись і плутаючись, він незрозуміло розповів, що Фльорана немає, що він, мабуть, утік. Красуня Ліза без корсета, в однім ліфчику, не звертаючи ні на кого уваги, швидко побігла нагору до Фльоранової кімнати переконатися, чи там нема нічого, що могло б скомпромітувати її сім'ю, та взяти Нормандчину фотографію. Коли вона сходами спускалася вниз, то зустріла на другім поверсі поліцаїв. Комісар попросив її супроводити їх. Він трошки поговорив стиха з нею і розташувався зі своїми людьми в кімнаті, порадивши ковбасницю відчинити, як звичайно, магазин, щоб ні в кого не виникло підозріння. Пастка була готова.

У цій пригоді турбувало Лізу тільки те, що бідному Кеню буде прикро. І вона боялася, що він усю справу зіпсує своїм плачем, коли довідається, що прийшла поліція. Тому господиня казала Огюстові записатися, що він нікому й слова не скаже. Сама вона повернулася

в опочивальню надягти корсет і там заспокоїла заспаного чоловіка вигаданою байкою. За півгодини вона вже стояла на порозі ковбасні, зачісана, затагнена, мов полакована, з рожевим обличчям. Огюст спокійно прибирав на вітрині. Кеню з'явився на хвилину на пішоході, злегка позіхаючи, розганяючи сон свіжим ранішнім повітрям. Ніщо не віщувало тої драми, що зав'язувалася нагорі.

Та комісар сам сполохав квартал, прийшовши з трусом на квартиру до Мегюдєнів. Він мав найточніші відомості. В анонімних листах до префектури запевнялося, що Фльоран найчастіш ночує в Нормандки. Може він і тепер там переховується? Комісар із двома агентами голосно постукав у двері, вимагаючи впустити в ім'я закону. Мегюдєни тільки почали вставати. Стара розсердилась і пішла відчинити, але зараз же заспокоїлась і почала злісно посміхатися, довідавшись, в чому справа. Вона сіла на стілець, зав'язуючи частини свого туалету.

— Ми люди порядні,—казала вона,—не маємо чого боятися, трусіть, скільки хочете.

Тим часом Нормандка не відчиняла дверей своєї опочивальні і комісар дав наказа силою вдертися до неї. Молодиця вдягалася, з відкритими грудями, з голими пишними плечима, тримаючи в зубах спідницю. Вона не могла зрозуміти, чого до неї так брутально вдерлися; вона посатаніла, кинула спідницю й хотіла вчепитися в поліцаїв, червона більш од гніву, як від сорому. Комісар, побачивши дебелу роздягнену жінку, виступив наперед, боронячи своїх людей і кажучи своїм холодним тоном:

— В ім'я закону! в ім'я закону!

Тоді молодиця з істеричним плачем упала в крісло, знесилена, не розуміючи, чого від неї хочуть. Волосся її розпустилося, сорочка не досягала до колін; агенти скося поглядали на неї. Поліційний комісар кинув їй шаль, що висіла на цвяху. Вона навіть не обтулилася нею і ревла все голосніш, доки чужі люди рилися в її постелі, перекидали й мацали подушки, оглядали простирала.

— Та що ж я таке зробила?—пробелькотала вона на-решті,—чого це ви шукаєте в моїм ліжку?

Комісар згадав Фльоранове ім'я і тут, глянувши на матір, що зупинилася на порозі опочивальні, молода перекупка скрикнула:

— Ох падлюка, це ж вона!—ї кинулася до старої.

Луїза збила б матір, та її втримали і силоміць загорнули в шаль. Вона пручалася, переривчасто викрикуючи:

— Та за кого вони мене мають!.. Цей Фльоран ніколи і до кімнати моєї не заходив, чуєте? Між нами ніколи нічого не було. На мене брешуть у цілім кварталі! Та хай мені скажуть просто у вічі, тоді побачите! Хай мене потім у в'язницю кидають, мені однаково... Ото ще, потрібний мені Фльоран! Що я, кращого не маю? Та я можу віддатися, за кого схочу. Вони всі ще тріснуть від заздрощів, ці баби, що наслали вас на мою голову.

Цей фонтан слів її заспокоїв. Люїзина люту повернулася тепер проти Фльорана, що спричинився до того всього. Вона звернулася до комісара, виправдуючись:

— Я, мосьє, нічогісінько не знала. Він удавав такого плохенького, дурив нас. Правда, ходили чутки, та я не хотіла їм вірити, бо люди такі лихі... Він приходив, давав лекції моему малому і зараз же забирався. Я його годувала, часом посилала в подарунок добру рибину... Ото й усе. Ну, ні, дякую вам, тепер я вже не дамся більше дурити мене за мою добрість!

— Слухайте,—спитав комісар,—він, мабуть, давав вам якісь папери на сховок?

— Ні, присягаюся вам, що ні... Мені ж однаково, я вам зараз би віддала всі шпаргали. Вже досить цього з мене, правда? Ну, самі скажіть, чи приємно, як ви приходите і все перекидаєте? Та покиньте ж, нарешті, годі вже вам нишпорити.

Агенти оглянули кожну річ і хотіли ввійти до кімнатки, де спав Мюш. Уже якийсь час звідтіля чути було його плач. Хлопчик думав, що це прийшли їх убивати.

— Ось кімнатка малого,—сказала Нормандка, одчиняючи двері

Мюш, голісінький, кинувся мамі на шию. Вона його заспокоїла й поклала у своє власне ліжко. Агенти майже зараз вийшли з кімнатки і комісар уже хотів зовсім іти, коли хлопчик, іще хлипаючи, прошепотів мамі на вухо:

— Вони візьмуть мої зшитки... Не давай їм моїх зшитків.

— Га, правда,—скрикнула Нормандка,—тут є зшитки... Чекайте, мосьє, я їх вам віддам. Я хочу довести вам, що тільки кепкувала з нього... Вони мені не потрібні!.. Ось вони, тут ви побачите його руку. Хай його хоч вішають, мені байдуже.

Вона віддала Мюшеві зшитки. Хлопчик озвірів, скочив кусати й дряпати матір, та вона знову ляпасом поклала його в ліжко; тоді він почав вити на все горло. На цей розгардіяш на порозі кімнати з'явилася, витягаючи шию, мадемуазель Саже; вона зайшла, бо всі двері були навстіж одчинені, й пропонувала свої послуги старій Меґюден. Саже підглядала та наслухала, бідкаючися над цими бідними жіночками, що за ними нема кому обстати. Тим часом комісар із серйозним виглядом вчитував Мюшів краснопис. Від слів «тиранічно», «знущення над волею», «антиконституційний», «революційний» його брови суворо наморщилися.

Вичитавши фразу: «Коли настане час, винуватця буде скинуто», він злегка вдарив по зшитках, кажучи:

— Це дуже важливо, дуже важливо!

Він передав зшитки своїм агентам і пішов.

Клер іще не виходила із своєї кімнати; тепер вона відчинила двері й дивилася услід за поліцією. Потім прийшла до сестриної кімнати, куди вже цілий рік не заходила. Мадемуазель Саже по-приятельському балакала з Нормандкою; вона її жалувала, застелювала шаллю, із співчуттям слухала визнання красуні, що в гніву потребувала слухача.

— Ти падлючна,—сказала Клер, ставши перед сестрою.

Та скочила, страшна, озвіріла, кинувши на підлогу свою шаль.

— Га, ти підглядаєш?—закричала вона.—Ану, скажи ще раз!

— Ти падлючна, — повторила молода дівчина, ще гірш образливим тоном.

Тоді Нормандка, що мала сили, затопила сестру по щоці. Клер зблідла, як смерть, і кинулась на Люїзу, вчепившись нігтями їй у шию. Хвилину вони боролися, висмикуючи одна одній волосся, силкуючися задушити одна одну. Молодша з неймовірною силою, дарма, що була така тоненька, так штурхнула старшу, що вони обидві впали на дзеркальну шафу; від дзеркала тільки скалки полетіли. Мюш ревів, стара Мегюден кричала до мадемуазель Саже, щоб та їй допомогла розчепити сестер. Та Клер вирвалася від Люїзи, примовляючи:

— Падлючна, падлючна... Я зараз попереджу цього нещасного, що ти його зрадила!

Мати заступила перед нею двері. Нормандка кинулася на неї ззаду і за допомогою мадемуазель Саже вони всі три вкинули дівчину в її кімнату й замкнули там, двічі повернувши ключ, не зважаючи на її несамовитий опір. Вона біла в двері ногами, розбивала й трощила все в кімнаті. Далі нічого не було чути, крім завзятого дряпання залізом по стіні. Клер вістрям своїх ножиць силкувалася виколупати петлі дверей з одвірку.

— Адже вона б убила мене, коли б мала ніж,—казала Нормандка, шукаючи свою одежу.—Ось побачите, вона погано скінчить із тими своїми заздрощами. Головне, не треба їй двері відчиняти. Вона збурить проти нас цілий квартал.

Мадемуазель Саже швидко спускалася сходами. Вона прийшла на ріг вулиці Пірует саме на ту хвилину, коли комісар знову заходив у фіртку до Кеню-Граделів. Добра бабуся зрозуміла й увійшла до ковбасні з такими блискучими очима, що Ліза дала їй знак мовчати, показавши на Кеню, який розвішував солонину. Коли він пішов до кухні, стара плетуха стиха розповіла драму, що допіру відбулась у Мегюденів. Ковбасниця, схилившись над касою і поклавши руку на миску з телячою ковбасою, слухала, в очах її відбивалося щастя перемоги. Потому, коли увійшла покупниця й купила дві поросячі ніжки, вона їх задумливо загорнула в папір.

— Знаєте, я аж ні трошки не гніваюся на Нор-

мандку,—розпочала Ліза, коли вони з Саже знову залишилися вдвох.—Я завжди її дуже любила й жалувала, що нас посварили... На доказ того, що я не гніваюся, ось дивіться, що я врятувала з рук поліції. І я ладна віддати це Люїзі Мегюден, якщо вона сама за цим прийде.

Мадам Кеню вийняла з кешені Люїзину фотографію. Мадемуазель Саже обнюхала її й засміялася, перечитавши напис: «Люїза своєму доброму другові Фльоранові», а тоді промовила уїдлигим тоном:

— А може вам і не слід її віддавати. Краще залишіть її в себе.

— Ні, ні,—перебила Ліза.—Я хочу зробити край усім пльоткам. Сьогодні день замирення. Досить сварки. Хай у кварталі запанує мир.

— То хочете, я піду скажу Нормандці, хай прийде?— запитала стара.

— Так, ви мені зробіть велику приємність.

Мадемуазель Саже повернулася на вулицю Пірует і на смерть ізлякала красуню Нормандку, сказавши, що бачила допіру її фотографію в Лізиній кешені. Проте, перекупка не зараз згодилася прийняти умови своєї суперниці. Вона виставила свої умови: вона піди тільки в тім разі, якщо ковбасниця вийде їй назустріч аж на поріг магазину. Старій довелося ще двічі бігати туди й сюди, щоб установити всі пакти цього побачення. Вона метушилася, щаслива, бо вела переговори за це замирення, що мало наробити стільки шуму. Переходячи останній раз повз двері кімнати Клер, Саже так само чула шкрябання ножиць по цеглі. Тоді, передавши ковбасниці рішучу відповідь Мегюденів, вона побігла до мадам Лекер та Сар'єти! Вони втрьох стали на розі павільйону морської риби, на пішоході навпроти ковбасні, щоб побачити все до найменшої подробиці. Їх хапала нетерплячка і вони робили вигляд, наче гомонять між собою, поглядаючи в той самий час на вулицю Пірует, звідкіля мала вийти Нормандка. На базарі вже поширилася чутка про замирення. Перекупки, стоячи біля своїх яток, підіймалися навшпиньки, силкуючись розглянути, що робиться; деякі, цікавіші, покидали

свої рундуки, навіть виходили в критий перехід. Усі очі були звернені до ковбасні. Квартал чекав і хвилювався.

Це вийшло дуже врочисто. Коли Нормандка з'явилася з вулиці Пірует, глядачам аж дух забило.

— Вона начепила свої діаманти, — прошепотіла Сар'єта.

— А гляньте, як виступає, — додала мадам Лекер. — Ото нахаба!

Красуня Нормандка, справді, виступала королевою, що милостиво згодилася замиритись. Вона вистроїлася, надягла свій шіньйон із кучерями й підняла трошки фартух, щоб показати кашемірову спідницю. Люїза навіть поновила надзвичайно пишній мережаний бант. Почуваючи, що всенький Новий Ринок стежить за нею, вона ще більш набундючилася, наближаючися до ковбасні, і нарешті зупинилася під дверима.

— Тепер черга красуні Лізи, — сказала мадемуазель Саже. — Дивіться!

Красуня Ліза, посміхаючись, вийшла з-за своєї каси. Вона поволі перейшла ввесь магазин і з порогу простягла руку красуні Нормандці. Ковбасниця також поводитилася надзвичайно гідно, у блискучій білизні та чистенькім убранні. Гомін перебіг по всьому рибному павільйону; всі голови на пішоході зблизились і пішло жваве обговорення. Обидві жінки зайшли до магазину, і ковбаси на вітрині не давали їх добре розглянути. Недавні суперниці, видко, розмовляли по-приятельському, злегка вклонялись одна одній, говорили приємні речі.

— Чекайте, чекайте, — почала мадемуазель Саже, — здається, красуня Нормандка щось купує. Але що вона таке може купувати? Мабуть, кров'яну ковбасу. Ах! Ви не бачили? Красуня Ліза віддала їй фотографію, як передавала покупку.

Знову пішли вітання. Красуня Ліза, навіть перевершуючи умовлену гречність, схотіла відпроводити Нормандку аж на вулицю. Тут вони ще посміялись удвох, показалися кварталові, як добрі приятельки. То була справжня радість для всього базару; перекупки повернулися до своїх рундуків, кажучи, що все закінчилося дуже гарно.

Проте, мадемуазель Саже затримала мадам Лекер та Сар'єту. Драма тільки розпочиналась. Вони втрьох поглядали через вулицю на будинок із жалібною цікавістю, мов хотіли поглядом просвердлити кам'яні стіни. Для розривки тим часом почали плести пльотки за красуню Нормандку.

— От вона й без милого—зауважила мадам Лекер.

— Йй залишився мосьє Лебігр,—сміючись заперечила Сар'єта.

— О, мосьє Лебігр тепер сам не схоче.

Мадемуазель Саже знизала плечима.

— Ви його не знаєте. Йому на це плювати. Цей чоловік уміє дбати за свої справи, а Нормандка багата. За два місяці вони поєднаються, ось побачите. Стара Мегюдєн давно хоче цього шлюбу.

— Проте,—казала знову мадам Лекер,—поліційний комісар застукав її з Фльораном у ліжку.

— Та ні, я ж вам цього не казала... Сухий довгаль устиг втекти. Я сама там була, коли оглядали ліжку. Комісар руками постіль мацав. Там було два місця, ще зовсім теплі...

Стара плетуха звела дух і обурено казала далі:

— А що найгірш мене обходить, так це те, якою мерзотою набивав голову Мюшеві цей поганець! Ні, ви собі уявити не можете... Їх там був цілий стос...,

— Яка мерзота?—облизуючись, запитала Сар'єта.

— Та хіба я знаю! Масне паскудство, свинство; комісар казав, що цього досить, щоб його повісити... Цей чоловік просто потвора якась. Розбещити дитину, хіба ж це чувана річ! Звичайно, з Мюша нічого доброго не буде, та все ж таки це ще не причина робити з хлопця червоного бунтівника. Що, хіба ні?

— Ну, звичайно,—погодилися куми.

— Ну, тепер, хвалити бога, всім цим каверзам та інтригам скоро буде край. Пам'ятаєте, я вам казала: «у цих Кєню щось робиться, там погано смердить». Тепер ви бачите, що в мене добрий нюх. Ну, хвалити бога, квартал тепер вільно зідхне. Тут потрібна була добра мітла; адже, слово чести, дійшлося б того, що людей різали б серед білого дня. Просто життя не було, самі

сварки, пльотки, вбивства—і все через одну людину, через отого Фльорана. І красуня Ліза помирилася з красунею Нормандкою; це з їхнього боку дуже добре, вони повинні були це зробити для загального спокою. Далі все піде як слід, ось побачите... Дивіться, он мосьє Кеню, сміється, бідолашний!

Справді, Кеню стояв знову на пішоході, вилізаючи із свого білого фартуха. Він жартував із маленькою служницею мадам Табуро. Цього ранку він був дуже веселий, тиснув та викручував тендітній овернці руки, аж вона скрикувала від тих ковбасницьких жартів. Ліза не знала, як його затягти до кухні. З нетерплячки вона походжала по магазину, боячись, що Фльоран ось-ось може надійти. Вона нарешті закликала свого чоловіка, щоб брати не зустрілись.

— Як вона хвилюється!—казала мадемуазель Саже.—Цей бідний мосьє Кеню нічого не знає і сміється собі, чисто, як дитина!.. Знаєте, мадам Табуро казала, що вона посвариться з Кеню, як вони і далі понижуватимуть свою гідність, тримаючи в себе того Фльорана.

— А тим часом їм залишається спадщина,—зауважила мадам Лекер.

— Е, ні, голубонько, він узяв свою частку...

— Хіба? Звідкіля ви знаєте?

— Та що ви кажете, це ж видко,—відповіла стара, трохи вагаючись і не знаходячи іншого доказу.—Він навіть узяв поверх своєї частки. Кеню втратили декілька тисяч франків. У людей розпусних гроші ніколи не втримаються... Ах, так ви, може, й не знаєте: він іще одну коханку мав на утриманні...

— Це мене не дивує,—перебила Сар'єта,—худі чоловіки дуже палкі.

— Так, так! І уявіть собі, це вже не молода жінка. Як чоловікам того захочеться, то вже хочеться раз-у-раз. І вони нічим не гребують... Пам'ятаєте, мадам Верлак, жінку колишнього інспектора? Та ви ж її добре знаєте, така жовтолиця жінка?

Але тітка з небогою не дали їй договорити:

— Це неможливо, мадам Верлак огидна!

Тут мадемуазель Саже образилася.

— Та я ж вам кажу. Невже я буду брехати? Всі докази є: у Фльорана знайшли листи від цієї жінки, ціла купа листів, і все вона в нього грошей просить. Щораз по десять, по двадцять франків. Здається, це вже кожному ясно... Вони вдвох і чоловіка її за-пастили.

Сар'єта й мадам Лекер були переконані. Та вони знетерпеливилися. Більше години вже чекали вони на пішоході й боялися, що тим часом їхні рундуки обкрадуть, бо товар лежить без догляду. А мадемуазель Саже їх затримувала, вигадуючи нові історії. Фльоран же не міг утекти, він зараз повернеться. А цікаво ж буде бачити, як його заарештують. І вона описувала найменші подробиці засідки, тоді, як тітка з небогою пасли очима будинок, розглядаючи кожен отвір, сподіваючися, що з кожної шпарки може виглянути фуражка поліцая. Та німий будинок солодко виніжувався на ранковім сонечку.

— Ну, хто б сказав, що там повно поліції!—прошепотіла мадам Лекер.

— Вони нагорі, в мансарді,—пояснила стара.—Вони залишили вікно, як було... Ах, гляньте, здається один сховався на терасі, за гранатовим кущем.

Жінки витягли шиї, та нічого не побачили.

— Ні, це тінь,—промовила Сар'єта.—Навіть засл-ночка не колихнеться. Мабуть, агенти засіли в кімнатці й не ворухнуться.

У цю хвилину вони побачили Гавара, що заклопо-тано виходив з павільйону морської риби. Куми згля-нулися мовчки, очі їм світились. Вони тісно притули-лись одна до одної і стояли, витягаючись, у своїх обвислих спідницях. Балакучий купець підійшов до них.

— Чи не переходив тут Фльоран?—запитав він.

Вони нічого не відповіли.

— Мені негайно треба переговорити з ним,—казав Гавар.—У рибнім павільйоні його немає, він, мабуть, пішов до себе... Проте, ви б його бачили, якби він переходив тут.

Жінки, всі троє, трохи зблідли. Вони так само зна-чущо зглядались і вуста їм трошки тремтіли. Поба-

чивши, що зять вагається, мадам Лекер нарешті спокійно промовила:

— Та немає і п'яти хвилин, відколи ми тут стоїмо, мабуть, він перейшов раніш.

— Тоді піду нагору, наважуся злізти на п'ятий поверх,—сміючись промовив Гавар.

Сар'ета була зробила рух, мов би хотіла його втримати, та тітка вхопила її за руку й потягла назад, шепочучи на вухо:

— Лиши, дурна! Так йому й треба. Хай знає, як нами нехтувати.

— Га, тепер не буде більше казати, що я їм вонюче м'ясо,—шепотіла собі тихенько мадемуазель Саже.

Тут усі три замовкли. Сар'ета стояла червона, а ті обидві зовсім пожовкли. Куми відверталися тепер одна від одної, не знали де очі діти, де сховати руки; нарешті, руки вони заклали під фартухи. Та їхні погляди інстинктивно здіймалися тепер угору. Вони стежили очима за Гаваром крізь стіни, немов бачили, як він сходить на п'ятий поверх. Нарешті, розраховавши, що він уже, мабуть, увійшов до кімнати, вони знову скося зиркнули одна на одну. Сар'ета нервово засміялася. Раптом їм уявилося, наче заслонки на вікні заворушилися, і вони подумали, що у Фльорановій кімнаті точиться боротьба. Та фасад будинку стояв такий самий спокійний, зігрітий соняшним промінням. Минуло чверть години непорушної тиші; протягом цих кількох хвилин хвилювання трьох жінок набрало такої сили, що їм аж дух забивало. Вони були близькі до непритомности, коли якийсь чоловік нарешті вийшов із фіртки і побіг по фіякр. Хвилин із п'ять минуло ще, доки Гавар з'явився в супроводі двох агентів. Ліза була визирнула на пішохід, але швидко сховалась, побачивши фіякр. Гавар був смертельно блідий. У мансарді його обшукали й знайшли при ньому револьвер та коробочку з набоями. З того, як грубо говорив з ним комісар, з руху, який він зробив, почувши Гаварове прізвище, блідий купець вирішив, що вже загинув. То була жахлива розв'язка, якої він серйозно ніколи не сподівався. Уряд йому не подарує. Ноги йому підгинались, мов

уже чекала на нього сотня салдатів, щоб розстріляти. Проте, вийшовши на вулицю, Гавар знайшов сили випростатись і йти твердим кроком. Він навіть посміхнувся востаннє, подумавши, що Ринок дивиться на нього і що він зуміє вмерти мужньо. Ця поза приємна була його самолюбству.

Тим часом надбігли Сар'ета з мадам Лекер. Вони запитали, що це значить. Тітка зарепетувала, а небога, дуже зворушена, кинулася цілувати дядька. Він її міцно стиснув і встиг у цей час передати ключ та прошепотіти на вухо:

— Усе візьми, а шпургали спали.

Потому він сів у фіякр із таким виглядом, наче сходив на ешафот. Коли карета зникла за рогом вулиці П'єр-Леско, мадам Лекер помітила, що Сар'ета непомітно ховає ключ у кешеню.

— Дарма праця, моя крихітко,—прошипіла вона крізь зуби,—адже я добре бачила, як він його тобі сунув у руку... Присягаюся богом святим, що піду до нього у в'язницю і все викажу, як ти не будеш добра до мене.

— Та ж, тіточко, я, здається, завжди до вас добра,—ніяково посміхаючись, відповіла Сар'ета.

— Ну, то зараз ходім до нього. Нема́ часу, бо поліція може накласти лапу на його шафи.

Мадемуазель Саже з блискучими очима слухала їхню розмову і тепер побігла за ними слідом на своїх коротеньких ніжках. Тепер їй уже не цікаво було чекати Фльорана. Від вулиці Рамбюто аж до вулиці Косонрі вона була дуже тихенька, запобігала ласки, пропонуючи свої послуги переговорити насамперед із двірничихою, мадам Леонс.

— Побачимо, побачимо,—уривчасто відповідала їй старша перекупка.

Але їй справді довелося вести переговори. Мадам Леонс не згоджувалася пускати чужих жінок на квартиру до свого кватиранта. Вона була сувора, обурена тим, як недбало зав'язана хустинка на грудях у Сар'ети. Проте, коли мадемуазель Саже прошепотіла їй кілька слів, а надто, коли їй показали ключ, вона згодилася.

Нагорі мадам Леонс відступала кімнату по кімнаті не відразу; вона приходила до одчаю, серце їй закипало кров'ю, наче вона сама мусіла показувати грабіжникам те місце, де були сховані її гроші.

— Беріть, усе забирайте,—нарешті скрикнула вона і впала в крісло.

Сар'ета вже пробувала, до якої шафи підходить ключ. Мадам Лекер підозріло поглядала на небогу, не відходила від неї і так насідала на неї, аж та нарешті сказала:

— Та ж, тіточко, ви мені перешкоджаєте. Посуньтєся трошки, щоб я могла вільніше орудувати руками.

Та ось одна шафа, що стояла проти вікна, між каміном та ліжком, одчинилась. У чотирьох жінок вирвалося глибоке зідхання. На середній полиці лежало майже десять тисяч франків золотом. Вони були методично розстановлені маленькими стовпчиками. Гавар обачно вмістив усі свої гроші до одного нотаря; цю суму він узяв від нотаря про кожен випадок, на той час, коли, як він казав, «почнеться завірюха». Він урочисто сповіщав, що триває наготові свою жертву, щоб віддати її на справу революції. Він спродав деякі папери і щовечора втішався, поглядаючи на свої десять тисяч франків. Він милувався ними. Йому здавалося, що вони виглядають якось задерикувато, мов справжні бунтівники. Вночі йому снилося, що в шафі точиться бій; він чув там постріли, гуркіт каміння на барикадах, гомін, крики тріумфу; це його гроші виявляли свій опозиційний настрій.

Сар'ета простягла до них руки з радісним криком.

— Геть із руками, мала!—хрипким голосом промовила мадам Лекер.

Вона ще гірше пожовкла в проміністім відблиску золота; лице її було мармурове від жовчі, очі червоні від хвороби печінки, що непомітно підточувала її здоров'я. За її спиною мадемуазель Саже спиналася навщпиньки, не тямлячись від захвату, зазираючи углиб шафи. Мадам Леонс, своєю чергою, підвелася, буркочучи щось під ніс.

— Дядечко звеліли мені усе взяти,—просто заявила Сар'єта.

— А я! Стільки догоджала цьому чоловікові, а тепер, значить, лишаюся без нічого!—скрикнула мадам Леонс.

Мадам Лекер перехопило дух; вона відіпхнула тих двох і обома руками вчепилася за шафу, приказуючи:

— Це моє добро, я найближча рідня, а ви обидві злодійки, чуєте?.. Краще я все за вікно викидаю.

Настала мовчанка, і всі чотири жінки підозріло поглядали одна на одну. Сар'єтина шовкова хустинка остаточно розв'язалась; вона виставляла свої перса, чарівні, повні життя, вуста її стали вогкі, ніздрі зачервонілись. Мадам Лекер іще гірш насупилася, глянувши на небогу, таку гарну в запалі бажання.

— Слухай,—сказала вона хрипким голосом,—не будемо битися... Ти його небога, з тобою я згодна поділитися... Берімо по стовпчику, одна по одній.

Тут вони відштовхнули двох інших. Тітка почала перша. Стовпчик червонців зник у брижах її спідниці; тоді Сар'єта, своєю чергою, взяла другий стовпчик. Вони пильнували одна одну, готові вдарити по руці. Їхні пальці витягалися по черзі: одні жахливі, гудзуваті, а другі біленькі, м'якенькі, як шовк. Жінки набивали собі кешені. Коли залишився тільки один стовпчик, Сар'єта не схотіла, щоб тітка взяла його, бо та перша почала брати. Молодиця раптом поділила червонці між мадемуазель Саже й мадам Леонс, що гарячково тупцювали на місці, поглядаючи, як Гаварові родички горнули золото.

— Оце так, дякую вам,—муркнула мадам Леонс.—П'ятдесят франків за те, що я йому догоджала лікарським чайком та бульйончиком. А він запевняв, що не має родичів, підлиза старий.

Перше, ніж зачинити шафу, мадам Лекер надумала оглянути її всю. Там лежали різні політичні книжки, які заборонено було привозити до Франції, памфлети з Брюселя, скандальні історії про Наполеона III, чужоземні карикатури, що глузували з імператора. Гаварові це було великою втіхою; він час від часу зачинявся тут

з кимось із своїх друзів, щоб показати їм ці недозволені речі.

— Він мені наказав доконче спалити папери,— зауважила Сар'ета.

— Та де там, у нас немає вогню, це було б надто довго... Я вже чую, що поліція недалеко. Треба забиратись.

І вони всі четверо забралися. Не встигли вони зійти вниз, як надійшла поліція. Мадам Леонс мусіла знову братися нагору, щоб провести поліцаїв; три інші жінки, втягнувши голови в плечі, мерщій вискочили на вулицю. Вони швидко йшли; тітку з небогою гальмувала вага їхніх повних кешень. Сар'ета йшла попереду; переходячи на пішохід вулиці Рамбюто, вона повернулася і промовила, сміючись своїм ніжним сміхом:

— Воно мене по клубах б'є.

Тут мадам Лекер утяла такий безсоромно масний жарт, що всі три захихикали. Вони з насолодою відчували вагу, що відтягала їхні спідниці, чіплялася за них, наче гарячі похитливі руки.

Мадемуазель Саже затиснула в кулаку свої п'ятдесят франків. Стара була поважна й складала пляни, як би їй ще щось витягти з тих товстих кешень, за якими вона тепер ішла слідом.

Коли вони дійшли до рогу рибного павільйону, Саже скрикнула:

— Чуєте, ми повернулися саме вчасно. Фльоран зараз потрапить у пастку.

Фльоран, справді, повертався після довгої мандрівки. Він у себе в конторі передягнувся в інше пальто і взявся до щоденних обов'язків, стежачи за тим, як миють каміння, поволі походжаючи уздовж переходів. Йому здалося, що перекупки якось дивно поглядають на нього; вони перешіптувалися між собою, коли він переходив, і лицемірно втопляли очі в землю. Він подумав, що знов йому готується неприємність. Від якогось часу це товсте жахливе бабство ніколи вранці не давало йому спокою. Та коли він переходив біля рундука Мегюдєнів, то дуже здивувався, почувши, що стара солоденько промовляла до нього:

— Мосье Фльоране, вас тут допіру питавсь якийсь пан середнього віку. Він чекає на вас у вашій кімнаті.

Стара перекупка розсілася на стільці, говорячи це, і втішалася витонченою помстою. Вся її величезна туша тремтіла від утіхи. Проте, Фльоран їй не повірив і озирнувся на красуню Нормандку. Та цілком помирилася зі своєю матір'ю і зробила вигляд, наче не чує, відчиняючи крант та плескаючи рибою.

— Ви певні, що це так? — перепитав іще раз утікач.

— О, цілком певна! Хіба ж ні, Люїзо?—казала стара вже гострішим тоном.

Фльоран подумав, що, мабуть, до нього прийшли в якійсь політичній справі, і вирішив зайти до себе. Він уже хотів вийти з павільйону, коли раптом, мимохіть озирнувшись, побачив, що красуня Нормандка з похмурим виразом стежить за ним очима. Він пройшов повз трьох плетух.

— Помічаєте, помічаєте? — шепотіла мадемуазель Саже.—В ковбасні нікогісінько. Не така дурна красуня Ліза, щоб себе скомпромітувати.

Це була правда. Ковбасня стояла пуста. Будинок, як і перше, був заллятий соняшним світлом і мав той самий вигляд порядного житла, що чесно вигріває своє черево на ранковім сонячку. Вгорі на терасі гранатовий кущик увесь розцвівся. Переходячи вулицею, Фльоран по-приятельському хитнув головою Льогрові з Лебігром, що вийшли на поріг винарні подихати свіжим повітрям. Ці пани посміхнулися до нього. Він хотів зайти у фіртку, коли раптом у кінці цього темного вузького переходу перед ним мигнуло бліде Огюстове обличчя; воно з'явилося і зараз же зникло. Тоді утікач повернувся й зазирнув у ковбасню, гадаючи, що добродій середнього віку, за якого казала йому тітка Меґюден, може чекає на нього в магазині. Та він не побачив тут нікого, опріч Мутона, що сидів на дерев'яній колоді, де рубали м'ясо; кіт поглядав на Фльорана своїми великими жовтими очима, подвійне підборіддя йому обвисло, а вуса нашорошилися, наче на знак недовір'я. Коли ж Фльоран наважився зайти у фіртку, обличчя

ковбасниці з'явилось у глибині магазину, з-під заслоночки на скляних дверях.

Рибний павільйон завмер. Велетенські черева та перса стримували подих, чекаючи, доки інспектор зайде у двір. Тоді все почало рухатися: груди випиналися, черева мало не тріскали від недоброго сміху. Фарс дуже вдався. Це ж було так смішно. Стара Меґюден трусилася від унутрішнього реготу, наче спорожнювали повний міх. Її вигадка про добродія середнього віку обійшла всенький Новий Ринок і видалася всім перекупкам надзвичайно дотепною. Аж тепер, нарешті, сухого довгаля візьмуть, і він не буде стреміти всім перед очима зі своєю паскудною фізіономією та арештантськими очима. Перекупки бажали йому щасливої дороги, сподіваючись, що їм тепер призначать на інспектора якогось гарного хлопця. Вони бігали від рундука до рундука і ладні були танцювати навколо своїх кам'яних лав, мов дівчатка, відпущені з лекції. Красуня Нормандка поглядала на ці веселощі, суворо випроставши стан; вона боялась ворухнутися, щоб не заплакати, і поклала руку на холодного великого ската, аби тим заспокоїти своє гарячкове хвилювання.

— Гляньте, гляньте на цих паскудних Меґюденів,—казала мадам Лекер,— як вони хочуть збутися свого приятеля після того, як виманили в нього останнє су.

— Ну, то що з того? Вони мають рацію,—відповіла мадемуазель Саже.—І знаєте, моя мила, час би вже припинити ці сварки... Адже ви здобули своє, дайте ж і іншим свої справи залагодити.

— Тільки стара сміється,— зауважила Сар'ета,— Нормандка не дуже весела.

Тим часом у кімнатці нагорі Фльоран з покорою ягняти дався в руки поліції. Агенти грубо кинулись на нього, мабуть, чекаючи одчайдушного опору. Він тихо попросив їх не тримати його. Потому сів, а вони почали пакувати його папери, червоні шарфи, обв'язки та прапорці. Цей розв'язок наче не здивував Фльорана; це було для нього полегкістю, хоч він сам не хотів собі в тому признатись.

Та він страждав, згадуючи ту ненависть, що затягла

його в цю кімнату. Він згадав бліде обличчя гладкого Огюста, спущені носи рибних перекупок, слова старої Мегюден, порожню ковбасню. Він казав собі, що цілий базар був у змові, що всенький квартал зрадив його. Навколо Фльорана мов здіймалися хвилі болота з цих брудних вулиць. І коли серед ситих облич змовників, що майнули в його уяві, він побачив риси Кеню, серце йому стиснулося від смертельної туги.

— Ну, йди вниз,—грубо сказав агент.

Фльоран устав і почав сходити зі сходів. Та дійшовши до третього поверху, він попросив, щоб йому дозволили на хвилинку повернутися до його кімнати, бо він, мовляв, там забув одну річ. Поліцаї не згоджувалися, штовхали його. Тоді він почав їх благати. Він пропонував їм навіть, ті гроші, що були при ньому. Нарешті, двоє рішили відпровадити його знову нагору, загрожуючи розбити йому голову, як він захоче втяти якусь штуку. Вони повитягали з кешень револьвери. У своїй кімнаті він просто підійшов до клітки зяблиці, вийняв пташку, поцілував між крильця й пустив із вікна на волю. Фльоран дивився, як вона пурхнула, сіла на сонечку на дах рибного павільйону, мов розгублена, а потім знову знялася вгору й полетіла над Новим Ринком у напрямку до скверу Дезіносан. Фльоран ще хвилину постояв, поглядаючи на небо, на безмежні небесні простори; він думав за туркотання в Тюльєрі та за тих голубів, що їх він бачив у льоху, з горлечком, розпоротим від Маржолонового ножа. Тут у ньому наче все розбилося. Фльоран пішов за агентами, які, знизуючи плечима, ховали свої револьвери.

Внизу він зупинився перед дверима, що вели до кухні. Комісар чекав тут на нього; майже зворушений тихою покорою арештанта, він запитав:

— Може хочете з братом попрощатись?

Якусь хвилину Фльоран вагався. Він поглядав на двері. Чути було голосний стукіт сікачів та дзенькіт каструль. Ліза, щоб забавити свого чоловіка, надумала, щоб він начиняв ковбасу, хоч звичайно він робив це увечері. Цибуля шипіла на вогні. Фльоран почув веселий голос Кеню, що покривав шум кухні:

— Га, чорт,—казав ковбасник,—добра буде ковбаса... Огюсте, дайте но мені сала!

І Фльоран подякував комісарові. Він боявсь увійти до цієї душною кухні, де так смерділо смаженою цибулею. Він пройшов повз двері, щасливий від думки, що брат не брав участі у змові. Він прискорював кроки, щоб не завдати ковбасні зайвого жалю. Та коли ясне сонце на вулиці вдарило йому в очі, бідолаха завстидався. Він сідав у фіякр, зігнувши спину, блідий, змарнілий. Він одчував, як тріумфує рибний павільйон, і йому здавалося, що всенький квартал поділяє цю радість.

— Фе, огидна морда,—промовила мадемуазель Саже.

— Справжнє обличчя злодія, спійманого на місці злочину,—додала мадам Лекер.

— Знаєте, я колись бачила, як злочинця стратили на гільйотині,—підхопила Сар'ета, показуючи свої білі зуби, якраз такий самий був у нього вираз.

Вони підійшли і, витягши шиї, силкувалися зазирнути в самий фіякр. У ту хвилину, коли карета вже від'їжджала, мадемуазель Саже хапливо шарпнула за спідниці своїх приятельок, показуючи їм на Клер. Молода дівчина вибігала з вулиці Пірует, збожеволіла, розпатлана, із скривавленими нігтями. Їй таки вдалося виважити свої двері. Коли вона зрозуміла, що спізнилася, що Фльорана вже повезли, вона кинулася за фіякром, але майже зараз же зупинилась у безсилій люті, тільки сварилася кулаком услід колесам, що ніби тікали від неї. Потому, вся червона під липким вапняним порошком, дівчина повернулась і бігом побігла на вулицю Пірует.

— Що це, хіба він обіцявся з нею шлюб узяти?!—заходилася від сміху Сар'ета.—Ото ще навісна!

Квартал заспокоївся. До самого закриття павільйонів перекупки балакали про ранкові події. Вони цікаво поглядали на ковбасню. Ліза уникала показуватися на люди, залишивши Огюстину сидіти за касою. Проте, після обід вона подумала, що треба розповісти Кеню за все, бо боялася, що будь-яка балакуча сусідка може

завдати йому несподіваного вдару. Жінка вичекала, доки вони залишилися вдвох у кухні, бо знала, що чоловік любить бувати в кухні і що тут він менше плакатиме. Вона обережно, як мати, розпочала розмову. Та коли Кеню довідався про все, він звалився на дошку, де рубали м'ясо, і заревів, як теля.

— Бідний мій товстунчику, не журися так, ти собі зашкодиш,—сказала Ліза, обіймаючи чоловіка.

Здавалося, він виплаче собі очі в її білий фартух; інертна маса його товстого тіла здригалася від жалю. Він наче розмок, розтопився в сльозах. Коли ковбасник годен був вимовити слово, він пробелькотів:

— Ні, ти уявити собі не можеш, який Фльоран був до мене добрий, коли ми жили на вулиці Ройє-Коляр. Він сам і хату замітав, і обідати варив... Він мене кохав, як рідну дитину, розумієш? Повертався додому, весь у болоті, такий зморений, що не годен був ворухнутися... А я був ситий, сидів удома, в теплі... А тепер стратять його.

Ліза почала гаряче заперечувати, що Фльорана не стратять. Та її чоловік похитував головою, промовляючи:

— Та що з того. Я не досить любив його. Тепер я можу тобі правду сказати. Я погано ставився до нього, вагався, не хотів віддавати половину спадщини...

— Та ж я разів із десять пропонувала йому ці гроші,—скрикнула жінка,—нам немає за що винуватити себе.

— Та я знаю, ти добра, ти б йому все віддала, за тебе годі й казати... А мене це обходило, як ти собі хочеш! Я завжди буду мучитися думкою, що коли б поділився з ним, він би не кінчив так погано... Моя провина, це я його зрадив.

Ліза ще ніжніш його потішала, казала, що не треба вигадувати на себе хто й знащо. Вона навіть пожалувала Фльорана, дарма, що він був дуже винен. А якби в нього на руках були гроші, він наробив би ще гірших дурниць. Потрохи ковбасниця дала зрозуміти, що це не могло інакше скінчитися, що всі тепер зідхнуть вільніш. Кеню ще плакав, витираючи лице своїм фар-

тухом, стримуючи плач, щоб вислухати жінку, а потім іще голосніш лементуючи. Він машинально занурив пальці в купу начинки для ковбас, що лежала на дошці, й робив у ній ямки, переминав її в пальцях.

— Пам'ятаєш, як ти себе погано почував?—казала Ліза.—Все через те, що були порушені наші звички. Я дуже турбувалася, та не хотіла тобі казати. Я добре бачила, що тобі було погано.

— Правда? — пробуркотів ковбасник, припинивши на хвилину плач.

— І торгівля наша цього року погано йшла. Наче недоля якась... Ну, не плач, ти побачиш, як усе буде гаразд. А ти повинен берегти себе для мене й для нашої дочки. Ти ж повинен подбати за нас.

Кеню вже не так завзято місив начинку. Він хвилювався, але тепер це хвилювання походило з ніжного зворушення, що вже викликало тінь усмішки на його сумне обличчя. Ліза відчула, що перемогла. Вона мерщій закликала Поліну, що гралася в магазині, посадила її батькові на коліна й сказала:

— Поліно, правда, твій тато повинен бути хорошим? Попроси його лагідненько не завдавати нам більше смутку.

Дівчинка лагідненько попросила. Вони поглядали одне на одного, обнявшись усі троє, такі гладкі, що аж вилізли із своєї одежі. Вони вже видужували після цілого року недуги, що тепер минулась. Батьки та дитина посміхались одне одному своїми широкими круглими лицами. А Ліза примовляла:

— Та ж, власне кажучи, нас на світі тільки троє, мій товстунчику, тільки троє.

За два місяці Фльорана знову засудили на заслання. З приводу цієї події зчинився великий галас. Газети жадібно кидалися на найменші подробиці. Вміщали портрети засуджених, фотографії прапорців та шарфів, пляни місцевости, де збиралася небезпечна банда. Протягом двох тижнів тільки й розмови було по всьому Парижу, що за змову Нового Ринку. Поліція сповіщала чимраз жахливіші подробиці; нарешті почали говорити, що було підкладено міни під увесь Монмартр-

ський квартал. У Законодавчій Корпусі зчинився такий переполох, що центр та праві, забувши сумної пам'яті закон про дарчі записи, що недавно спричинивсь до розбрату між ними, поєднались; вони переважною більшістю голосів провели непопулярний податок, і навіть передмістя не насмілилися протестувати,—така паніка охопила всеньке місто.

Процес точився цілий тиждень. Фльоран був здивований, яке велике число співучасників йому закидали. Він ледве знав шістьох чи сімох із них, а на лаві підсудних сиділо більш як двадцять чоловіка. Коли присуд було вчитано, йому здалося, наче він бачить капелюх та невинну спину Робіна, що виходив разом з юрбою. Льюгра з Лякайлем виправдали. Олександра засудили на два роки ув'язнення за те, що він компромітував себе, мов доросла дитина. А щодо Гавара, то його, так само, як і Фльорана, засудили на заслання. Це був тяжкий удар, що вразив його серед останніх тріумфів під час довгих суперечок у суді. Під час обговорення справи Гавар зумів висунути себе на перший плян. Балакун дорого заплатив за свій опозиційний запал паризького крамаря. Дві великі сльози скотилися на його розгублене обличчя сивого хлопчика.

Одного серпневого ранку, коли базар почав прокидатися, Кльод Лянт'є своїм звичаєм походжав між возами городини, стягнувши живіт червоним поясом. На майдані Сен-Есташа він підійшов привітатися з мадам Франсуа. Вона сиділа тут із сумом на добрім обличчі на купі ріпи та моркви. Митець був похмурий, дарма що ясне сонце вже пестило темнозелений оксамит капусти, наваленої цілими горами.

— Ну, вже кінець,—промовив Кльод,—вони засилають Фльорана назад у Кайену... Я думаю, тепер він уже в Бресті.

Городниця відповіла рухом німого жалю; вона по волі провела рукою навколо себе й сумно промовила:

— Це Париж, це все поганий Париж...

— Ні, я знаю, хто це зробив, знаю цих паскуд,—відповів Кльод, стискаючи кулаки.—Уявіть собі, мадам Франсуа, нема такої дурниці, щоб вони її не сказали

на суді... Це ж нечувана річ, дійти того, щоб нищпорити по дитячих зшитках! Дурний прокурор розвів цілу рацію: пошана до незайманого дитинства—з одного боку, виховання демагогів—з другого... Я аж захворів.

І справді, Кльод нервово тремтів, наїживши плечі у своїм зеленім пальті.

— Лагідний хлопець, просто, як дівчина—казав він знов.—Вірте слову, він аж зомлів, побачивши, як кололи голубів... Я сміявся від жалю, коли побачив його між двома жандарами. Ну, тепер уже більше не побачимося, вже на цей раз він там і залишиться.

— Треба було мене послухати,—казала городниця по недовгій мовчанці,—переїхати до Нантеру та й жити там з моїми курами та кролями... Я, чуєте, його дуже любила, бо він же такий добрящий. Жили б собі і лиха б не знали... Горе та й годі... Та треба, мосьє Кльод, терпіти! Приходьте, я чекатиму на вас цими днями до себе на яешню.

На очах її були сльози. Проте, вона встала, як мужня жінка, що твердо терпить горе, і промовила:

— Ось тітка Шантмес іде ріпу купувати. І завжди вона весела—ця гладуха Шантмес...

Кльод відійшов, пішов знову тинятися базаром. День білим снопом сходив на обрії. Сонце підбилося до рівня дахів і розсипало золоте проміння, торкалося золотими струмками бруку. І Кльод відчув, як веселість прокидається під дзвінким склепінням Нового Ринку, у кварталі, повнім наїдків. То була мов радість видужування, приємна метушня людей, які почувають, що з них, нарешті, звалилася непотрібна вага, що тисла їм на черево. Він побачив Сар'єту із золотим годинником; вона щось наспівувала серед своїх сливок та суніць, шарпаючи за маленькі вусики мосьє Жюля, одягненого в оксамитовий піджачок. Мадам Лекер та мадемуазель Саже походжали вздовж критого переходу; вже не такі жовті, майже рум'яні, вони посміхалися, мов добрі приятельки, що тішаться з приводу вдалого жарту. В рибнім павільйоні стара Мегюден, що знову взялася торгувати, плескала своєю рибою, з усіма лаялася, чіп-

лялася до нового інспектора, молодого хлопця; стара Мегюден присягалася, що колись відшмагає його різкою. А Клер, ще млявіша, ще лінівіша, згортала синіми від холодної води руками велику купу равликів, укриту слизом, мов срібним павутинням. Огюст і Огюстіна, з ніжним виглядом молодої пари, сідали у візок, щоб їхати до своєї ковбасні в Монружі; вони добре купили сьогодні свинячих ніжок. Була вже восьма година, повітря нагрілось, і митець, повертаючися вулицею Рамбюто, побачив Мюша та Поліну, що грались у коники. Мюш лазив на карачках, а Поліна сиділа в нього на спині й трималася за волосся, щоб не звалитись. На даху Ринку, з самого краю промайнула тінь. Кльод підвів голову: це Маржолен з Кадіною сміялись і цілувались, вигриваючися на сонечку. Вони панували над кварталом своїми ніжними втіхами щасливих тварюк.

Кльод Лянтє посварився до них кулаком. Він до одчаю доходив від цього святочного тріумфування вулиці та ясного неба. Він лаяв Гладких, кажучи, що їхня перемога. Навколо нього були самі Гладкі, з круглими черевами. Вони розпукались від здоров'я, вітаючи новий день доброго стравлення. Коли Кльод зупинився проти вулиці Пірует, він побачив видовище, що було для нього останнім ударом.

Праворуч красуня Нормандка,—красуня мадам Лебігр, як казали на неї тепер,—стояла на порозі своєї винарні. Її чоловік давно мріяв одержати від уряду патент на право торгувати тютюном. Тепер, за важливі послуги урядові, йому вдалося здійснити цю мрію і приєднати торгівлю тютюном до своєї винарні. Красуня мадам Лебігр видалася Кльодові прецишною; вона стояла в шовковім убранні з закрученим волоссям, готова сісти за свій прилавок, куди приходили всі чоловіки цілого кварталу купувати цигарки та тютюн. Вона мала добірний вигляд справжньої пані. Позад неї відремонтована наново заля винарні сяяла свіжими виноградними гронами на яснім тлі; цинковий прилавок виблискував, а пляшки з лікером запалювали в дзеркалі ще ясніші вогні. Молодиця сміялася, радіючи з ясного ранку.

Ліворуч від Кльода красуня Ліза Кеню на порозі ковбасні заступила своєю постаттю всю широчінь відчинених дверей. Ще ніколи її фартух не сяяв такою чистотою, ніколи спочиле рожеве обличчя не виставлялося так самозадоволено в рямці прилизованого волосся. Вона дихала в непорушнім ситім спокої й була така заколисана тим спокоем, що навіть не посміхалася. То було цілковите завмирання, повне щастя, без бурі, без життя, що виніжувалось у теплім повітрі. Її обтягнений корсаж іще перетравлював учорашнє сите щастя; пухкі руки губились у фартуху й навіть не простягалися за сьогоднішніми насолодами, певні, що насолоди самі прийдуть до неї. А поруч, у вікні, так само раділа виставка; і вона тепер видужала: язики виставлялися ще червоніші та здоровші, ніж перше, шинки знову добре виглядали й привабливо жовтіли; гірлянди маленьких ковбасок не мали більше сумного вигляду, що завдавав такого жалю добрящому Кеню. Голосний сміх лунав у кухні й супроводився веселим дзенькотом кастрюль. Ковбасня сяяла знову масним задоволенням здоров'я. Смуги свинячого сала та половини свинячих туш, підвішані на мармурових стінах, нагадували округлість черева, справжній тріумф череватої тварюки, тоді, як нерухома Ліза, зі своєю поважною постаттю посилювала ранішнє привітання Новому Ринкові своїми великими очима ненажери.

Потім обидві пані привіталися. Красуня мадам Лебігр і красуня мадам Кеню післали одна одній приємні усмішки.

А Кльод Лянтє, що, мабуть, забув учора пообідати, побачивши їх, таких здорових, таких поважних, з їхніми товстими персами, з досади ще дужче стягнув свій пояс, гнівно буркочучи:

— Ну й паскуди ж ці порядні люди!

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Правління: Харків, вул. К. Лібкнехта, 31.

ПО ВСІХ ФІЛІЯХ ТА КНИГАРНЯХ ДЕРЖВИДАВУ Є ТАКА ХУДОЖНЯ ПЕРЕКЛАДНА ЛІТЕРАТУРА.

- А м п, П'є р.—Оповідання. 152 стор., ц. 20 коп.
А сан га, А.—Чорна хвиля. Непрський роман, 196 стор., ц. 80 коп.
Бар бю с, А.—Справжні історії. 95 стор., ц. 55 коп.
Вер харн, Е.—Поєми. 122 стор., ц. 1 крб.
Г ам сун, К.—Голод. Пан. Вікторія. 479 стор., ц. 2 крб. 85 коп.
Г ю го, В.—Бюг-Жаргаль. 261 стор., ц. 1 крб.
До м е л я, Г.—Самозваний принц. 259 стор., ц. 1 крб. 85 коп.
І ба нь е с, Б.—Валенсійські оповідання. 231 стор., ц. 50 коп.
І ст р а т і, П.—Степові будяки. 96 стор., ц. 1 крб.
Ка л е ва л я.—Фінська народня епопея. 302 стор., ц. 3 крб.
Ко на н-До й л ь.—Вибрані твори, т. I. Пригоди Шерлока Холмса.
195 стор., ц. 90 коп.
Ко на н-До й л ь.—Вибрані твори, т. II. Пригоди Шерлока Холмса.
194 стор., ц. 1 крб.
Л ь он г ф е л о.—Пісня про Гайавату. 249 стор., ц. 1 крб. 50 коп.
Л он д он, Д.—Серця трьох. 415 стор., ц. 2 крб. 80 коп.
Не к со, А.—Пролетарські новелі. 206 стор., ц. 65 коп.
По, Е д г а р.—Вибрані твори, т. I. 321 стор., ц. 2 крб.
По, Е д г а р.—Вибрані твори, т. II. 186 стор., ц. 1 крб. 10 коп.
Ро н і, Ж. (Старший).—На нові землі. 235 стор., ц. 1 крб. 20 коп.
Ро н і, Ж. (Старший).—По огонь. 270 стор., ц. 1 крб.
Ро н і, Ж. (Старший).—Етрусське кохання. 141 стор., ц. 85 коп.
Ро н і, Ж. (Старший).—Червона хвиля. 458 стор., ц. 2 крб. 30 к.
С ві ф т, Дж.—Мандри Гуліверові. 252 стор., ц. 2 крб.
Сер ван т е с, М.—Дон-Кіхот з Ламанча. 365 стор., ц. 2 крб. 50 к.
С ін к л е р, Е.—Герой капіталу. Друге видання. 91 стор., ц. 35 к.
С ін к л е р, Е.—Король-вугіль. 424 стор., ц. 2 крб. 10 коп.
С ін к л е р, Е.—Мене зовуть—Теслею. 158 стор., ц. 75 коп.
С ін к л е р, Е.—Самюель-шукач. 316 стор., ц. 1 крб.

ДЕРЖАВНЕ ВІДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Правління: Харків, вул. К. Лібкнехта, 31.

ПО ВСІХ ФІЛІЯХ ТА КНИГАРНЯХ ДЕРЖВИДАВУ Є ТАКА ХУДОЖНЯ ПЕРЕКЛАДНА ЛІТЕРАТУРА.

- Сінклер, Е.—100%. Історія одного патріота. 315 стор.,
ц. 1 крб. 85 коп.
- Степняк-Кравчинський, С.—Андрій Кожухов. 474 стор.,
ц. 1 крб. 65 коп.
- Тудуз, Ж.—Людина, що збудила вулкани. 389 стор.,
ц. 1 крб. 60 коп.
- Тюллі, Д.—Жебраки життя. Біографія босяка. 195 стор.,
ц. 1 крб. 20 коп.
- Фонтана, О. М.—Острів Елефантина. 102 стор., ц. 90 коп.
- Франс, А.—Оповідання. 237 стор., ц. 70 коп.
- Франс, А.—Повстання анголів. 231 стор., ц. 2 крб.
- Шекспір, В.—Отелло. 268 стор., ц. 1 крб. 75 коп.
- Шервуд, А.—Усі враз. 217 стор., ц. 1 крб. 25 коп.
- Шіллер, Ф.—Баляди. 130 стор., ц. 1 крб. 15 коп.
- Шпільгаген, Ф.—Міцною лавою. 345 стор., ц. 2 крб. 25 коп.

Поштові Відділи Держвидаву надсилають накладною платою кожну книжку як власного, так і всіх видавництв СРСР. Пересилка й пакування на всі замовлення коштом Держвидаву, коли замовлення більше, ніж на 1 карб. і наперед оплачується готівкою.

ЗАМОВЛЕННЯ НАДСИЛАТИ НА ТАКІ АДРЕСИ:

Харків, вул. 1 Травня, № 17. Поштовий відділ ДВУ.

Київ, вул. К. Маркса, № 2. Поштовий відділ ДВУ.

Одеса, вул. Ласаля, № 33 (Пасаж). Поштовий відділ ДВУ.

Дніпропетровськ, пр. К. Маркса, 49. Поштовий відділ ДВУ.

КОМЕРЦІЙНА УПРАВА ДВУ

Харків, вул. К. Лібкнехта, № 31.

Філії та книгарні по всіх округових та значніших містах України.